

MİFTÂHU'L-FÜNÛN

Mantık Dersleri

PASQUALE GALLUPPI

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 184

- Bilim ve Felsefe Serisi* : 64
Kitabın Adı : MİFTÂHU'L-FÜNÛN
Müellifi : Pasquale Galluppi (1770-1846)
Osmanlı Türkçesi'ne Çeviren : İtalyanca; *Elementi di Filosofia: Lezioni di Logica e di Metafisica.*
Hazırlayanlar : Prof. Dr. İbrahim Çapak
Öğr. Gör. Mesud Öğmen
Abdullah Demir, Araştırmacı
Son Okuma : Mustafa Yalçinkaya, Yazma Eser Uzmanı
Arşiv Kayıt : Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ragıp Paşa, Nr. 2367
Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1277
Kapak Görseli : Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ragıp Paşa, Nr. 2367, 14
Kitap Tasarım : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 211, Sultanahmet-İst.
Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org
Baskı : Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş. Cihangir Mh. Güvercin Cd.
No: 3 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 3 34310 Avcılar / İstanbul
Tel: 0212 412 17 00 Sertifika No: 44452
Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2021
Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Pasquale Galluppi (1770 –1846)

Mantık Dersleri, *Miftâhu'l-Fünûn*

1. Mantık 2. Galluppi 3. Çamiç Ohannes Efendi 4. Felsefe 5. Tercüme faaliyetleri

ISBN: 978-975-17-4917-8

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayımlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

MİFTÂHU'L-FÜNÛN

MANTIK DERSLERİ

(İNCELEME-ÇEVİRİ YAZI)

PASQUALE GALLUPPI

(ö. 1846)

ÇAMİÇ OHANNES EFENDİ

(ö. 1884)

Hazırlayanlar

İbrahim Çapak

Mesud Öğmen

Abdullah Demir

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslâm ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasınının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kâhire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buharâ'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu öreceğ değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
GİRİŞ	9
Eserin Çevirisine Dair Genel Bilgi	9
<i>Miftâhu'l-Fünûn</i> ve Mütercimi	10
<i>Miftâhu'l-Fünûn</i> 'un İçerik Değerlendirmesi	14
FENN-İ MANTIK	31
METİN	31
FİHRİST	38
YANLIŞ-DOĞRU CETVELİ	44
Bi-ismihî Sübhânehû	45
Miftâhu'l-Fünûn	49
Mukaddime	49
MAKÂLE-İ ŪLÂ	57
MAKÂLE-İ SÂNIYE	72
MAKÂLE-İ SÂLİSE	97
MAKÂLE-İ RÂBİ'A	117
MAKÂLE-İ HÂMİSE	141
MAKÂLE-İ SÂDİSE	153
HÂTİME	170
LÂHİKA	189
Fasl-ı Evvel: Tasavvurâtın Envâ'-ı Muhtelifesi	189
Fasl-ı Sâni: Mevâdd-ı Akyise Olan Kazâyânın Taksîm-i Kadîmi	192
Fasl-ı Sâlis: Eşkâl-i Meşhûre-i Kıyâsiyyenin Ahkâmı	195
Fasl-ı Râbi': Suver-i Mütenevvi'a-i İstidlâliyyenin Kavâ'id-i	
Mahsûsası	201
Tedkik-i Nazar	203
Tecrübe	204
Tertîb	204

Mümâselet	207
İstikrâ	208
Faraziyyât	210
Ulûm-ı Müte'ârifê	212
Ta'rif	212
Burhân	213
Fasl-ı Hâmis: Envâ-ı Hatâyânın Ta'rifî ve Esbâb-ı Mûcibesiyile	
Fikri Hatâdan Muhâfaza Etmenin Cihât-ı İmkâniyyesi	218
Temme	222
DİZİN	223

GİRİŞ

Eserin Çevirisine Dair Genel Bilgi

Pasquale Galluppi'nin (1770-1846) *Miftâhu'l-Fünûn* adlı eseri ilk olarak milâdî Haziran 1861 (h. Evâhir-i Zilkâde 1277) tarihinde Takvimhâne-i Âmir'e'de basılmış, ikinci baskısı ise 8 Ağustos 1872 (h. 3 Cemâziyelâhir 1289) tarihinde Matbaa-i Âmir'e'de yapılmıştır. Eserin birinci nüshasının metin kısmı 164 sayfadır. Bu nüshada hâşiyeler sayfa kenarlarına yazılmıştır. Eserin ikinci nüshasının metin kısmı ise 189 sahife olarak tab' olunmuştur. İkinci nüshada hâşiyelerin metnin devamıymış gibi paragraf aralarına çizgi çekilerek yazıldığı ve bunun da sayfa sayısını arttırdığı görülmektedir. Eserin birinci nüshası ile ikinci nüshası birbirleriyle karşılaştırılmış olup birkaç kelime hariç farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Var olan birkaç kelimelik farklılık dipnotta belirtilmiştir. İkinci nüshada takrîz yazıları ve giriş yazısı yer almamaktadır.

Bu çalışmada ilk baskı olan 1861 (1277) baskısı esas alınmıştır. Eserin ilk kısmında metinden önce altısı Arapça, üçü de Türkçe olan dokuz takrîze (takdim yazısı) yer verilmiştir. Bu yazıları takiben içindekiler kısmı ve doğru yanlış cetvelinin yer aldığı görülür. Doğru yanlış kısmından sonra da eseri tanıtıcı bir giriş kısmının mevcûdiyeti göze çarpmaktadır.

Giriş kısmında "Her şeyden münezzeh olan Allah'ın adıyla (Bi-ismihi Sübhânehû)" şeklinde başlayan, eseri tanıtıcı geniş bir yazı kaleme alınmıştır. Bu kısımda 21 Mart 1858 (h. 5 Şaban 1274) tarihi yazılıdır. Buradan da eserin el yazmasının çok daha önce istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Burada mantık ilmi hakkında yazılan bu eserin, mantık ilmini anlamakta kolaylaştırıcı bir rol oynayacağı uzun uzadıya anlatılmıştır. Ayrıca bu eserin, bir mukaddime, altı makale, bir hâtîme ile bir lâhikadan oluştuğu ve buralarda nelerin anlatıldığı açık bir üslupla yazılmıştır. Eserin giriş kısmından sonra metnin birinci sayfasında sadece bir mühür mevcûd olup esas metin ikinci sayfa itibarıyla başlamıştır. Eser, mantık ilminin bir el kitabı mahiyetinde olup mantık ilmi ile ilgili tabir ve terimleri tek tek açıklamaktadır. Metinde bazen de, zihinlerde oluşacak birtakım sorular sorulup hemen ardından cevaplar sunularak mantık ilmi tarîf ve izah edilmeye çalışılmıştır.

Eserin çevirisinde genel olarak kullanılan gramer yapısı, kelimelerin tam olarak transkribe edilmesi yöntemi üzerine kuruludur. Fakat eserin rahat okunabilmesi ve anlaşılabilmesi için orjinalini bozmayacak şekilde elimizden geldiğince Türkçe yazım kurallarına da riayet edilmiştir.

Meclis-i Âlî-i Tanzimat Azâsından Rüşdü Molla Efendi, İstanbul Kâdî-sı Mustafa Asım Efendi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat Azâ-yı kirâmından Vak‘a-nüvis Ahmed Cevdet Efendi, Bağdat Sâbık Mollası Seyfuddin Efendi, Mahkeme-i Teftiş Kassâmı Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Efendi ve Meclis-i Ma‘ârif-i Umûmiyye Azâsından Abdülkerim Efendi’nin takrîzleri Arapça kaleme alınmıştır. Çalışmamızda, bu takrîzlerin tam tercümelere yapılmıştır.

Parantez içerisinde yazılan kıyâslar metnin daha anlaşılabilir ve rahat okunabilmesi için “tırnak” içerisine alınmış ve alt alta yazılmıştır.

Genel olarak uzatma işaretleri (^) konmuştur.

Arapça ve Farsça kelimelerde geçen ayn (‘) ve hemzeler (’) eserin bütününde aynen kullanılmıştır.

Apostrof işareti (’) belirtilen şekilde kullanılmıştır.

Kaf ve gayn ile yazılan ve uzun okunması gerekli harflerin üzerine konan düz çizgi veya diğer şekiller kullanılmamıştır.

Harf-i ta‘rîflere dikkat edilmiştir.

Türkçe fiillerde gerundium eklerinde son hece “up”, “üp” yerine “ip”, “ip” (edüp, alup, verüp yerine edip, alıp, verip gibi) tercih edilmiştir.

Eserde; “kendüye” kelimesi “kendine”, “kendü” kelimesi “kendi”, “kendünün” kelimesi “kendinin”, “âni” kelimesi “onu”, “âna” kelimesi de “ona” şeklinde yazılmıştır.

Terkîbler (anlam bütünlüğü sağlanması için) yerinde kullanılmıştır.

Hâşiyeler dipnotta yazılmıştır.

Miftâhu’l-Fünûn ve Mütercimi

Miftâhu’l-Fünûn, modern mantık anlayışının Türkiye’de oluşması açısından dikkat çekici bir eserdir. İtalyan mantıkçı ve felsefeci Pasquale

Galluppi (1770 - 1846) tarafından yazılan eser, Batı dillerinden Türkçeye çevrilen ilk mantık kitabıdır. Yaklaşık bir buçuk asır önce, Türkçeye çevrilen ve İstanbul'da neşredilen *Miftâhu'l-Fünûn*'un yukarıda da ifade edildiği gibi ilk baskısı 1277/1861 ikinci baskısı ise 1289/1872'de yapılmıştır. Eserin birinci baskısında bulunan mütercimim imzasız önsöz ile altısı Arapça, üçü de Türkçe olan dokuz takrîze (takdim yazısı), ikinci baskıda yer verilmemiştir. *Miftâhu'l-Fünûn*'un ilk baskısında bulunan takrîzler Meclis-i Âlî-i Tanzimat Azâsından Rüşdü Molla Efendi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Azâsından Subhî Bey, İstanbul Kâdısı Mustafa Asım Efendi, Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Müsteşârı ve Encümen-i Dâniş Reis-i Sânisî Hayrullah Efendi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat Azâsından Vak'anüvis Ahmed Cevdet Efendi, Bağdat Mollası Sâbık Seyfüddin Efendi, Mahkeme-i Tefiş Kassâmı Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Efendi, Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye Azâsından Abdülkerim Efendi ve Bâb-ı Âlî Tercüme Odası mütehayyizânından ve meşâhir-i dânişmendân-ı şu'arâ-yı asırdan Hâlis Efendi tarafından kaleme alınmıştır.

Miftâhu'l-Fünûn'un müterciminin kimliğine dair bazı tartışmalar yapılmıştır. Dücane Cündioğlu, kaleme aldığı bir yazısında *Miftâhu'l-Fünûn*'un mütercimine dikkat çekmiş, konu ile ilgili M. Ali Ayni, Necati Öner ve İsmail Kara gibi mütefekkirlerin görüşlerine yer vermiştir. *Miftâhu'l-Fünûn*'un müterciminin kimliği konusuna ilk değinen M. A. Ayni'dir. O, "Türk Mantıkçıları" adlı makalesinde eseri tercüme edenin Çamiç Ohannes Efendi (ö. 1884) olduğunu belirtmektedir.¹ Ancak M. Ali Ayni, bu adı nereden tespit ettiğini belirtmediği için H. Ziya Ülken, Necati Öner ve İsmail Kara herhangi bir yanlışlığa meydan vermemek için "mütercim" tabirini kullanmayı uygun görmüşler ve mütercimim kimliği ile ilgili hüküm vermekten kaçınmışlardır.² Mustafa Ülger, "*Miftâhu'l-Fünûn*'un Müterciminin Kimliği Hakkında Bir İnceleme" adlı makalesinde mütercimim kimliğinin belirlenmesinin çok güç

1 Mehmed Ali Ayni, "Türk Mantıkçıları", *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1:10 (1928), s. 61.

2 Bkz. Necati Öner, "İlim ve Mantık Anlayışında Yenilik Hareketleri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, (1958-59), s. 132; Necati Öner "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı II" *AÜİFD*, 7, (1960), s. 132; Dücane Cündioğlu, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2002/eylul/08/dcundioğlu.html>, Mustafa Ülger, "Miftâhu'l-Fünûn'un Müterciminin Kimliği Hakkında Bir İnceleme" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22:2 (2017), s. 126-127.

olmadığını ifade ederek bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Şöyle ki yukarıda da ifade edildiği üzere, M. A. Ayni, *Miftâhu'l-Fünun*'un mütercimi olarak Çamiç Ohannes ismini vermiştir. Onun mütercimin kimliği konusunda verdiği bu bilgiyi, İBB Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. G/409'da bulunan *Miftâhu'l-Fünun*'un nüshasına Muallim Cevdet'in kendi el yazısıyla düştüğü kayıt da desteklemektedir. M. Cevdet, Subhi Bey'in takrîzinde mütercimle ilgili "erbab-ı ma'ârifden bir zât-ı ma'ârif-simât" şeklinde geçen ifadenin kenarına şu notu düşmüştür: "Kimdir? İştittiğime göre, Çamiç Ohannes Efendi'dir." Buna göre hem M. Ali Ayni, hem de M. Cevdet'in verdiği bilgi *Miftâhu'l-Fünun*'un müterciminin Çamiç Ohannes olduğuna işaret etmektedir. Bundan daha önemlisi ise *Miftâhu'l-Fünun*'un ilk baskısında yer alan takrîzlerden birinin sahibi olan Ahmet Cevdet Paşa'nın da mütercim olarak Çamiç Ohannes ismini vermiş olmasıdır. *Tezâkir* adlı eserine daha önce yazmış olduğu takrîzlerden bazısını koymuş olan A. Cevdet Paşa, *Miftâhu'l-Fünun*'a yazdığı takrîzin bir kopyasını "Bâb-ı Seraskerî'de mütercim bulunan Çamiç Ohannes Efendi'nin lisân-ı Fransevi'den tercüme kitab-ı mantık üzerine takrîz"³ başlığı ile kaydetmiştir. Ülger'e göre A. Cevdet Paşa'nın ilk elden vermiş olduğu bu bilgi, mütercimin kimliği hakkındaki bütün şüphe ve tereddütleri ortadan kaldırmakta ve *Miftâhu'l-Fünun*'un müterciminin Çamiç Ohannes Efendi olduğunu ortaya koymaktadır.⁴

Aslında *Miftâhu'l-Fünun*'un birinci baskısında yer alan takrîzler incelendiğinde yukarıda yer verdiğimiz tartışmalara yer bırakmayacak şekilde eserin, kim tarafından yazıldığı, hangi dilden çevrildiğinin ve müterciminin kim olduğunun açıkça zikredildiği görülür. Yani eserin bizzat takrîzlerinden hareketle burada yer vereceğimiz bilgiler, eserin hem müellifinin hem de müterciminin kimliği ve de eserin hangi dilden çevrildiğini tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Şöyle ki Abdullatif Subhi beyin takrîzinde yer verdiği "İtalya ahalisinden Gâlûbî nâm mü'ellifin fenn-i mantık'da te'lif ettiği kitap" ifadesi eserin yazarının italyan bir mütefekkir olan Galluppi olduğunu göstermektedir. Eserin müterciminin Ohannes olduğu ise eserde takrîzleri yer alan Mustafa Asım Bey

3 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, (haz. Cavid Baysun) Ankara, 1991, s. 77.

4 Mustafa Ülger, "Miftâhu'l-Fünun'un Müterciminin Kimliği Hakkında Bir İnceleme" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22:2 (2017), s. 128.

ve Kadı Seyfüddin Efendi'nin ifadelerinde yer almaktadır. Bu iki takrîze burada yer vermek faydalı olacaktır. Mustafa Âsım Efendi'nin takrîzinde şu ifadelere yer verilmektedir: “Bu mantık ilminin vecîz tercümesi Livanes (ليونانس) tarafından yapılmıştır. Ondan daha kolay ve daha geniş bir şekilde yararlanılması amaçlanmıştır. Denilene bakmak, diyene bakmaktan daha faydalıdır. Çünkü hazır delil, mantıkçının örneğidir. Bu kitap bazı meselelerin çevirisinden ibarettir. Risâleler arasındaki ilişki ortak paydadır, onları kabul etmek kemâlâtın en yükseğinden olması umulur. Reddetmek ise başkalarına düşmez. Konuşmanın faydalı olmadığı bir yerde, amacını güzel bir şekilde açıklama da faydalı olmuştur.”

Eserin müterciminin zikredildiği Seyfüddin Efendi'nin takrîzi ise şöyledir: “Mantık fenni, bir dile mahsûs olup diğer dile has olmayan bir ilim değildir ve her mantık ehli de her şeyi bilen değildir. Bu kitap, herkesin anlayabileceği şekilde sade bir dil ile Fransızca (Frenk) diline vâkıf Yuvan-nes (يونانس) tarafından itina ile tercüme edilmiştir. Bu kitapla zamanının değerli âlimi ve tercümanı addedilmiştir. Mantık kurallarını kolaylaştıran bu kitap faydadan ârî değildir.” Bu takrîz aynı zamanda eserin Fransızcadan tercüme edildiğini de göstermektedir. Yer verdiğimiz takrîzler, *Miftâhu'l-Fünûn*'un İtalyan asıllı Galluppi tarafından kaleme alındığını ve Fransızcadan Osmanlıcaya çevirenin de Ohannes olduğunu hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde ortaya koymaktadır.

Miftâhu'l-Fünûn'un müterciminin Çamiç Ohannes Efendi olduğu açık bir şekilde ortaya konduğuna göre, Çamiç Ohannes'in kimliğine dair özet bilgiye yer vermemiz faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yetişmiş aydın ve bürokratlardan biri olan Çamiç Ohannes Efendi, Ermeni Katolik cemaatine mensuptur. Kaynaklarda ailesi ve doğum tarihi ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamakla birlikte İngilizce, Fransızca ve bazı doğu dillerini iyi bildiği yer almaktadır. Bilgi birikimi ve bildiği dillerden dolayı devletin birçok kurumunda farklı görevlerde bulunmuştur. Memuriyet hayatına Seraskerlik'te (Bâb-ı Seraskeri) tercüman olarak başlayan Ohannes Efendi'nin daha memuriyetinin ilk dönemlerinde önemli görevler üstlendiği anlaşılmaktadır. Örneğin Avrupa ile artan iktisadî ilişkilerde meydana gelen tıkanıklıkların aşılmasında bir ticaret kanununa ihtiyaç du-

yalın ve 1850'de Kanunname-i Ticaret-i Berriye yürürlüğe konulmuştur. Bu kanun Ç. Ohannes Efendi tarafından 1808 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun 1. ve 2. bölümlerinden tercüme edilmiştir. Yine İstanbul'da gerçek anlamda bir belediye teşkilatı kurmak üzere, Mayıs 1855'te oluşturulan İntizam-ı Şehir Komisyonu'na üye tayin edilmiştir. Ticaret, Ziraat, Nâfi'a Nazırlığı ve Divân-ı Muhasebât Başkanlığı dâhil olmak üzere birçok görevde bulunan Ohannes Efendi, 29 Ekim 1884'te vefat etmiştir.⁵

Miftâhu'l-Fünûn'un İçerik Değerlendirmesi

Ülkemizde mantıkta yeni fikirlerin tanıtılmasının başlangıcı *Miftâhu'l-Fünûn*'un yayım tarihi olan 1861 kabul edilir. Başlangıçta asırlardan beri fikir hayatımıza hâkim olan eski anlayışla yeni fikirler uzlaştırılmak istenmiş, daha sonra yeni anlayış içinde eserler verilmeye başlanmıştır. Bu noktada birkaç eser öne çıkmaktadır. Bunlardan biri inceleme konusu yaptığımız Galluppi'nin *Miftâhu'l-Fünûn* adlı eseri, diğerleri ise Ali Sedad'ın *Mizânu'l-Ukûl fi'l Mantık ve'l-Usûl* ile *Lisânu'l-Mizân* adlı eserleridir. Mantık konusunda yeni fikirler Türkiye'ye, *Miftâhu'l-Fünûn* ile girmiştir. Gerek *Miftâhu'l-Fünûn*'un mütercimi ve gerek Ali Sedad mantık anlayışında eskiye bağlı olmakla beraber, yeni fikirlere eserlerinde yer vermişlerdir. Bu eserlerde, eski ile yeni bir araya getirilmiş, uzlaştırıcı bir yol takip edilmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi *Miftâhu'l-Fünûn* İtalyan mantıkçı Galluppi'den tercüme edilmiştir.⁶ Bu eser sadece bir tercüme değildir. Çünkü mütercim, esere bazı ilaveler yaptığı gibi kitabın sonuna bir de lâhika eklemiştir. Bu bakımdan eserin aslı Galluppi'ye ait olmakla beraber mütercimin mantık anlayışına göre yeni bir şekil almıştır. Mütercimin esere yaptığı katkılardan dolayı eser, tercüme-telif özelliği taşıyan ilk mantık eserdir.⁷ Eserin ilk baskısında yer alan mütercime ait önsözde şu ifadeler yer

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Ülger, "Miftâhu'l-Fünûn'un Müterciminin Kimliği Hakkında Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22:2 (2017), s. 129-131

6 B. Mermutlu, *Miftâhü'l-Fünûn'un P. Galluppi'nin Lezioni di Logico e Metafizika* adlı eserinin tercümesi olduğunu ileri sürmektedir. Bedri Mermutlu, "Miftâhü'l-Fünûn'un Mütercimi Meselesi", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1:4, (2003), s. 54.

7 Bkz. Necati Öner, "İlim ve Mantık Anlayışında Yenilik Hareketleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1958-59), s. 132; İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, İstanbul 2012, s. 24-25; Mustafa Ülger, "Miftâhu'l-Fünûn'un Müterciminin Kimliği Hakkında Bir İnceleme" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22:2 (2017), s. 126.

almaktadır: “Mekâtibde tadrîs olunmak için muahharan tab‘ olunan ve gayetle müfîd ve muhtasar ve ta‘lîm ve ta‘allüme pek elverişli bir eser olan kitabın me‘haz ittihâzı münâsîp görülerek esasına hâlel gelmeyecek mertebede tadilât ve izâhat-ı muktaziyyenin icrâsıyla beraber uslub-ı atîka tevâfuk etmeyen ve kitab-ı mütedâvile-i arabîyyede bulunup da bunda mevcut olmayan şeylerin dahi icabına göre hâmişe tahrîr veyahut derûn-ı metne tastîrine itina olundu ve sair müellifin-i ecnebiyyenin tasnifât-ı mu‘teberesinden haylice kitaplar dahi bit-tetebbu‘ fevâ'id-i adîdeye câmi‘ bir lâhika tezyîli ile noksanı ikmâl ve tatmîm ve ismine dahi (*Miftâhu'l-Fünûn*) tesmiye ve tevsîm kılındı.”

Miftâhu'l-Fünûn'u iki kısım halinde ele almak gerekir. Birincisi yapılan ilavelerle birlikte asıl eser, ikincisi ise mütercim tarafından yazılan ve kitabın sonuna eklenen lahikadır.⁸ Birinci kısımda Aristoteles mantığı ele alınmıştır. Bu eserle fikir hayatımıza giren yenilik, kitabın yazılışında takip edilen metodla, son kısmına eklenen “meslek” (metod) bahsidir. Ayrıca Aristoteles mantığında yer alan bazı konulara burada yer verilmemiştir. Eski mantık kitapları tasavvurât ve tasdikât şeklinde ikiye ayrılır. Önce tasavvurât konuları olan kavram, ta‘rîf, beş tümel sonra da tasdikât konuları arasında yer alan önerme ve kıyâs incelenir. Burada terkîb edici bir yol takip edilmiştir. Galluppi'nin eserinde ise kendisinin de dediği gibi tahlîl metodu kabul edilmiştir. Galluppi, düşüncenin esasını, kıyâs olarak kabul etmektedir. Ona göre kıyâs “tertîb etme usulünün hakikatini öğreten ilimdir.” O, mantık hakkında yazdığı kitaba, klasik tarzdan farklı olarak kıyâstan başlamakta; daha sonra kıyâsın parçaları olan önerme ve terim konularına yer vermektedir. Ona göre yukarıda da ifade ettiğimiz gibi esas olan kıyâstır. Kıyâsı bildikten sonra parçaları olan önerme, onun da parçası olan terimi bilmek daha kolaydır. Kitaptaki konuları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

Eser, altısı Arapça, üçü de Türkçe olan dokuz takrîz (takdim yazısı), bir mukaddime ve altı makaleden oluşmaktadır. Takrîzlerde eser ve mütercimine dair övgü dolu ifadeler yer almaktadır. Bunlardan Seyfüddin Efendi'nin takrîzinde şu ifadelere yer verilmektedir: “İlimler bir dile mahsûs değildir. Ve her mantık ehli de her açıklamaya vâkîf değildir. Bundan do-

8 Bkz. Öner, “İlim ve Mantık Anlayışında Yenilik Hareketleri”, s. 132.

layı bu kitap anlatım ve anlayışı teselli veren, Frenk diline vâkıf tercümanı tarafından itina ile çevrilmiştir. Bu kitapla zamanının değerli âlimi ve tercümanı addedilmiştir. Mantık kurallarını kolaylaştıran bu kitap faydadan ârî değildir.” Görülüyor ki, geleneksel mantığın konuları başka bir tarzda kaleme alınmış olmasına rağmen bazı konular yoktur. Eksik olan bu kısımlar, mütercim tarafından sırası geldikçe hâşiyede izah edilmiş, hâşiyede bahsedilemeyen bilgilere de lâhikada yer verilmiştir. Galluppi'nin eserinde fikir hayatımızda yeni olan ikinci nokta ise eserin sonuna eklenen “metod” konusudur. Burada en genel anlamda metod ele alınmış tahlil ve terkîbden bahsedilmiştir. Bu tarihten sonra Türkiye’de yazılan yeni mantık kitaplarında metod konusu yer almıştır. Mütercim lâhikada metod konusunu özenle ele almış hatta eserin aslında olmayan tecrübe metodundan da bahsetmiştir.⁹ Metod konusunun başında ilimler üç kısma ayrılmaktadır: a) Ulûm-ı tabiiyye: Bunlar, tarih-i tabii, ilm-i hikmet-i tabiiyye, kimya, ilm-i arazi ve ilm-i hey’et b) Ulûm-ı riyâziyye: Hesap, cebir, hendese, cer-u eskal, c) Ulûm-ı akliyye: Bunlar da ilm-i ruh, tarih, ilm-i ilâhî’dir. Bu ilimler kullanıldıkları metod bakımından iki gruba ayrılır: Tabii ilimler ile ilm-i ruh ve tarih müsterek bir metod kullanırlar; bu ilimlerde vak’alar tahkik ve mertebe mertebe tertîb ve tevsik olunduktan sonra bunlardan kanunlar ve hükümler çıkarılır. Kullanıldıkları yollar gözlem (tetkik-i nazar), deney (tecrübe), sınıflama (tertîb-i merâtib)dır. Genel hükümlerin elde edilmesinde ise anoloji (mumâselet), tümevarım (istikrâ), varsayım (faraziyyât) kullanılır. Ulûm-ı riyaziyye ile ilm-i ilâhîde ise aksiyom (müte’ârife) ve ta’rîfler vardır. Kıyâs ve “burhân”la bunlardan sonuçlar çıkarılır.¹⁰ *Miftâhu’l-Fünûn*’un sonunda mütercim tarafından yazılan lâhika, tercüme edilen eserden daha çok, memleketimiz için yeni fikirleri ihtiva etmektedir. Mütercim bu ilavede, eserin aslında olmayan “tasavvurât çeşitleri”, tasdik türlerine göre önerme çeşitleri ve kıyâs şekillerini, eski mantık kitaplarında olduğu gibi inceler. Daha sonra çeşitli akıl yürütme şekillerinin hususi kaideleri diye ilimlerde metoddan, son olarak da hatâdan bahseder. İlimlerde metod konusu eski mantık kitaplarında yoktur, hatâ konusu ise eskiye oranla daha çok önem verilerek ayrı bir fasılda incelenmiştir.

9 Bkz. Öner, “İlim ve Mantık Anlayışında Yenilik Hareketleri”, s. 132.

10 Bkz. Öner, “İlim ve Mantık Anlayışında Yenilik Hareketleri”, s. 132 vd.

Yer verdiğimiz özet bilgiden sonra eserin içeriğine biraz daha yakından bakalım: **Eserin mukaddimesine;** insan ve at, his (duyu) sahibi olan; ağaç ve taş ise hissiz (duyu sahibi olmayan) varlıklara örnek verilerek başlanmaktadır. Gerek his sahibi olan gerekse his sahibi olmayan varlıkların en, boy, derinliğinin (veya kalınlık) olduğunu ifade eden Galluppi, nefis ve ruha sahip olan varlıkları canlı olarak isimlendirmektedir. Buna göre ruh, en, boy ve derinliği bulunan varlıklara canlı; sadece en, boy ve derinliği olan varlıklara cisim denir. Galluppi, insanda bulunan ruh (can) ile hayvanlarda bulunan ruhun farklı olduğunu, insanda var olan düşünce (nutk) melekesi ile insanın diğer bütün varlıklardan ayrıldığını ifade etmektedir. Örneğin bir şeyi hesaplamak tamamen fikir ve nazar (düşünce) ile alâkalıdır. İnsan dışındaki varlıkların hiçbirinde bu meleke yoktur. Galluppi, fikir ve nazara kıyâs dendiğini kıyâsın da hükümlerden oluştuğunu zikretmektedir. Eserinin mukaddimesinde “vâsıta”, “gâyet”, “illet”, “ma'lûl”, “sebeb ve mü'esser”, “müsebbeb ve eser”, “ilm”, “ilm-i zîrâ'at”, “san'at-ı zîrâ'at”, “hikmet-i ameliyye”, “ilm-i hikmet” kavramlarını tanımlayarak, âlemde bulunan bütün ilim ve sanatların insanın idrakinin sonucu olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bütün ilimlerin kânun ve kaideleri ilm-i hikmetin esası üzerine kurulmuştur.

Birinci makalede, düşünce melekesine sahip olmamızdan dolayı hayatımızın her safhasında birtakım kıyâslar oluşturduğumuza dikkat çekilmektedir. Meselâ, mantık ilmini öğrenmek isteyen kişi ilk önce zihninde; “Bir ilmi tahsil etmek isteyen o ilme âşına bir hocadan ders okumaya muhtaçtır. Benim meramım ilm-i mantığı tahsil etmektir. O halde mantık bilir bir hocadan ders okumalıyım.” şeklinde düşünür. Bu da bir kıyâstır. Mantığa başladıktan sonra da; “Hocadan okuduğum dersleri bellemek isterim. Bir şeyin zihinde takrîri sıkça ve dikkatlice tekerrürüyle olur. O halde derslerimi birçok kerre dikkat ile mütâlaa etmeliyim.” dese bu da bir kıyâs olmuş olur. Bu örneklerden anlaşıldığı gibi çocukluğumuzdan beri her an kıyâslar tertîb ettiğimiz bir ömür sürdürmekteyiz.

Bu makalede özellikle “umûr-ı vâkı'a” kavramı üzerinde durulmakta, bu kavramla ilişkisi bakımında “hiss” ve dolayısı ile “kuvve-i bâsire”, “kuvve-i sâmi'a”, “kuvve-i şâmme”, “kuvve-i zâ'ika”, “kuvve-i lâmise” tanımlanıp hepsine birden “havâss-ı hamse-i zâhire” dendiği ifade edilmektedir.

Söz konusu hisler bizim beş duyumuzdur. Beş duyumuzdan zâhirî duyularla algılananlar “mahsûsât-ı zâhiriyye” olarak isimlendirilir. Bir de beş duyumuzla algıyalamadığımız hislerimiz var. Bunlara da “hiss-i bâtinî” yahût “hâssa-i bâtiniyye” denir. Hiss-i bâtinî ile idrâk ve ihsâs olunanlara ayrıca “mahsûsât-ı bâtiniyye” de denir. Ayrıca bu makalede kıyâsın unsurları olan “öncüllerin”in nasıl meydana geldiğine ve ne durumda “sonuç” verdiği-ne dikkat çekilmektedir. “Tasavvur”, “tasdîk”, “önerme”, “konu”, “yüklem”, “nisbet-i hükmiyye”, “edât-ı rabt” ve “râbîta”, “olumlu”, “olumsuz”, “tasdîkât-ı icâbiyye”, “tasdîkât-ı selbiyye” kavramları tanımlanarak, konu, yüklem ve bağa (râbîta) “mâdde-i tasdîk”; bunların toplamından oluşan hey’ete “sûret-i tasdîk” dendiği ifade edilmektedir.

Mantığın birçok tanımının yapıldığı ancak bunların çoğunun yanlış olduğuna yer verilen makalede mantık, “tasdîkâtı birbirinden istintâc etmenin tarîkini öğreten ilimdir” şeklinde tanımlanmaktadır.

Kıyâsın öncüllerinin olumlu ve olumsuz olabileceğine dikkat çekilerek, öncüllerin “tasdîkât-ı hissiyye” ve “tasdîkât-ı akliyye” olmak üzere ikiye ayrıldığı, tasdîkât-ı hissiyye’nin doğruluk ve yanlışlığının duyularla (tecrûbe); tasdîkât-ı akliyye’nin doğruluk ve yanlışlığının da akıl ile belirlenebileceği ifade edilmekte ve konuya dair örnekler verilmektedir. Kıyâs, tasdîklerden, tasdîkler de tasdîkât-ı hissiyye ve akliyyeden oluştuğu için kıyâs, “kıyâsât-ı hissiyye”, “kıyâsât-ı akliyye” ve “kıyâsât-ı muhtelite” olmak üzere üç kısma ayrılır. Tasdîkât-ı hissiyyeden ibaret olan kıyâsa “kıyâsât-ı hissiyye” denir. Meselâ,

Vücûd-ı insânî fâni olmasıyla efrâd-ı beşer bir taraftan telef olmakta diğer taraftan her gün yeniden çocuklar dünyaya gelmektedir.

Ömr-i tabî’î ise yüz sene raddelerindedir.

O halde bu günden itibaren yüz seneye kadar nüfûs-ı insâniyye teceddüd edecektir. (Ya’nî yüz sene sonra cihânda mevcut olan âdemler şimdikilerin gayrı olacaktır).

Sadece tasdikât-ı akliyyeden oluşan kıyâslara “kıyâsât-ı akliyye” denir. Meselâ,

İki kemmiyyetin her biri âher bir kemmiyyete müsâvî olsa o kemmiyyetler birbirine müsâvî olurlar.

Dört ile iki mecmû'u altıya ve üç ile üç mecmû'u yine altıya müsâvidir.

O halde dört ile iki mecmû'u üç ile üç mecmû'una müsâvî olur.

Tasdik-i hissî ile tasdik-i akliyyeden oluşan kıyâslara da “kıyâsât-ı muhtelite” denir. Meselâ,

Bir şey kendi kendine hiç yoktan hâsıl olamayıp her eserin bir sebebi vardır.

Yağmur, kar, dolu ve daha bunun gibi şeyler bir tâkım âsardan ya'nî vücûda gelip hâriçte zuhûr eden nesnelere ibarettir.

O halde yağmurun, karın ve dolunun birer sebebi olmalıdır. Bu kıyâsta birinci tasdik, tasdikât-ı akliyyeden ve ikincisi tasdikât-ı hissiyededir.

İlimlerin hepsi birbirleri ile ilişkili kıyâslardan oluştuğu için kıyâsât-ı akliyyeden ibaret olan ilimlere “ulûm-ı basîte” denir. İlm-i hesâb, ilm-i hendese ve ilm-i cebir gibi. Kıyâsât-ı muhteliteden oluşan ilimlere de “ulûm-ı muhtelite” denir. İlm-i hikmet-i tabî'yye, ilm-i cerr-i eskâl ve ilm-i hey'et gibi.

Makalede kıyâsın sûret ve mâddesi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durularak, kıyâsta özellikle “sûret” ve “mâdde”ye itibar olunduğu ifade edilmektedir. Kıyâsın sûreti, sonucun öncüllere uygun olup olmadığı ile ilgilidir. Çünkü kıyâsın sonuç vermesi öncüllere bağlıdır. Kıyâsın mâddesi ise tasdiklerin doğru ve yanlış olmasına bağlıdır. Bu nedenle her kıyâsta “istilzâm”ın olması gerekir. “İstilzâm” öncüller ile sonucun birbirine muvâfık olmasından ibarettir. Öncüller ile sonuç arasında istilzâm olduğu halde sonucun yanlış olması mümkündür. Meselâ,

Her iki ayaklı hayvan insandır.

Horoz iki ayaklı bir hayvandır.

O halde horoz insandır.

Bu kıyâsta sonuç yanlış ise de istilzâm sahîhtir. Çünkü öcüllerin ikisi de şartlı önerme hey'etine konulup “Eğer her iki ayaklı hayvan insan ise ve horoz da iki ayaklı bir hayvan ise horoz insandır” denildiğinde iki ayaklı olan her hayvanın insan olmasına ve horozun dahi iki ayaklı bir hayvan olduğuna hükmolunmayıp yalnız öcüller ile sonuç arasında muvafakat bulunduğu ifade olunmuş olur. İşte bu muvafakat mevcut olduğundan “horoz insandır” sonucu yanlış ise de istilzâm sahîhtir ve sonucun yanlış olması “Her iki ayaklı hayvan insandır” öncülünün yanlış oluşundan kaynaklanmaktadır. İstilzâm sahîh olduğunda kıyâs, sûreti bakımından sahîh olur. Aksi takdirde kıyâs, sûreti bakımından yanlış olur. Bu nedenle yukarıda zikredilen kıyâs, sûreti bakımından sahîhtir. Fakat,

Sokrat eski filozoflardandır.

Eski feylesofların bazıları ehl-i iffettir.

O halde Sokrat ehl-i iffettir.

Kıyâsında tasdiklerin hepsi sahîh olduğundan bu kıyâs mâddesi bakımından sahîh ise de felâsifeden bazısının afif olmasından Sokrat'ın erbâb-ı iffetten olması gerekmediği için istilzâmında fesâd vardır. Dolayısıyla bu kıyâs mâddesi bakımından sahîh ve sûreti bakımından fâsiddir. Ancak,

“Sokrat eski feylesoflardandır.

Eski feylesofların tümü ehl-i iffettir.

O halde Sokrat da ehl-i iffettir” denildiğinde istilzâm sahîh olur. Ancak “Eski filozofların hepsi ehl-i iffet idiler” tasdiki yanlış olduğu için bu kıyâs da sûret bakımından doğru ve mâdde bakımından yanlış olur.

Sûreti ve mâddesi bakımından kıyâs dört şekilde ele alınabilir. Sûreti bakımından doğru, mâddesi bakımından yanlış; mâddesi bakımından doğru, sûreti bakımından yanlış; hem sûreti hem de mâddesi bakımından doğru; hem sûreti hem de mâddesi bakımından yanlış. Bir kıyâsın doğruluğu, hem sûreti hem de mâddesi bakımından doğru olmasına bağlıdır. Kıyâsın sûret ve mâddesinden biri yanlış olursa kıyâs da yanlış olur.

İkinci makalede nutkun, “nutk-ı bâtinî” ve “nutk-ı zâhirî” olmak üzere ikiye ayrıldığı ifade edilerek tanımları üzerinde durulmaktadır. Daha sonra “evveliyât” kavramı ayrıntılı bir şekilde ele alınarak, hiçbir kıyâsa netîce

olamayan önermelere “evveliyât” dendiği zikredilmektedir. Evveliyât denilen önermeler konu ile yüklem birbiriyle muvâfık olup olmadığını zihin birdenbire fark ettiği önermelerdir. Meselâ,

Âlemde eğer mevcûdât var ise onun yaratıcısı da olmalıdır.

Ben var olduğumdan âlemde mevcûdât var demektir.

O halde Vâcib-i Te'âlâ Hazretlerinin mevcut olduğu muhakkaktır.

Vâcib-i Te'âlâ Hazretlerinin mevcut olduğu muhakkaktır.

Kemâl sıfatlarından olan adâlet sıfatıyla muttasıf olmaklık Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri'nin şânındandır.

O halde Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri âdildir.

Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri âdildir.

Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri âdil olunca iyi âdemlere mükâfât ve kötü âdemlere mücâzât eylemelidir.

O halde Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri herkese amelîne göre mücâzât buyurmak gerektir.

Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri herkese amelîne göre mücâzât buyurmak gerektir.

Lâkin bu adâlet Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri tarafından şu dünyada ekseriya tamamıyla icra buyurulmuyor.

O halde insan dünyada işlediği âmâlin mükâfât veya mücâzâtını vefâtından sonra göreceği bir mahalle gidecektir.

Burada birbirini takip eden dört kıyâs bulunmaktadır. İlk kıyâsın öncülleri evveliyâttandır. Bu makalede ayrıca tanım bahsi üzerinde durularak tanımın önermeden farklı olan özelliklerine dikkat çekilmektedir. Bir lafzın manâsını sâir elfâz ile ifade etmeye “ta'rif” denir. Yani ta'rif, “bir lafza bedel onunla bir ma'nâda olmamak şartıyla diğer o misillü lafızlar zikr ve irâd eylemektir ki ta'rif olunan lafzın ma'nâsı ne ise onun yerine kullanılan elfâzın hey'et-i mecmû'asından dahî o ma'nâ anlaşılmalıdır.” Ta'rifî mutazammın olan cümleye “ta'rif” denilip, ta'rif olunan lafza “mu'arref” ve ta'rif eyleyen lafızlara “mu'arref” denir. Tanım konusunun daha iyi anlaşılması için üçgen örneği üzerinde durulmaktadır. “Müselles üç hatt ile mahdûd olan satıhdır” cümlesi, bir tanım cümlesidir. “Müselles” lafzının manâsını “üç hatt ile mahdûd olan satıh” lafızları açıklıyor. Diğer bir ifade ile “müselles”

lafzından anlaşılan manâyı “üç hatt ile mahdûd olan satıh” lafızları birlikte ifade etmektedir. Buna göre bu cümlede “müselles” lafzı mu‘arref, “üç hatt ile mahdûd olan satıhdır” lafızları ise ta‘rîfdir. Tanım bir hüküm cümlesi olmakla birlikte önermeden farklıdır. Çünkü tanımda bir kavramın açıklanması olduğu için bir tasavvur, önermede ise konu ve yüklem farklı kavramlar olduğu için iki tasavvur mevcuttur. Ayrıca tanım döndürüldüğünde anlam değişmez, önerme döndürüldüğünde anlam değişebilir.

Bu makalede yine tanım konusu ile ilişkisi bakımında cins, tür ve ferd üzerinde durulmaktadır. “Ağaç” ifadesi cinse, “çınar” ifadesi türe “belirli bir çınar” ise ferde örnek verilmektedir. Ayrıca “cins-i âlî”, “cins-i sâfil”, “cins-i karîb”, “cins-i ba‘îd”, “fasl”, “fasl-ı karîb”, “fasl-ı ba‘îd”, “hâssa” “cevher”, “cevâhir-i mürekkebe”, “cevâhir-i basîte”, “araz”, “tasavvur”, tasavvurât-ı mürekkebe”, “tasavvurât-ı basîte”, “tasavvurât-ı külliyye”, “tasavvurât-ı cüz’iyye”, “tasavvurât-ı cevheriyye”, “tasavvurât-ı araziyye”, “tasavvurât-ı muhtelite”, “tasavvurât-ı mâddiyye”, “tasavvurât-ı mücerrede” kavramları örneklerle açıklanmaktadır. Bu makalede ta‘rîfin çeşitleri olan “ta‘rîf-i hakîki” ve “ta‘rîf-i ismî” üzerinde durularak her biri örneklerle izah edilmekte, tanımın şartlarına yer verilmektedir.

Üçüncü makalede, “kıyâs bir önermeyi aralarında ortak bir tasavvur bulunan diğer iki önermeden istintâc eylemekten ibarettir” şeklinde tanımlanarak genel olarak kıyâs ve kıyâsın temel hükümleri üzerinde durulmaktadır. Bir kıyâsta iki öncül ve sonucun bulunması gerektiği ifade edilmekte ancak kıyâsta kullanılan öncüller arasında “mutâbakat-ı cüz’iyye” ve “mutâbakat-ı külliyye”nin mutlaka gerçekleşmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir.

Kıyâsta kullanılan önermelerin birincisine “kaziyye-i asliyye” ikincisine “kaziyye-i fer’iyye” üçüncüsüne ise “kaziyye-i gâ’iyye” denir. Meselâ,

Her bütün (küll) kendi parçalarının bütününe eşittir.

Yüz sayısı bir bütün olup elli ile ellinin bütününe eşittir.

O halde yüz sayısı elli ile ellinin toplamına eşittir.

Buna göre her kıyâsta mutlaka üç tasavvur bulunup bunların birisi hem “kaziyye-i asliyye”de hem de “kaziyye-i gâ’iyye”de ortak olmalı ve “kaziyye-

ye-i fer'iyeye" denilen bir üçüncü önerme de diğer iki tasavvurun birbirine mutâbakatını beyan etmelidir.

Bu makalede ayrıca kıyâstan yeni bilgi elde edildiğine itiraz edenlerin iki gerekçe ileri sürdüklerine yer verilmektedir. Bunlardan biri kıyâsların çoğunun sonucunun açık olduğu, dolayısıyla sonuç ortaya koymak için öncüllere gerek olmadığı, diğeri ise öncüller ile sonuç arasında eğer bir mutabakat var ise var olan bir bilgi üzerine yeni bir bilginin konamaya-çağıdır. Buna göre önceki bilgi ne kadar ise sonraki bilgi de o kadar olur. Kıyâstan yeni bilgilerin elde edildiği ifade edilerek yer verilen gerekçelerin geçersizliği örneklerle izah edilmektedir. Makalede kıyâsın faydalarından ikisine özellikle dikkat çekilmektedir. Bunlardan biri kıyâstan elde edilen bilgiyi usûlüne göre tertîb etmek, diğeri ise başka bir yol ile elde edilemeyen bilgiyi ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda "tasavvurât-ı mutlaka" ve "tasavvurât-ı mukayyede" üzerinde durulmakta her birine örnekler verilerek, bunların doğrulanmasının da tasdikât-ı akliyye ile olduğuna dikkat çekilmektedir.

Dördüncü makalede, kıyâsın aslına dair bilgilere yer verilerek, ilmin genel olarak "ilm-i bedîhî" ve "ilm-i nazari" olmak üzere ikiye ayrıldığına dikkat çekilmektedir. "İlm-i bedîhî", konusu ile yüklemi arasındaki münâsebetin ve muvafakatın doğrudan doğruya anlaşılıp doğru olduğuna hükmedilen önermelerdir. "Evveliyyât" denilen önermeler bunlardan ibarettir. "İlm-i nazari" ise konusu ile yüklemi arasındaki münâsebet ve muvafakatın dolaylı olarak anlaşılıp doğru olduğuna hükmedilen önermelerdir. Burada hem "ilm-i bedîhî" hem de "ilm-i nazari" den elde edilen kıyâsların kurallarına ve örneklerine yer verilmektedir.

Kıyâsların kendilerinden oluşturulduğu önermelerde "kemmiyyet", "keyfiyyet", "nisbet" ve "cihet" olmak üzere dört türlü tasavvur bulunur. Kemmiyeti bakımından önerme "tümel", "tikel" ve "mahsûsa" ya da "şahsiyye"; keyfiyeti bakımından önerme "olumlu", "olumsuz" ve "ma'dûle"; nisbeti bakımında "hamliyye", "muttasıla" ve "munfasıla"; ciheti bakımında "ihtimâliyye", "mutlaka" ve "zarûriyye" olabilir. Buna göre sûreti bakımında bir önermede kemmiyyet, keyfiyyet, nisbet ve cihet bulunur. Meselâ, "Ecsâmın cümlesinde müsâmmât vardır" önermesi kemmiyyeti bakımından "tü-

mel”, keyfiyeti bakımından “olumlu”, nisbeti bakımından “yüklemlî” ciheti bakımından “mutlak”tır. Bu makalede önermelere dair hükümlere yer verildikten sonra iki öncül ve sonuçtan oluşan “tam kıyâs” konusuna geçilmektedir. “Kıyâs-ı tâmm”, iki öncül ve sonuçtan oluşan kıyâstır.

“Her basît olan şey bâkîdir.

Nefs-i nâtıka basîttir.

O halde nefş-i nâtıka bâkîdir” gibi.

Tam kıyâsın sonucunun yüklemine “büyük terim”, konusuna “küçük terim” ve her iki öncülünde ortak olan terime “orta terim”; büyük terimin bulunduğu önermeye “büyük önerme”, küçük terimin bulunduğu önermeye de “küçük önerme” denir. Buna göre zikredilen kıyâsta “bâkî” ifadesi büyük terim, “nefs-i nâtıka” ifadesi küçük terim ve “basît” ifadesi orta terimdir. “Her basît olan şey bâkîdir” önermesi büyük önerme, “Nefs-i nâtıka bâkîdir” önermesi ise küçük önermedir.

Makalede tam kıyâs ile ilgili özet bilgi verildikten sonra tam kıyâsın sûreti bakımında sekiz kuralına yer verilmekte ve her biri örneklerle ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Dolayısıyla bu makalede önermenin hükümleri ve tam kıyâsın özel kaidelerine yer verilmektedir.

Beşinci makalede, tam bir kıyâsın oluşabilmesi için kendisinden oluştuğu üç önermenin açık bir şekilde zikredilmesi gerektiğine dikkat çekilerek, kıyâs çeşitleri üzerinde durulmaktadır. Zikredilen birinci kıyâs çeşidi “matvî kıyâs”tır. Bazen kıyâsın öncüllerinden biri veya sonucu açıkça anlaşıldığı için kıyâsta zikredilmez, bu tür kıyâslara “kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddeme” denir. Eğer büyük önerme zikredilmemiş ise kıyâsa “matviyyü'l-kübra”, eğer küçük önerme zikredilmemiş ise “matviyyü's-sugrâ” denir. Bir sağmân inek görülünce, “Şu ineğin sütü var o halde şu inek doğurmuş olmalıdır.” denilmesi gibi. Bu kıyâsın “Sütü olan inek elbette doğurmuş olmak lâzım gelir.” büyük önermesi zikredilmemiştir. Kıyâsın tam şekli şöyledir:

Sütü olan inek elbette doğurmuş olmak lâzım gelir.

Şu ineğin sütü var.

O halde şu inek doğurmuş olmalıdır.

Makalede zirk edilen ikinci kıyâs çeşidi “kıyâs-ı müdellel”dir. Bu tür kıyâslarda öncülün hemen arkasından gerekçesi ya da delili zikredilir. Bu nedenle bu tür kıyâslara “delilli kıyâs” denir. Meselâ,

İnsana rahat ettirici şeyler pek âlâ ve makbuldür.

(Zira insanın asıl yaradılışı rahat etmek içindir ve insan daima rahat etmeyi ister.)

İyi huyluluk, insana rahat ettiren hallerdendir.

(Nitekim bunu nefsimizde tecrübe ile ve kalbimizin şehâdetiyle biliriz.)

O halde iyi huyluluk pek âlâ ve makbul bir haldir.

Bu kıyâsta “Zira insanın asıl yaradılışı rahat etmek içindir ve insan daima rahat etmeyi ister;” “Nitekim bunu nefsimizde tecrübe ile ve kalbimizin şehâdetiyle biliriz.” delilleri kaldırılırsa geriye kıyâs-ı tâmm kalır.

Zikredilen diğer bir kıyâs çeşidi de “kıyâs-ı mukassem”dir. Bir mâddede birkaç şık gösterilip de bunların hepsi aynı sonuca götüren kıyâsa “kıyâs-ı mukassem” denir. Meselâ:

Bir savaşta, düşman baskın yapıp karşı tarafa büyük kayıp verir. Baskına uğrayan birliğin komutanı, baskın anındaki nöbetçiyi askeri mahkemeye verir. Askerî yargıç, sanık nöbetçiye şöyle der:

Baskın anında ya görevinin başında idin ya da değildin,

Eğer görevinin başında idiyisen, düşmana göz yumduğundan ve birliğini haberdar etmediğinden;

Görevinin başında değil idiyisen, görevini terk ettiğinden,

Her iki halde de suçlusun, cezalandırılacaksın.

Kıyâs-ı mukassem, çok etkili bir kıyâs çeşididir. Eğer kurallarına uygun oluşturulursa muhattap her halükârda sıkıştırılmış olur ve hangi tarafa dönerse dönsün kendine kurtuluş yolu bulamaz.

Bu makalede ayrıca “istikrâ” ve “kıyâs-ı mürekkeb” üzerinde de durulmaktadır. İstikrâda tekil veya tikelden tümele doğru bir akıl yürütme söz konusudur. Meselâ altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, kalay ile bunun gibi madenlerin keskin ateşi gördüklerinde eriyip su gibi olduğu görölmekte olduğundan her madenin tabiatında sıcaktan erimek hâssası olduğuna

hükmolunması böyledir. Yani “ateşte erimeklik madenin şânındandır” denilmesi bu kabildendir. İstikrânın şartı tâmm olmaktır. Yani zikredilmesi gereken bütün kısımlar zikredilmelidir. Örneğin “ateş bütün madenleri eritir” dediğimizde bir maden bile ateşte erimez ise tam istikrâ gerçekleşmiş olmaz.

Birkaç önermede birinci önermenin yüklemi, ikinci önermede konu ve ikinci önermenin yüklemi, üçüncü önermede konu olursa “kıyâs-ı mürekkeb” oluşur. Mesela,

Zeyd insandır,

İnsan hayevândır.

Hayevân ecsâm-ı uzviyyedendir.

Ecsâm-ı uzviyyenin dünyada bekâsı yoktur.

O halde Zeyd'in dünyada bekâsı yoktur.

kıyâsında “Zeyd” tasavvurundan “dünyada bekâsı yok” tasavvurunun istidlâli doğrudan doğruya olmayıp derece derece özelden genele intikâl ile ortaya çıkmaktadır.

Altıncı makede, metod (meslek) üzerinde durulmaktadır. Bu makede yazılan kitapların metod yani ya “tahlîl” ya da “terkîb” metodu ile yazıldığına dikkat çekilmektedir. Bir bilginin tahkîk edilerek elde edilmesi ya bütünün birden incelenerek daha sonra parçalarının (cüz) her birinin ayrı ayrı ele alınmasıyla olur, ki buna “tahlîl tarîki” denir, ya da her bir parça ayrı ayrı incelendikten sonra bütüne ulaşılır buna da “terkîb tarîki” denir. “Tahlîl” lafzı bir şeyi söküp parçalarını ayırmak, “terkîb” lafzı ise bir şeyin parçalarını toplayıp birleştirmek demektir. Elimizdeki eserde tahlîl metodu takip edilmiştir. Örneğin kıyâs bahsinde ilk önce zât-ı kıyâs tarif edilmiş daha sonra kıyâsın, parçaları olan iki öncül ve sonuçtan oluştuğuna sonrasında da öncüllerin ve sonucun her birinin bir tasdik olduğu ve her tasdikün tasavvurâtan oluştuğuna yer verilmiştir. Eğer eser, terkîb metodu ile yazılıysaydı ilk önce tasvurâtan ve tasavvurâtan oluşan öncül ve sonuçtan daha sonra da en az iki öncül ve sonuçtan oluşan kıyâstan bahsetmek gerekecekti. Meselâ, “bir şey hakkında olumlu ya da olumsuz bir hükme varmadan sadece tefekkür etmeye “tasavvur”, iki tasavvur arasında olan muvafakat ve münâsebeti meydana çıkarmak için onların birbirine tatbîk ve nisbet olun-

masına “tasdîk”, birkaç tasdîkten başka bir tasdîk çıkarmaya kıyâs denir” deseydik terkîb metoduna göre hareket etmiş olacaktık. Buna göre tahlîl metodunda mürekkebden basîte; terkîb metodunda ise basîttan mürekkebe intikâl söz konusudur. Özetle bu iki metod, her yönden birbirinin tersi olup birinin başlangıcı diğèrinin sonudur. Yani tahlîlde, mürekkebden basîte ve ma’lûmdan mechûle; terkîbde ise basîttan mürekkebe ve mechûlden ma’lûma gidilir. Birinde tasavvurâtta diğèrinde ise ta’rîfâtta başlanılır. Birinde kullanılan ta’rîfât, daima ta’rîfât-ı hakîkiyye; diğèrinde ise ta’rîfât-ı ismiyyedir.

Bu makalde ayrıca aks (döndürme) üzerinde de durulmaktadır. Bir önermenin konu ve yüklemine yer değıştirilerek yeni bir önerme elde edilmesine “aks” denir. Aksdan elde edilen önermeye “kaziyye-i mün’akise”, her iki önermeye de “kaziyyeteyn-i mün’akiseteyn” denir. Burada sadece aksin tanımını ile yetinilmez, aks kurallarına da örneklerle yer verilir. Ayrıca önermeler arası ilişkilere değınilerek karşıt, altık, çelişik önermeler örneklerle izah edilmektedir.

Eserin hatimesinde adeta “97 Soruda Mantık” ile bütün mantık konuları özetlenmektedir. Mantık öğrenmek isteyenler için 97 soru sorulmakta, her bir soruya da son derece özlü ve anlaşılabilir şekilde cevaplar verilmektedir.

Lâhikanın birinci faslında mâdde, sûret, keyfiyyet ve şümul bakımından tasavvurâtın çeşitleri üzerinde durulmaktadır. Mâdde bakımından tasavvurât ilk önce “hissiyye”, “zihniyye” ve “hulkıyye”ye; ikinci olarak “akliyye”, “tabî’iyye” ve “mâ-fevka’t-tabî’â”; üçüncü olarak “vücûbiyye” ve “imkânıyye”; dördüncü olarak “mutlaka” ve “izâfiyye” yâhûd “nisbiyye”ye beşinci olarak “mürekkebe” ve “basîte”ye; altıncı olarak “mâdde”ye ve “mücerrede”ye bölünür. Sûreti bakımından tasavvurlar ilk önce “vehbiyye”, “kesbiyye” ve “vehmiyye”ye; ikinci olarak “tecrûbe” ve “nazariyye”ye; üçüncü olarak “cevheriyye”, “araziyye” ve “muhtelite”ye bölünmekte, her biri tanımlanarak örnekler verilmektedir. Keyfiyyet bakımından tasavvurlar, ilk önce “vücûdiyye” yâhûd “nefsü’l-emriyye” ile “ademiyye”ye; ikinci olarak da “vâziha”¹¹ ve “mübheme”ye bölünmektedir. Şümul bakımından

11 Tasavvurât-ı vâzihaya “tasavvurât-ı tâmme”, “tasavvurât-ı sarîha”, “tasavvurât-ı mübheme”, “tasavvurât-ı nâkisa” ve “tasavvurât-ı mühmele” de denilmektedir.

tasavvurlar, “külliyye”, “cüz’iyye” ve “şahsiyye” yahut “mahsûsa”ya ayrılırlar. Şümul bakımından ele alınan tasavvurların yanı sıra yukarıda zikrettiğimiz bütün tasavvur çeşitleri ayrı ayrı tanımlanarak her birine örnekler verilmektedir.

Lâhikanın ikinci faslında kıyâsın mâddesi olan önerme çeşitleri üzerinde durulmaktadır. Önerme çeşitleri tanımlanıp örneklendirilmeden önce “şekk”, “tasdik ve itikâd”, “yakîn”, “cehl-i mürekkeb”, “taklîd”, “zann”, “vehm”, “tahyil” kavramları tanımlanmaktadır. Daha sonra şekk, vehm ve tahyilde hüküm bulunamayacağından dolayı kazâyâ-yı meşkûke, mevhûme ve muhayyeleye tasdik nazariyle bakılamayacağına dikkat çekilerek, önermeler, “yakîniyye”, “taklîdiyye”, “zanniyye” ve “cehliyye-i mürekkebe”ye ayrılırlar. Kazâyâ-yı yakîniyye iki kısım olup birisi “yakîniyyât-ı bedîhiyye” veya “zarûriyye” diğeri ise “yakîniyyât-ı nazariyye”dir. Yakîniyyât-ı bedîhiyye de “evveliyât”, “kazâyâ kıyâsâtuhâ ma’ahâ”, “müşâhedât”, “mütevâtirat”, “mücerrebât”, “hadsiyât” olmak üzere altı kısma ayrılmakta her biri tanımlanarak örnekler verilmektedir. Bu kısımda ayrıca zikredilen diğer önerme çeşitleri açıklanarak yakînî öncül çeşitlerinden olmayan “meşhûrât”, “müsellemtât”, “makbûlât”, “maznûnât”, “muhayyelât” ve “mevhûmât” zikredilerek açıklanmaktadır.

Lâhikanın üçüncü faslında, orta terimin öncüllerde yer alması gereken duruma göre kıyâs şekillerinin oluştuğuna yer verilmektedir. Yani orta terimin küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olması durumunda birinci; orta terimin her iki öncülde de yüklem olması durumunda ikinci; orta terimin her iki öncülde konu olması durumunda üçüncü; orta terimin küçük önermede konu, büyük önermede yüklem olması durumunda dördüncü şekil meydana gelir. Bu şekillerden toplamda 256 sonucun çıkabileceği ancak bunlardan sade 20 tanesinin doğru olacağına dikkat çekilmektedir. Yani birinci şekilde dört, ikinci şekilde dört, üçüncü şekilde altı ve dördüncüde sekiz mod (darb) olmak üzere toplamda 20 doğru sonuç elde edilebilir. Bu fasılda kıyâs şekillerine dair özet bilgi verildikten sonra her bir şeklin doğru sonuç veren modlarına örnekler verilmektedir.

Lâhikanın dördüncü faslında “ilm” kavramı tanımlanarak her ilmin konusu, gayesi, mebâdîsi ve makâsîdinin olduğuna yer verilerek, ilmin ta-

bîi, riyâzi ve akli olmak üzere üçe ayrıldığına yer verilmektedir. Daha sonra da bu fasılda “tedkîk-i nazar”, “tecrübe”, “tertîb”, “mümâselet”, “istikrâ”, “faraziyyât”, “ulûm-ı müteârifê”, “ta‘rîf”, “burhân” kavramları açıklanmaktadır.

Lâhikanın beşinci faslında “hatâ” yani mantıkta hatâların yapılabilceği noktalara dikkat çekilmektedir. “Hatâ” ifadesi tanımlanarak “hatâ” ile “cehl” arasındaki farka dikkat çekilmekte, hatânın çeşitleri özellikle de “hatâyâ-yı tasdîkiyye” ve “hatâyâ-yı istidlâliyye” üzerinde durulmaktadır.

Eserin içeriğine yer verdiğimiz bu girişte eserin ortaya çıkışında katkısı olanlara teşekkür etmeden geçemeyeceğim. Her şeyden önce Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının kurulmasını sağlayan başta Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere bütün devlet büyüklerimize müteşekkirim. Hakikaten kurum, saklı kalan birçok eseri gün yüzüne çıkararak ilim dünyasına büyük katkılar sunmuştur. Bu kurum olmasaydı başta elinizdeki eser olmak üzere ilim dünyasında çok değerli olan birçok eser belki de tozlu raflarda kalacaktı. Bu vesile ile Kurum Başkanı sayın Prof. Dr. Muhittin Macit, Çeviri ve Yayım Dairesi Başkanı sayın Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı, çalışma arkadaşlarım Öğr. Gör. Mesud Öğmen, Araştırmacı Abdullah Demir ve katkısı olan kurum uzmanlarına çok teşekkür ederim.

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK

(I)

FENN-İ MANTIK

(II)

Sudûr-ı 'Îzâmdan ve Meclis-i Âlî-i Tanzîmât A'zâ-yı Fihâmından Semâhatlü Rüşdü Molla Efendi Hazretlerinin takrîzleridir.

ان فى هذه الترجمة فائدة جملة لأن المترجم الجهيد المنطيق الخليق للترجمة على التحقيق حيث أوضح المسائل بقوله الشارح وأفصح البيان بإيراد ما يفيد تصريحه بتعبير واضح من الأمثلة الموجبة سهولة للفهم والأسئلة مع اجوبتها صعوبة التعلم وبذل جلّ سعيه وصرف وفير همته بان يجعل السعى والممارسة كأنه عرض لازم لماهيته فنتيجة فكرته من هذا ترتيب مقدمة الخدمة للمكاتب العامرة السلطانية لازالت ناضرة بنشر الكمالات الإنسانية عبودية لحضرة ولّى نعمتنا السلطان المؤيد والخاقان الممجّد الذى توجهت طبيعته الملكية لما جبل عليه من حسن السجية الى اصلاح البرية وتدريبهم بكلّ خصلة زكية دام جنس الأجناس سلطنته وشوكته عاليا ما تقدم المقدم تالياً

حرره الفقير صالحزاده رشى

[Bu tercümede büyük faydalar vardır. Zirâ mütercim, derin kavrayışlı, belâgat sahibi ve çeviriye hâkimdir. Mantık meselelerini açıklayıcı sözleriyle vuzûha kavuşturmuştur. Gerekli misallerle açıklayıcı tabirlerle mantığı en güzel bir şekilde beyan etmiştir. Anlaşılması zor olan mantık ilminin kolay anlaşılması için soru ve cevap ile izah etmeye gayret ve himmet sarfetmiştir. Bütün gayretini ve mesâ'isini, yaptığı işin mahiyetinin ayrılmayan bir araziymiş gibi bu işe sarf etmiştir. Onun bu düşüncesinin sonucu olarak hazırlanan bu tertîp İstanbul'daki Mekteb-i Sultânî okullarında bir hizmetin başlangıcı olsun. Bu mekteplerin neşr-i ulûmu sâyesinde ilim ve irfânda insânlar kemâlâta ererek yüksek bir seviyeye ulaşır. Velînimetimiz yüce Sultân-ı Hâkan sâyesinde yeryüzü ıslah edilerek en güzel hasletlere erişir. Yeryüzünde ecnâsdan bir cins kaldığı müddetce azâmet ve saltanâtınız yücelsin, devletiniz daim olsun.]¹

Tahrîr eden Salih-zâde Rüşdü

1 Araçça takrîzin tercümesidir.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye A'zâ-yı Kirâmından Atûfetlû Subhi Bey Efendi Hazretlerinin takrîzleridir.

Cenâb-ı Hakk nev'-i insânı nutk ve beyan ve umûr-ı külliyyede a'mâl-i fikirle fark-ı sûd u ziyâna muktedir buyurmakla sâ'ir mahlûkattan mümtâz buyurdıkları gibi onlardan ba'zısını halk-ı etemm ve halk-ı ekmel ile ser-efrâz buyurup insâna mahsûs olan kemâlât bi't-tab' onlarda zâhir ve rû-nümâ olarak ta'b-ı tahsîle muhtâç olmazlar. Ancak bunlar Cenâb-ı Hakk'ın ıstifâ' buyurdıkları zevât-ı mukaddese olup ekser halk ise beni nev'inin vakten be-vaktin ihtirâ' ve ibdâ' ettikleri sanâyi' ve ma'ârifî erbâbından ahz ve telakkîye müftakir olarak ikmâl-i noksan ederler. Hatta her şahs ibâne-i maksûda ve fark-ı ziyân u sûda mecbûl iken nahv ve mantık fenlerini tahsîl (III) etmeksizin lisân ve fikrini hatâdan hıfz edemediği umûr-ı müsellemeden olmakla bu fenlerin tahsîli hemen umûr-ı zarûriyyeden ma'dûd olup İtalya ahâlisinden Gâllûbî nâm mü'ellifin *Fenn-i Mantık*'da te'lîf ettiği kitap, kütüb-i müte'ahhirenin ecved ve ahseni olduğundan nef'ini ta'mîm kastıyla erbâb-ı me'ârifden bir zât-ı me'ârif-simât kitâb-ı mezkûru zebân-ı Türkîye tercümeyle himmet edip işbu evrâkı ahlâfa yâdigâr eylemiştir. Hakîkat ki nef'i cezîl ve elfâzî sehl ve cemîl olmakla bu fennin talebesine teshîl-i tahsîl etmiştir. Cezâhullâhu hayren ve kâfâhü alâ mikdâri anâhu. [Çektiği zahmete karşılık olarak Allah mükâfât ve hayrını versin.]

Abdullatif Subhi

Bi'l-fi'l İstanbul Kâdısı Faziletli Mustafa Âsım Efendi Hazretleri'nin takrîzleridir.

هذه ترجمة وجيزة من المنطق أجادها ليوانس بها وأن يكون نفعها أسهل وأشمل فالنظر الى ما قال اولى من النظر الى من قال لان البرهان الإنثى كان من دليل المنطق مجلة تحتوى على ترجمة بعض المسائل وان جمع فيها ما بين فيما بين الرسائل فور من رجمها لالى غيره موكول وقبولها من اولى الكلمات مأمول فأحسن ما لم يحسنه الكلام ليأتى لديه مجامل المرام

الفقير مصطفى عاصم

غفر عنه

[Bu, istifade edilmesi daha kolay ve daha şümillü olması amacıyla Yu-annıs için ustaca oluşturulan mantık ilminin veciz bir tercümesidir. Söylenenin kim olduğundan ziyâde söylenen şeye bakmak daha evlâdır. Çünkü burhân-ı innî (eserden müessire yani sonuçtan sebebe gidilen bir kıyâs olup), mantıkçının örneğidir. Bu kitap bazı mantık meselelerinin tercümesini içermektedir. Risâleler arasındaki ilişki ortak paydadır, onları kabul etmek kemâlâtın en yükseğinden olması umulur. Red etmek ise başkalarına düşmez. Konuşmanın faydalı olmadığı bir yerde, amacını güzel bir şekilde açıklamada faydalı olmuştur.]²

el-Fakir Mustafa Âsım, ğufire anhu

Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Müsteşârı ve Encümen-i Dâniş Re'îs-i Sânisi Sa'âdetlü Hayrullah Efendi Hazretleri'nin takrîzleridir.

Tasavvurât-ı hayâliyyeden sâha-i beyan ve tasdîkâta gelen kıyâs ve netâ-yicin âdâb ve me'ânîsine delâlet eden ilm-i mantıkın kavâ'id ve usûlünü gösteren işbu kitâb-ı hikmet-nisâb hakkâ ki mutavvelât-ı kütüb-i kelâmîyeyenin muhtasar ve müntehâsı olmakla takdîren ve tahsînen bu mahalle şerh verildi.

Hayrullah

(IV)

Meclis-i Âlî-i Tanzîmât A'zây-ı kirâmından Vak'anüvis Faziletlü Ahmed Cevdet Efendi'nin takrîzleridir.

لاخفاء فى أن المنطق ميزان العلوم ومعيار الفهوم وهو مقدمة الحكمة وبه فصل الخطاب وهو المميز بين الخطاء والصواب مازال يتداول فى أيادى الأمم ويترجم من لغة الى لغة من لغى العرب والعجم. كأنه جوهر فى صدر كل عالم واللسان عرض له لكنه غير لازم ولنعم القول الشارح والتعريف الواضح له هذه الترجمة البارعة بحسن الوضع وغرابة الترتيب الجامعة للمسائل المهمة والمقدمات المقبولة على احسن الأساليب ولا يوقعنا فى غلط أو مغالطة ما ترى فى مبادئ النظر من البيئونة بين المنطق العتيق وبين كلام هذا الجهبذ المنطيق فان ذلك من طوامر الأولين وهذا من مساطر المتأخرين والغاية المطلوبة من ذلك المقدم وهذا التالى واحدة ومسائلهما فى حد ذاتها متحدة فلا مبانة بينهما بالذات

2 Araçça metnin tercümesidir.

واختلاف بعض العبارات انما هو باختلاف الإعتبارات مثل ما وقع فى مبحث الكليات حيث عدها القدماء خمسة لكنهم صرحوا بان التمييز بين الذاتيات والعرضيات متعسر أو متعذر ولعل فلاسفة الأفرنج لما رأوا صعوبة فى تفهم هذا التمييز مالوا الى التثليث وهذا مخالفة فى طريق التعليم وهكذا سيار الحكمة طالما يسبح فى الطول والعرض من قطعات الأرض على صور متخالفة فيوما كان فى زى يونان ويوما تعرب فى بلاد العرب فله فى المدائن اشكال متعارفة وغير متعارفة والان له فى بلاد الأفرنج نتائج نافعة وتجارة رابحة فى الأسواق النافقة ومنها هذه المجلة الفائقة يستحق مترجمها من لسن المنتسبين الى فن المنطق ذكرا جميلا وثناء جزيلا حيث سعى فى نقلها الى اللغة التركية وجدّ. (والحكمة ضالة المؤمن أخذها اينما وجد).

كتبه الفقير

احمد جودت

[Hiç şüphesiz mantık, ilimlerin tartısı, kavrayışların mi'yarı, hikmetin önsözüdür. Onunla herşey belirlenir. Doğruyla yanlış ayırt eden odur. Hâlâ milletler arasında elden ele dolaşır. Bir dilden başka dile, Arap ve Acem dillerine çevrilmektedir. Sanki her âlimin göğsündeki cevherdir. Dil ise onun lâzım olmayan bir arazıdır. Bu çeviride kelimelerin manalarının açıklanması ve tanıtımlar ne güzel yapılmıştır. Zira her şey belirli ve nâdir bir düzen ve ahenk içinde yerli yerine oturmuş, önemli meseleleri kapsayacak şekilde açıklanmıştır. Kabul görmüş mukaddimeler, yanlışlara mahal vermeyecek bir şekilde en güzel bir üslupla belirtilmiştir. İlk bakışta, eski mantıkla bu derin kavrayışlı, belagatli âlimin sözleri arasında gözüne çarpacak galat veya mugalata aslında söz konusu değildir. İlki eskilerin üzerinde durmadığı, bu ise yenilerin yazdıklarıdır. Her iki tarafın ulaşmak istediği amaç, birdir. Meseleleri de hadd-i zâtinde birdir. Aralarında herhangi bir çelişki yoktur. Ba'zı ibârelerdeki anlatım tarzı, konuya yaklaşım tarzından ileri gelmektedir. Sözelimi; tümeller konusunda oluşagelen farkta, eskiler tümelleri beş adet kabul etmiştir. Fakat zâtiyyât ile araziyyâtı ayırt etmenin çok zor veya imkansız olduğunu açıklamışlardır. Her hâlde, Frenk filozofları söz konusu ayırt etmenin kavranmasını zor gördüklerinden, üç meylettiler. Bu ise eğitim tarzındaki farklılığı gösterir. Bunun gibi hikmet yolcuları, uzunluk ve genişlik arasında gelip gittiklerinden, arzın kat'i gerçekleri konusunda birbirlerinden farklılaştılar. Bir gün Yunan elbisesiyle

Yunan diyârında, başka gün Arab elbisesiyle Arab diyârlarında bulunur, Meda'in'de ise bilinen ve bilinmeyen şekillere girer. Ama şu anda yarar sağlayan çarşılarda kârlı ticareti ve fayda sağlayan sonuçlarıyla Frenk diyârındadır. İşte bunlardan birisi de, bu değeri yüksek kitap olup mantık ilmi müntesiplerinden olan mütercim, bu kitabı Türkçe'ye aktardığı için güzel bir şekilde anılmayı ve yad edilmeyi hak etmektedir.

(Hikmet mü'minin yitiğidir, nerede bulsa onu alır.)³

Ketebehü'l-Fakîr Ahmed Cevdet

Bağdat Mollası Sabık Faziletlü Seyfüddin Efendi'nin takrîzidir.

لما كانت الفنون غير مختصة بلسان دون لسان ولم يكن اهل كل منطق عارفين بكل بيان ترجم من يونانس من الفهم والكياسة وبلغ في معرفة الألسن الأفرنجية اقصى الغاية الكتاب المؤلف في علم الميزان فصار جهيد زمان وابلغ ترجمان ولا شك في تسهيله لتلك القواعد وعدم خلوه من الفوائد

سيف الدين

من الموالي

Fen bilimleri bir dile mahsûs olup diğer dile has olmayan bir ilim değildir ve her mantık ehli de herşeyi bilen olmadığı için bu kitap, herkesin anlayabileceği şekilde sade bir dil ile (V) Fransızca diline vâkıf Yuannis tarafından itina ile tercüme edilmiştir. Bu kitapla zamanının değerli âlimi ve en belîğ tercümanı addedilmiştir. Mantık kurallarını kolaylaştırdığı ve faydadan hâlî olmadığı noktasında şüphe yoktur.]⁴

Kadıllardan Seyfüddin

Bâb-ı Âlî Tercüme Odası mütehayyizânından ve meşâhîr-i dânişmendân-ı şu'arâ-yı asırdan İzzetlü Hâlis Efendi'nin nazm eylediği takrîzidir.

3 Araçça metnin tercümesidir.

4 Araçça metnin tercümesidir.

Zehî mantık tırâz-ı nâtıka perdâz-ı ma'nâ-sâz
Mezâyâ-yı tasavvur gülşeninde tûtî-i demsâz

Bu Miftâhu'l-Fünûn iklîd-i bâb-ı ilm-i hikmet-kim
Güşâyîş-i akla efzâyîş verir bir nüsha-i mümtâz

Eğer sûrette sugrâdır velî hüccette kübrâdır
Eder mîzân-ı akla müdde'î da'vâsını ibrâz

Fusûlu küllî ve cüz'îyi burhânla eder isbât
Kazâyâsı müselleme kem u keyfiyyette bî-enbâz

Eğer şürrâhı ecnâs ve nev'de bî-kıyâs ve hadd
Mütercim lâkin olmuştur bu vâdîde alem-efrâz

Lisân-ı mantıkî intâk edûb bu nutk-ı Türkiye
Sarîr-i kilki güyâ bâğ-ı ma'nîde hezâr âvâz

Havâssa münhasır bir ilm iken nef'i umûm oldu
Olur tahsîl edenler hep ma'ânî ve sühan-perdâz

Görenler şekl-i matbû'un tasavvurla eder teşhîs
Heyûlâ cevher-i ferdi ne sûretle eder ibrâz

Bu külliyât-ı hams his ve nutka kavî-i şârihdür
Kazâyânın sakîmin müstakîminden eder ifrâz

Kemâlin selb ve îcâbı değil muhtâc-ı istidlâl
Ne hikmet muhtevîdir asl ve fer'i gösterir i'câz

(VI)

Bu kavlim safsata sanma olur burhân ile isbât
Lisân-ı teng-i türkîde eder ta'rîfinî îcâz

Aristo'nun hudûs etmiş kideden hikmetü'l-aynı
Bu Hâlis cevher-i a'yan-ı idrâke cilâ-perdâz

Mahkeme-i Teftîş Kassâmı Şîrvânî-zâde Mekremetlü Mehmed Rüşdü
Efendi'nin taktîzidir.

هذه مجلة جامعة وترجمة نافعة اجملت فيها انواع الفوائد الكلية وفصلت اجناس الشواهد الجزئية لو سبح فى لبح نتائج دلائلها وسرح طرف المطالعة فى مسارح طرف مسائلها الفى سفرايسفر عن حقايق القوانين وحبرا يظهر دقايق البراهين قد نظم درها وتمم درها ونسج بردها وركب فردها من يوانس ضروب الإتقان ويوازن اشكال الفن بساذج الإذعان لينشر فوايح النفائس على طروس الأكوان

زبره الفقير شروانى زاده

رشدى

[Bu mecelle, çeşitli faydalı bilgileri kapsayan önemli bir tercüme olup küllî kâ'ideleri veciz bir sûrette ihtivâ etmekte, cüz'î delillerin cinslerini açıklamakta, karanlık noktaları aydınlatan mantık meselelerinin ucundan tutup geniş bir şekilde ele almaktadır. İnci taneleri gibi düzgün bir düzen içerisinde yararlı bilgilerin yer aldığı, mükemmel bir anlayış içerisinde bu ilmin kapsamları arasındaki ilişkileri mukayese ederek, okuyucusunun gönlünü inşirah etmektedir.]⁵

Yazan Fakîr, Şirvânî-zâde Rüşdü

Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye Azâsından Mekremetlü Abdülkerim Efen-dî'nin takrîzidir.

هذه مترجم جيد وفى استفادة المنطق جديد وفى الوصول الى مقاصد الفرائد سديد والذى يطرأ عليه من الأزكياء ليس بزهد قد نظمه من ذكائه فى طبعه وقيد وللأوهام التى عرضت لدقايق الفن تزويد

عبد الكريم

[Bu, yeni bir tercüme, Mantık babında oldukça yararlı ve istenen mak-satlara ulaşma bakımından doğruca sözlüdür; zeki insânların kolay anlayacakları bir üslup ile yazarı tarafından, yanîsamaları (yanlış değerlendirmeleri) giderici bir şekilde hazırlanmıştır.]⁶

Abdülkerim

5 Araçça metnin tercümesidir.

6 Araçça metnin tercümesidir.

(VII)

FİHRİST

MUKADDİME

	Bend Sâhife	
Mevcûdâtın hassâs ile gayr-i hassâsa taksîmi	(1)	2
Nefs ve hayevân lafızlarının ta'rifî	(2)	3
Cismin ta'rifî ve her hayevânın rûh ile cisimden terekübü	(3)	3
İnsânın hayevân-ı nâtık olduğu	(4)	3
Hesâb mâddesinin fikr ve nazar ve istidlâlden ibaret olması	(5)	4
Kıyâsın ve tasdîkin ta'rifî	(6)	4
Nev'-i insânın sâ'ir hayevânlara hükmünü kuvve-i nâtıka sâyesinde icrâ edebildiği	(7)	5
İnsânın her bir şeyi zabtına geçirmeye iktidârı ancak esbâb ile âsâr beyninde olan nisbetleri anlayıp bilmesinden lâzım geldiği	(8)	5
İlmin ve san'atın ta'rifî	(9)	7
Ulûm ve fûnûn ve sanâyi'in gâyeti insânın refâh ve râhatını arttırmak kazıyyesi idüğü	(10)	8
İlm-i hikmetin ta'rifî ve hikmet-i nazariyye ile hikmet-i ilmiyyeye taksîmi	(11)	8
Cemî'-i ilimlerin kavâ'id-i asliyye ve kavânîn-i esâsiyyesi ilm-i hikmette dâhil olduğu	(12)	9
(Makâle-i ûlâ, ilm-i mantıka dâ'ir ba'zı mukaddemât)		
Kıyâs ve istidlâlin umûr-ı vâkı'a-i mücerrebeden olması	(13)	11
Umûr-ı vâkı'a ta'bîrinin şerh ve ta'rifî	(14)	11
Kıyâsın mukaddimeler ile netîceden mürekkebe olduğu	(15)	12

Gerek mukaddimelerin ve gerek netîcenin her biri birer tasdikten ibaret idüğü	(16)	13
İlm-i mantığın ta'rifî ve bu kitapta hangi tarîk ittihâz olunacağını beyânı	(17)	14
Tasdikâtın, tasdikât-ı hissiyye ve tasdikât-ı akliyyeye taksîmi	(18)	15

(VIII)

Tasdikât-ı hissiyye ile tasdikât-ı akliyyenin sûret-i temyîzi	(19)	17
Kıyâsların, kıyâsât-ı akliyye ve kıyâsât-ı hissiyyeye ve kıyâsât-ı muhteliteye ve ilimlerin dahi ulûm-ı basîta ve ulûm-ı muhteliteye münkasim olmaları	(20)	19
İlm-i mantığın kıyâsât-ı basîta ve kıyâsât-ı muhteliteden bahsetmesi cihetiyle ikiye münkasim olması	(21)	20
Sûret-i zihniyye ile sûret-i hâriciyyenin birbirinden tefrîki	(22)	22
Bu kitap yalnız kıyâsât-ı basîtaya dâ'ir olan kavâ'id mahsûs olduğu	(23)	23
Sûret-i kıyâs ile mâdde-i kıyâsın ta'rifî ve burada kıyâsât-ı akliyye ve hissiyye ve muhtelitenin kavâ'id-i sûriyyesiyle kıyâsât-ı akliyyenin kavâ'id-i mâddiyyesinden bahsolunacağı	(24)	23

(Makâle-i sâniye, tasdikâtın taksîmiyle ahkâm-ı mahsûsası)

Bi'l-cümle kıyâsların esâsı evveliyât ta'bîr olunan kaziyyeler olduğu	(25)	26
Ulûm-ı müte'ârifenin ta'rifî ve kesret-i isti'mâli	(26)	27
Ulûm-ı müte'ârifenin mîzânı olan kaziyye-i esâsiyyenin beyânı	(27)	28

Zikrolunan kazıyye-i esâsiyye üzerine mü'esses olmayan tasdikât-ı akliyyenin vücûd-pezîr olması mümkün olmadığını	(28)	30
Cümle-i ta'rifîyenin ta'rifî ve ta'rif ile kazıyyenin farkı	(29)	31
Ta'rifin mu'ârrefe ve mu'ârrefin ta'rifî tebdîli câ'iz olması	(30)	33
Tasavvurât-ı basîtanın kâbil-i ta'rif olmadıkları	(31)	35
Cins ile nev'in ta'rifleri ve tasavvurât-ı külliyyenin basîtlîği tasavvurât-ı cüz'iyeden ziyâde olduğu ve cinsiyyet ve nev'iyetin umûr-ı izâfiyyeden oldukları	(32)	36
Cinsden nev'e ve nev'den ferde hükmolunabilip lâkin ferdden nev'e ve nev'den cinse hükmolunamadığı	(33)	40
Ta'rifin, ta'rif-i hakîkî ile ta'rif-i ismîye taksîmi	(34)	45
Delâlet-i bi'z-zât ile delâlet-i bi'l-vâsitanın şerh ve izâhı	(35)	46

(IX)

Asıl ta'rifin cins-i karîb ile fasl-ı karîbden teşkil olunması lâzım geldiği	(36)	48
Ta'rifât-ı hakîkiyyede olduğu gibi de'âvî-i amelîyyenin ba'zısında dahi tasavvurâtın sûret-i husûlü gösterilmek ne vechle mümkün olabileceği	(37)	49

(Makâle-i sâlise, ale'l-umûm kıyâs ve istidlâlin ahkâm-ı esâsiyyesi)

Kıyâsın üç kazıyyeden terekübü ve her kıyâsta mukaddime ile netîcede müşterek bir tasavvur bulunduğu ve o tasavvurdan başka olan iki tasavvurun birbirine mutâbakatını ifade edici bir kazıyye dahi mevcûd olduğu	(38)	51
---	------	----

- Kâ'ide-i mezkûrenin kıyâsât-ı selbiyyeye dahi şümûlü (39) 57
- Umûr-ı ma'lûmeyi birbirine rabt ile sınıf sınıf tertîb ve tanzîm eylemeye kıyâsın medâr olması (40) 57
- Kıyâsın tarîk-i âher ile istihsâli mümkün olamayan mu'arrefi dahi tahsîl ettirebildiği (41) 61
- Tasavvurların birbirleriyle olan nisbetlerini bilmek gerçekten bir ma'lûmât hükmünde bulunduğu ve yine mutâbakat dâ'iresinden çıkılmaksızın o nisbetlere kesb-i vukûf olunabildiği (42) 63
- Mutâbakat-ı mâddiyye ile mutâbakat-ı sûriyyenin ta'rîfi ve kıyâs-ı basîtte ikisinin dahi mevcûd olması şart olduğu (43) 66
- Kazâyâ-yı bedîhiyyenin ikiye taksîm olduğu ve birinde bedâhet-i bi'z-zât ve diğesinde bedâhet-i bi'l-vâsıta bulunduğu (44) 68
- (Makâle-i Râbi'a, asl-ı kıyâs)**
- Netîcenin istihrâcına esâs olan kavâ'id-i külliyyenin beyânı (45) 71
- Kaziyyelerin kemmiyyet ve keyfiyyet ve nisbet ve cihetten ibaret olan suver-i erba'ası (46) 74
- Kaziyyelerin ahkâm-ı zâtiyyelerine dâ'ir olan kâ'idelerin tafsîli (47) 77
- Kıyâs-ı tammın ta'rîfi ve her kıyâs-ı tammında üç hadd ve üç kaziyye bulunduğu (48) 80

(X)

Kıyâs-ı tâmma â'id olan sekiz kâ'ide-i külliyyenin
birer birer beyânıyla tedkîk ve isbâtı (49) 81

(Makâle-i Hâmise, envâ'-ı akyise)

Kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddimenin ta'rîfi (50) 93

Kıyâs-ı müdellelin ta'rîfi (51) 94

Kıyâs-ı mukasemin ta'rîfi (52) 95

İstikrânın ta'rîfi (53) 97

Kıyâs-ı mürekkebin ta'rîfi (54) 98

Her kıyâs, kıyâs-ı tâmma tebdîl olunabildiği gibi
kıyâs-ı mürekkebin dahi kıyâs-ı tâmma tahvîli kâbil
olduğunun tasrîhi (55) 100

(Makâle-i Sâdisse, Meslek)

Tahlîl tarîkiyle terkîb tarîkinin ta'rîfi (56) 104

Tahlîl ve terkîb tarîklerinin her birinde bahse ne veçhle
girildiği ve tahlîl tarîkinde ri'âyet olunan kâ'ide-i
esâsiyye ne olduğu (57) 105

Gerek tahlîl ve gerek terkîb tarîkinde ulûm-ı
müte'ârifenin sûret-i isti'mâli (58) 107

Kaziyyelerin ahkâm-ı izâfiyyesinden ibaret olan ittihâd
ve aks ve ihtilâf mâddelerinin ta'rîfi ve kazâyâ-yı
müttehidenin ahkâm-ı istidlâliyesi (59) 109

Kazâyâ-yı mün'akisenin ahkâmı (60) 110

İhtilâf-ı kazâyâ tekâbül, tebâyün ve tenâkuz sûretlerine
münhasır olduğu ve kazâyâ-yı mütekâbile ve
mütebâyine ve mütenâkızanın ahkâmı (61) 112

İstintâc sûretiyle istiksâ sûretinin ta'rifî ve ittihâd ve
aks ve ihtilâf-ı kazâyâ mâddelerinden her biri esbâb-ı
istintâciyye ve esbâb-ı istiksâ'iyenin
hangisinden ma'dûd olduğu (62) 116

(XI)

Hulf ile isbât usûlünün beyânı ve istilzâm-ı zâtî
ne demek olduğunun ta'rif ve îzâhı (63) 118

(Hâtîme, mesâ'il-i mantıkîyye)

(Lâhika)

Fasl-ı evvel: Tasavvurâtın envâ'-ı muhtelifesi 138

Fasl-ı sâni: Mevâdd-ı akyise olan kazâyânın
taksîm-i kadîmi 140

Fasl-ı sâlis: Eşkâl-i meşhûre-i kıyâsiyyenin ahkâmı 142

Fasl-ı râbi': Suver-i mütenevvi'â-i istidlâliyyenin
kavâ'id-i mahsûsası 147

Fasl-ı hâmis: Envâ'-ı hatâyânın ta'rifîyle esbâb-ı
mûcibesi ve fikri hatâdan muhafaza etmenin
cihât-ı imkânîyyesi 160

(XII)

YANLIŞ-DOĞRU CETVELİ

Sahife	Satır	Hatâ	Savâb
5	1	kosuyor	koşuyor
7	1	sebep	müsebbib
14	20	hakîkati	hakîkatini
38	10	(Kenârda) mukâbil	mukâbili
40	9	(Kenârda) yâ cevâbı	cevâbı
44	2	(Kenârda) ayâ cenâs	el-ecnâs
65	11	bilindmeyân	bilinemeyen
67	20	râddelerinde	râddelerindedir
72	5	hiss hayâtı	hiss ve hayâtı
76	11	alî	tâlî
83	10	(Kenârda) lazıfları	lafızları
102	4	pir	bir
111	23	şekillerin	şekillerin
139	9	yumuşamlık	yumuşaklık
147	3	hakîkatinine	hakîkatine
149	18	nâfis	nâkıs
158	25	gîcelyen	gîceleyin
163	16	iy	biri
163	17	rağrâz	ağrâz
164	22	sencîde	sencîde'i
164	23	bîzân	mîzân
164	25	miyâr	mi'yâr
164	26	velmak	olmak

(XIII)

Bi-ismihî Sübhânehû

Lisân-ı akl u nakl-i nâtık ve nâtıka-i âlem ve âlemiyân musaddık olduğu üzere efrâd-ı insâniyyeden her bir ferde göre dergâh-ı Cenâb-ı Hakk ve bârgâh-ı Hazret-i Hakîm-i Mutlak'a arz-ı mahmedet ve sıpâs-ı bî-hadd u kıyâs, cemî'-i vezâ'if-i müterettibeğe ussül-esâstur ki dâ'ire-i tasavvur ve ta'rîfden bîrûn ve miyâs-ı kıyâs ve istidlâlden efzûn olan ilm-i muhayyirü'l-ukûl ve hikmet-i sâlibeti's-şu'ûr-ı kâ'inât-şümûlü îcâbınca mukaddemât-ı müselleme-i ademiyeden intâc eylediği bu âlem-i kevn u fesâdda mevcûd bulunan ecnâs-ı hayevânât ve mahlûkat beyninde nev'-i benî-âdemi nutk-ı zâhirî ve bîtinî hâssa-i mahsûsasıyla fasl ve tefrîk ederek ya'nî zihinde cereyân eden efkâr ve mütâla'âtı vasıtâ-i kelâm ile âhere tebliğ ve beyâna ve kuvve-i âkile ile umûr-ı ma'lûmeden meçhûlatı istihrâc ve istintâca kudret i'tâ eyleyerek istihsâl-ı ma'ârif-i külliyye ve cüz'iyeye ile netîce-i sa'âdet ve selâmete vâsil olmaya kâbiliyyet ihsân buyurmuştur.

Bu kazıyye-i mefrûza-i teşekkürîyyenin itmâm ve ikmâlinden sonra mevzû'-ı bahse intikâl sadedinde şu vechle bast-ı mukaddeme-i mekâl olunur ki devâ'ir-i ukûl-ı beşeriyyenin bi'l-iktizâ mahdûd olması nazar ve istidlâlde be-heme-hâl hatâdan sâlim olamamasını istilzâm eylediğinden bu bâbda icrâ olunan tedkîkât ve taharriyâtın netâyic-i müstahsenesi olarak cem' ve tedvîn kılınan ahkâm (XIV) ve kavâ'idden ulûm-ı celîle-i hikemiyyenin medhali hükmünde olan ilm-i mantık sûret-pezîr-i vücûd olduğu ma'lûmdur. Ya'nî ilm-i sarf ve nahiv bir lisânı galatsızca okuyup yazmanın kâ'idelerini öğrettiği ve ilm-i belâgat muktezâ-yı hâl ve makâma münâsib ve muvâfık vechle ifade-i merâm etmenin usûlünü ta'rîf eylediği gibi mantık dahi sıhhat üzere fikr ve nazar edebilmek ve kıyâs ve istidlâlde zihni hatadan vikâye eylemek tarîkini bildirir. Gerçi umûr-ı zihniyye ef'âl-i câriye-i tabî'iyeden olmak hasebiyle birçok adamlar kavâ'id-i mantıkîyyeye hiç vâkıf olmaksızın ve ihtimâl ki bu ilmin adını bile bilmeksizin ba'zen bilenlerden daha yollu fikr ve nazar eylemeye muvaffak oldukları görülmekte ise de ilm-i mezbûr kıyâsâtın sıhhat ve fesâdına mi'yâr-ı sahîh olduğundan ve sebep-i fesâdı meydanda olmayan kıyâsların sekâmeti neden neş'et eylediğini zâhire çıkarmasıyla kizb ve hatâsını rûtbe-i vüzûh ve

bedâhete îsâl eylediğinden ve efkârın hüsn-i intizâm üzere tertîbine dahi medâr olup husûsuyla mesâ'il-i amîka ve tevehhümü müşkil olan husûsât-ı dakîkâda zihne kuvvet ve metânet vermesi hasebiyle hakîkat-ı hâli tarîk-i eshel ve eslem ile istiknâh ettirdiğinden ve bir de nazar ve istidlâl mâddesinin sûret-i vukû' ve ceryânını teşrîh ederek bu münasebetle nefsi-nâtikanın havâss ve kuvâsı hakkında ba'zı ma'lûmat-ı nâfi'a verdiğiinden ve'l-hâsıl mukaddime-i hikmet olan bu ilm-i 'âlîden ulûm-ı sâ'ire istimdâd ve isti'âneye mecbûr olduklarından fevâ'id-i mâddiyye ve ma'neviyye ve ehemmiyyet-i sahîha ve hakîkiyyesi cihetiyle pek çok ilimlere fâ'ik denilmeye doğrusu lâyıktır. Şu kadar ki ekser kıyâsât-ı fâsidenin fesâdı sûret-i istintâcda vâki' olmayıp mukaddemelerin adem-i sıhhatinden hâsıl olduğundan kazâyâyı mizân-ı akl ile vezn ederek sıdk ve kizbini hârice ihrâc etmekten âciz bulunanların ilm-i mezbûrdan pek de intifâ' edememeleri lâzım geleceği umûr-ı vâzihadan ve kavâ'id-i sûriyyeye öyle habl-ı metîn gibi yapışmayıp dâ'ima onları iktizâsına göre tatbîka alışmak ve istinbât-ı netâyic-i sahîha melekesini tahsîle çalışmak vâcibeden olduğu câ-yı dikkattir. beyan ve tafsîle hâcet olmadığı vechle ilm-i mezbûrun bânîsi olan hakîm Aristatâlis'in⁷ lisân-ı Arabî'ye naklolunan âsârı üzerine hükemâ-yı Arab ve Fûrs birçok şerhler yazarak ve nice nice tahkîkat (XV) ve tedkîkat-ı lâzime icrâ ederek müte'addid kütüb-i nefîse-i mantıkîyye te'lîf eylemiş oldukları misüllü diyâr-ı şarkıyyede pertev-endâz-ı âfâk olan âfitâb-ı ulûm u ma'ârif aktâr-ı garbiyyeyi tenvîr ve işrâk eyledikten sonra felâsife-i Avrûpa ba'zı zevâ'idin tayy ve ihrâcı ve bir takım dakâyık-ı cedîde-i mühimminin zamm ve derciyle mantıkî bir kâlib-ı âhere ifrâğ etmiş olmalarıyla bu ilme dâ'ir birbirinden a'lâ olarak ale't-tevâlî tab' ve neşr olunmakta olan mü'ellefâtan umûm Avrupa halkı ziyâdesiyle istifâde etmekte bulunduğu ve ulûm-ı muhtelifeyi her müte'allim kendi lisânında okuması küllî fâ'ide ve sühûleti müstevcib olup husûsen ilm-i mantıkın tekellüm olunan lisânın şîvesine tatbîk olunmasında muhassenât başka olduğuna binâ'en lisân-ı Türkîde meslek-i cedîd üzere bir mantık tertîbiyle intişâr-ı ma'ârif-i umûmiyye emr-i ehemmine nâçizâne bir hizmet eylemek emel ve arzusu hayli vakitten beri cây-gîr-i zamîr-i âcizânem olduğu hâlde mekteblerde

7 Yunan feylesofu (Aristo, MÖ 384 – 322)

tedrîs olunmak için muahharan tab‘ olunan ve gâyetle müfid ü muhtasar ve ta‘lîm u ta‘allüme pek elverişli bir eser olan kitâbın me‘haz ittihâzı münâsib görülerek esâsına hâlel gelmeyecek mertebede ta‘dîlât ve îzâhât-ı muktaziyyenin icrâsıyla berâber üslûb-ı atîka tevâfuk etmeyen ve kütüb-i mütedâvile-i Arabiyyede bulunup da bunda mevcûd olmayan şeylerin dahi îcâbına göre hâmişe tahrîr veyâhûd derûn-ı metne tastîrine i‘tina olundu. Ve sâ‘ir müellifîn-i ecnebiyyenin tasnîfat-ı mu‘teberesinden haylice kitaplar dahi bi‘t-tetebbu‘ fevâ‘id-i adîdeyi câmi‘ bir lâhika tezyîliyle noksanı ikmâl ve tetmîm ve ismine dahi “Miftâhu'l-Fünûn” tesmiye ve tevsîm kılındı. Ve sebke ve rabtında tezyînât-ı inşâ‘iyyeden bütün bütün sarf-ı nazarla herkesin anlayabileceği ve belki isteyen kendi kendine bayağı hocasız bile mütâla‘a ve istifâdeye muktedir olacağı gâyet açık ibâre ile kaleme alınmasına bezli nakdîne-i fikret ve sarf-ı mâ-hasal-ı vüs‘ ve makderet edildi. İşbu kitap bir mukaddime ve altı makâle ve bir hâtîme ile bir lâhikadan müretteb ve bu dahi fusûl-i hamseden mürekkeb olup; mukaddime ilm-i hikmetin ta‘rîfiyle mevzû‘unun beyânını ve makâle-i ûlâ, ilm-i mantıka dâ‘ir ba‘zı mukaddemâtı ve makâle-i sâniye, ahkâm-ı tasdîkâtı ve makâle-i sâlise, istidlâlâtın kavâ‘id-i umûmiyyesini ve makâle-i râbi‘a, mukadimeteyn ile netîceden terekkeb eden kıyâs-ı tâmmın usûl ve kavâ‘idini ve makâle-i hâmise, ak-yisenin envâ‘-ı muhtelifesini ve makâle-i sâdise, mesâ‘il-i ilmiyyede ittihaz olunan (XVI) mesleğin ahkâm-ı mahsûsasını ve hâtîme, mukaddime ile zikrolunan makâlelerde münderic olan kavâ‘id ve ahkâmın es‘ile ve ecvibe üzerine tanzîm olunan hülâsasını ve lâhika dahi tasavvurâtının envâ‘ını ve kazâyânın mâdde cihetiyle taksîmini ve kıyâsın eşkâl-i erba‘asını ve ulûm ve fûnûnda isti‘mâl olunan turûk-ı adîde-i istidlâliyyenin kavâ‘id-i muhtelifesini ve hatâyâ-yı zihniyyenin aksâmıyla esbâb-ı mûcibe ve tedâbîr-i tahaffuziyyesini mutazammındır. Tasavvurât-ı vâziha ve kazâyâ-yı bedîhiyyenin ekserisi ulûm-ı riyaziyyeye mahsûs olmasıyla ve mukaddemen memâlik-i şarkiyyede dahi cârî olduğu üzere ilm-i hendesenin mantıktan evvel okunması bilâd-ı sâ‘irede usûl-ı müttahaze iktizâsından bulunmasıyla ba‘zı mütekaddimînin mantık kitaplarında olduğu gibi ilm-i hesâb ve cebir ve hendeseden hasbe'l-îcâb ba‘zı misâller ahz u îrâd olunmuş ise de intihâb olunan emsile gâyet sehlü'l-fehm olan mesâ‘ile â‘id olduğundan ve pek zeban-zed elfâz u ta‘bîrât ile îzâh u tafsîli iltizâm olduğundan başka

ulûm-ı mezkûreye hiç âşına olmayanların kolaylıkla anlayabilecekleri sûrette hâriçten dahi emsile-i münâsibe zikr ve ilâve kılındığından bi-tevfîkihi Te'âlâ sâye-i ma'ârif-vâye-i hazret-i padişâhîde mekâtib-i umûmiyye-i şâhânenin ikmâl-i nizâmâtı sırasında mekâtib-i mezbûrede dahi tedrîs ve ta'lîmi me'mûl ve müsted'â bulunduğu misüllü mekâtib-i mahsûsa-i cenâb-ı mülûkâne şâkirdânının ve sâ'ir rağbet edenlerin şimdiden müstefid olabilecekleri melhûzât-ı kavîyyeden olduğuna mebnî fıkdan-ı bidâ'a-i kemterânemden nâşi zarûriyyü'l-vuku' olan sehv ve hatâları dâmen-i lütuf ile mestûr buyurularak tab' ve temsîli husûsuna müsâ'de-i mekârim-âde-i cenâb-ı şehriyârî müte'allik ve şeref-sudûr buyurulması istirhâmiyle cevâhir-i efkâr-ı 'âliyesi a'râz-ı hatî'attan müberrâ ve sihâm-ı ârâ-yı hakîmânesi her bâr hedef-isâbete zîver-ârâ olan Âsaf-ı Felâton⁸-nazîr ve vezîr-i Aristo-tedbîr fehâmetlü devletlü Mehmed Emin Âlî Paşa Hazretleri'nin def'a-i sâlise-i sadâretlerinde huzûr-ı şevket-mevfûr-ı şehinşâhiye ref' ve takdîmine ictisâr eyledim. Hemen cenâb-ı netîce-bahş-ı âmâl tenezzehet zâtuhû ani's-suveri ve'l-eşkâl nüsha-i kübrâ-yı hikmet ü hükümet olan zât-ı melekîyyu's-sîfât-ı şehriyârîyi ilâ inkırâzi (XVII) sahâyifi'z-zaman kemâl-i şekûh ve âfiyetle zîb-efzâ-yı erîke-i saltanat buyurup ol sadr-ı celîlu'l-kadri dahi makâm-ı mu'allâ-yı vekâlet-penâhide kâ'im ve müstakar ve her bir tasavvurât-ı hikem-ayât-ı müceddidânelerinin kuvveden fi'le ihrâcına tevfiât-ı Rabbâniyyesini delil ve rehber eylesin. Âmin.

Fî 5 Şaban sene 1274 - [Milâdi 21 Mart 1858]

8 Felatun (Platon, MÖ 428/427 veya 424/423 – 348/347), Yunan feylesofu (Aristoteles'in hocası)

[2]

Miftâhu'l-Fünûn**Mukaddime**

Birinci Bend: Cümleye malûmdur ki bir adam düşse yahûd el ve değnek veya sâ'ir bir şey ile ona vurulsa elbette o adamın vücûdunun yere gelen tarafı yahûd vurulân yeri az çok acıyacağında şüphe yoktur. Onda vuku' bulan bu hâl ise hemen yalnız hareketten hâsıl olmuş bir şeydir. Zîrâ onun öyle düşmesi veya döğülmesi hakîkatte kendi vücûdunun veya vuran kimsenin elinin veyâhûd o değneğin sadece yerini değiştirmesinden ibarettir. Her ne ise şu hareketlerin birinden o adamda zuhur eden keyfiyete sebep "hiss" ta'bîr olunan şeydir ki "duygu" demektir. Amma bir ağaç veya taş düştükte veyâhûd o ağaca veya taşa vurulduktaki bunlarda öyle bir hâl vâkî' olmaz. Ya'nî bunların hiçbir tarafı acımaz. Bu sûrete göre ba'zı şeylerde his olup ba'zılarında olmadığı sâbit olmuş olur. Hisse mâlik olanlar her nasıl olursa olsun bir hareketten dolayı kendilerinde duymaklık peydâ olan şeylerdir ve bunlara "hassâs" denilir, insân ve at gibi. "Hissi olmayanlar" dahi şu doymaklık keyfiyeti kendilerine zuhûr etmeyenlerdir ki bunlara da "gayr-i hassâs" ta'bîr olunur, ağaç⁹ ve taş gibi. Şu ifadelere nazaran cihânda mevcûd olan şeyler iki takım olup birisi hassâs ve diğeri gayr-i hassâstır.

[3]

İkinci Bend: Ağacın ve taşın kendine göre bir boyu ve bir eni ve bir de derinliği veya kalınlığı olur. Bunların üçüne birden eb'âd-ı selase denir ve bunlar tavla zârında pek zâhir olup hatta onda üçü de birbirine müsâvidir. Ya'nî zârın yüksekliği ne kadar ise boyu ve eni dahi o kadardır. Bunun gibi vücûd-ı insânda dahi şu üç şey'in mevcûd olduğu ta'rîfe muhtâç değildir. Lâkin bu husûsta insân ve at dahi ağaç ve taş gibi ise de ötekilerde fazla olarak bir de his edici bir şey vardır ki ağaçta ve taşta bulunmaz. (Bend-1) İşte bu his eden şey'e nefis ve rûh ta'bîr ederler ki cân demektir. Bundan

9 Ba'zı nebâtatta ve meselâ **küsken** ta'bîr olunan fidanda hisse benzer bir hâl görünürse de ya'nî dokunulduğu anda küsiyor gibi bir şey hâsıl olursada bu keyfiyete his nazarıyla bakılamayıp nasıl ise bir kuvve-i tabî'iyyenin te'siriyle zuhûra gelen bir eserden ibaret olmasından başka bir ma'nâ verilemeyeceği ve bu cihetle şu ta'rîfin sıhhatine halel gelemeyeceği tafsîle muhtâç değildir.

anlaşıldı ki hassâs olan mevcûdâtın rûhu olmak lâzım gelip bu cihetle o makûlelere “zî-rûh” yahûd “hayevân” denilir. Böyle olunca hayevân ta’bîr olunan mevcûdât hem zî-rûh ve hem de eb’âd-ı selase sahibi olanlardır.

Üçüncü Bend: Herhangi şey ki eb’âd-ı selasesi ona “cism” denilir. Ağaç ve taş eb’âd-ı selasesi olan şeylerden olduğundan ecsâmdan ma’dûldur. Lâkin bunlarda his ya’nî rûh olmayıp bizde ise bulunduğunu tecrübe ile bildiğimizden (Bend-2) ve kendimizde bir de vücûd var olduğunu gördüğümüzden ale’l-ıtlâk hayevân rûh ile cismden mürekkebirdir diyebiliriz.

Dördüncü Bend: İnsân yaradılışı iktizâsınca hayevâniyyet cihetiyle at ve koyun ve sâ’irlerine benzerse de onun âher cihetlerle farkı pek çoktur. Ya’nî yalnız vücûdunun resmi değil illâ insânda olan rûh diğer hayevânlarda bulunan rûhdan büsbütün başka olup hatta insânı cümleden ziyâde onlardan ayıran şey rûh-ı insânî ile rûh-ı hayevânînin gayrılığıdır. Meselâ okuma ve yazma ve hesâb etme gibi şeylere insân muktedir olup sâ’ir hayevânlar bunların hepsinden âcizlerdir. Şu hesâb keyfiyeti ise aşâğıda tafsîl olunacağı üzere (Bend-5) mutlaka fikr ve nazara muhtâttır. Fikr ve nazar dahi bilinmeyip de bilinmesi murâd olunan şeyi bilinen şeylerin yardımıyla meydana çıkarmaktır. Bu fikr ve nazara iktidâr hâsıl ettiren kuvvete “kuvve-i nâtika” denilip insânın gayrı olan hayevânat ondan bütün bütün mahrûmdurlar. Bu sebeptendir ki insâna “hayevân-ı nâtık ve sâ’ir cem’-i hayevânlara “hayevân-ı gayr-i nâtık demişlerdir. Şu ta’rîflere [4] göre rûh-ı insânî ile rûh-ı hayevânînin birbirinden ayrılıp bilinmesi şu vechle olabilir ki rûh-ı hayevânîde fakat bir kuvve-i hissiyye bulunup ve fikr ve nazara asla kâbiliyyet olmayıp rûh-ı insânî ise hem hassâs ve hem nâtıktır. Bunun için ona “nefs-i nâtika” denilmiştir.

Beşinci Bend: Hesâb mâddesi fikr ve nazardan ibarettir denildi. Bunun isbâtı şöyle olur ki; meselâ, beş ile beşin kaç ettiğini bulmak murâd eylesek mâdem ki her elde beşer parmak olduğundan ibtidâ sağ elini açıp sonra sol elinin beş parmağını dahi tekmiil oluncaya kadar birer birer açarak “beş bir daha altı, altı bir daha yedi, yedi bir daha sekiz, sekiz bir daha dokuz, dokuz bir daha on” diye sayınca beş ile beşin mecmû’u on olduğunu bulursun. İki kerre beşin on eylediğini bulmakta ise kendi kendine “sol elimin beş parmağı sağ elimin beş parmağına zamm eylediğim hâlde yekûnü kaç olursa

beşin üzerine beş daha koyunca o kadar olmak lâzım gelir, mâdem ki sağ elimin parmaklarına sol elimin parmaklarını zamm eylediğimde mecmû'u on oluyor. Bu sûrette beşin beşe zammından dahi on adedi hâsıl olur" yollu fikr ve nazar eylemiş hükmündesin. Birden dokuza kadar rakamların birbirine darbından hâsıl olan yekûnler ki ilm-i hesâbda "cedvel-i kerrât" ta'bir olunur bunları ezberledikten sonra iki kalem rakamı birbirine darb etmeklik dahi hep fikr ve nazar kabîlindedir. İşte sâ'ir hayevânların hiç biri bunları yapamadıklarından onlarda kuvve-i nâtika olmadığı sâbit oldu.

Altıncı Bend: Şu ta'riflere nazaran bu sûrette olan fikr ve nazar -ki ona "kıyâs dahi ta'bir olunur- iki hükümden başka bir hüküm çıkarmak ya'nî ibtidâ bir şey'e ve sonra bir başkasına hükmedip bu iki hükümün i'ânesiyle âher bir şey'in üzerine hükmeylemektir. Hüküm dediğimiz -ki ona "tasdik" dahi denir- bir şey hakkında "şöyledir" yâhûd "şöyle değildir" demekten ibarettir. Meselâ geyik dedikleri hayevânı ömründe görmemiş olsan ve günün birinde dağda bir geyiğe rast gelsen de geyik seni gördüğü anda kendi âdeti üzere kaçmaya başlasa o vakit sana "şu gördüğün nedir?" diye su'al edene "hayevândır" cevâbını verirsin. "Yok o hayevân [5] değil, ağaçtır" denildiği vakitte "baksana kendi kendine koşuyor, hiç öyle ağaç olur mu?" dersin. Buna sebep senin kendi kendine,

"Şu gördüğüm şey kendi kendine koşuyor.

Kendi kendine koşan şey hayevândır.

Bu sûrette şu gördüğüm şey dahi hayevândır."

yollu fikr ve nazar edip geyiğin hayevân olduğunu istihrâc etmekliğidir. "Kendi kendine koşan şey, hayevândır" demekliğin ise koşmaya kudreti olan şeyde hayevâniyyet hâli bulunduğuna ve "ağaç hayevân değildir" demek ağaçta bu hâl bulunmadığına hükmeylemektir.

Yedinci Bend: İnsân nefis-i nâtika ile berâber yalnız kendine mahsûs olan bir şekl ve resmde olmak üzere bir de bir cisimden mürekkeb (Bend-3) ve kendisinin her bir harekât ve mu'âmelâtına o nefis sebep olmasıyla (Bend-4) sâ'ir hayevânlardan kat kat şerefli ve mümtâz olduğundan başka cümlesini zabtına alıp her bir merâmını onlara icrâ ettirebilir. Meselâ at gerçi kuvvetçe fâ'ik ise de insân onun üzerine binip beğendiği yere gider ve

onu pek çok işinde kullanır. Öküz dahi birkaç kat güçlü ve kuvvetli iken ona istediği gibi çift sürdürmek ve pek ağır yüklü arabalara koşup dilediği hizmetleri gördürmek kudret-i insâniyyeden hâriç değildir. Lâkin bunlar kuvve-i bedeniyye ile olur şeyler olmayıp ancak kuvve-i nâtıkanın eseridir ki insânı idâre eden budur.

Sekizinci Bend: Nev'-i âdemin şu kuvve-i nâtıka sâyesinde sarf ve icrâ eylediği nüfûz ve ahkâm yalnız hayevânlar hakkında değil daha pek çok şeylerde cârî olduğu âmmenin bildiği hâlâtandır. Ya'nî her günkü yediğimiz nân-ı azîz su ile yoğurulmuş ve içine azıcık tuz ile maya katılmış undan ibarettir ki bu vechle hamur hey'etine girdikten ve mayası geldikten sonra parça parça kesilip fırına salınarak ve orada pişip ve kızarıp katılaşılarak ekmeğin sûretini kesbeder. Bu unun aslı ise buğday olup buğdayı dahi değirmende öğüterek ya'nî ezip ufaltarak un ederler. Gelelim buğdaya, vâkı'â buğdayı insân hiç yoktan meydana getiremez. Lâkin mevcûd olanı çoğaltabilir. Ya'nî çiftçi ibtidâ tarlayı saban ile sürüp düzledikten sonra buğday dânelerini saçıp bunlar toprağın içinde yağmurun [6] ve Güneş'in te'sîriyle biraz vakit geçtikte ot şeklinde yeşil yeşil uç gösterir. Bu zuhûr eden ot dahi yine yağmuru ve sıcaklığı görerek kemâle erip sararır. Tâ ki orak vakti geldikte o otları çiftçi tırpan ile biçip demet bağlar ve çünkü bu demetlerde buğdayın dâneleri saplarıyla beraber olacağından harman yerine getirip onda döğen ile döğdükten sonra rüzgâra savurarak samanını ayırıp geri yanda sâfi buğdayı kalır. İşte âlemde buğday namında şey bulunmasaydı onu yeni baştan peydâ etmek insâna göre mümkün olamazdı. Lâkin elde bulunan buğdayı ekmesiyle her bir dânesinden birkaç sap husûle geldiğine ve her bir sapın üzerinde birer başak ve her başakta dahi birkaç dâne buğday olduğuna bakılınca mevcûd olan buğdaydan hesâba gelmeyecek sûrette birçok buğday vücûda getirmek iktidârı Cenâb-ı Kâdir-i Mutlak tarafından insâna ihsân buyurulmuş olduğu zâhir olur. Şimdi çiftçiye “niçin tarlayı sürüp buğday ekliyorsun?” diye su'âl olursa cevâbında “mahsûl olsun için” der. “Mahsûlü niye biçip ve demet yapıp sonra savuruyorsun?” diye sorulduk da “buğdayın dânelerini ayırmak için” cevâbını verir. “Buğdayın dânelerini ayırmaktan murâdın nedir?” su'âline dahi “ekmek yapıp yemek ve buğdayın ziyâdesini sâtıp geçinmek için” yollu mukâbele eder. Bu ifa-

delerden anlaşıldı ki çiftçi ele getirmesini murâd eylediği her bir şey için birer türlü iş yapmaya muhtâc ve mecbûr oluyor. İşte bir şeyi ele getirmek niyetiyle yapılan işe “vâsita” ve meydana getirilmesi matlûb olan şey’e dahi “gâyet” denir ki maksad ve merâm demek olacaktır. Meselâ buğdayı ekmek mahsûlün olmasına ve mahsûlü biçip demet bağlamak ve sürüp savurmak buğdayın dânelerini ayırmaya ve bu dâneleri ayırmak ekmek yapıp yiyerek ve satıp akçe kazanarak geçinmeye vâsita olduğu gibi mahsûlün hâsıl olması buğdayın ekilmesinin ve buğday dânelerinin ayrılması muhsûlü biçip demet bağlamanın ve sürüp savurmanın ve ekmek yapıp yiyerek ve satıp akçesini alarak geçinmek dahi dâneleri ayırmanın gâyeti olmuş olur.

Zikrolunan misâle nazaran vâsita gâyetin husûlüne medâr olup bir şey’in husûlüne medâr olan nesneye “illet” ve ondan husûle gelen şey’e “ma’lûl” derler ve illete “sebeb [7] ve mü’essir” ve ma’lûle “müsebbeb¹⁰ ve eser” dahi denilir. Meselâ buğdayın ekilmesi illet ve mahsûlün husûle gelmesi onun eseri demek olur. Bu ta’rîfe göre gâyet denilen keyfiyyet eserden ibaret olup vâsita dahi o eserin sebep ve illeti makâmındadır. İşte buğdayın husûlünde böyle bir takım ilel ve âsârın teselsülü ya’nî zincir gibi birbirine merbût olduğu görülüp sâ’ir şeyler dahi buna kıyâs olunabilir ve esbâba yapışmak ta’biri bundandır. Çünkü ilel ile âsârın teselsülünü insân bilemese hemen su içmek gibi kolay görünen şu ekmek yapmak keyfiyyetine bile muvaffak olamazdı ve sâ’ir hayevânlardan hiç birisinin böyle işleri yapamaması yalnız insân gibi elleri olmadığından olmayıp ilel ve âsâr beyninde olan irtibâtı bilmedikleri içindir. Ya’nî insân hem eserin vücûda gelmesinden onu îcâb ettiren illeti istidlâl edebilir. Meselâ, içinde mahsûl olan bir tarlayı görünce ekin ekilmiş olduğunu anlaması gibi. Ve hem de illetin mevcûd olmasından onun husûle getirdiği eseri hârice çıkarabilir. Meselâ, ektiğinden ziyâde mahsûl alacağını bildiğinden ekini ekmesi gibi. İşte bu makûle şeyler kıyâs tertîbinden ibarettir. Ya’nî bir tarlanın ekilmiş olduğuna hükmeden,

“Bir tarla ekilmedikçe mahsûl vermez.

Şu tarlada mahsûl var.

Bu sûrette şu tarla ekilidir.”

10 1277 baskısında hatalı olarak “sebeb” yazılmış, 1289 baskısında “müsebbeb” olarak düzeltilmiştir.

Ve ekini eken dahi,

“Buğdayı artırmak için mahsûl verebilir bir tarlaya ekmelidir.

Benim murâdım buğdayı artırmaktır.

Bu sûrette buğdayı mahsûl verebilir bir tarlaya ekmeliyim.”

diye zihinde kararlaştırmış olmak gerektir. Hülâsa insânın cemî‘-i hayevân-lara ve belki rûy-i zemînde bulunan cümle mevcûdata izn-i Hakk ile icrâ-yı ahkâm edip cihânı taht-ı tasarrufuna alması kuvve-i nâtika sâhibi olmasıyla ilel ve âsârın birbirine merbût olduğunu bildiğinden ve bu cihetle eserden illeti ve illetten eseri istidlâl edebildiğindendir.

Dokuzuncu Bend: “İlm diye mutlakan bilmeye derlerse de bir mâdde-nin usûl ve ahkâmına dâ’ir olan mesâ’ilin hey’et-i mecmû‘asına dahi “ilm” denir ve bu ma’nâda “fen” lafzı dahi kullanılır. Mâdem ki bir ilmin bah-seylediği mesâ’ilin isbâtı kıyâs tertîbiyle olabileceğinden her ilm birbiri-ne merbût bir takım kıyâsâtтан müretteb olmuş olur, meselâ topraktan çok mahsûl almanın kavâ’idini bir takım kıyâsât ile isbât eden ilme “ilm-i zîrâ‘at” ta‘bîr [8] olunur, mahsûlün istihsâli için yapılması lâzım gelen amelîyâtın sûret-i icrâsında kesbolunan ülfet ve suhûlete “san‘at-ı zîrâ‘at” denir. Bu takdîrce san‘at dahi bir mâddeyi vücûda getirmek için yapılacak şeyleri kolaylıkla icrâ etmenin tarîkinden ibaret olmuş olur. Meselâ san‘at-ı kitâbet ya‘nî yazı yazmak san‘atı ancak kalem denilen âlet ile harf ta‘bîr olunur ba‘zı âlâmetleri ifade-i merâm edebilecek sûrette tersîm ve tanzîm eylemekten başka bir şey olmayıp gerçi ibtidâları bu hurûfâtın yazılması ziyâdece vakte ve gâyetle dikkate muhtâç olursa da gide gide kolaylık gele-rek her bir harfin ve hurûfâtтан mürekkebe olan her bir lafzın çabuk çabuk tahrîri mümkün olabilir. İşte bu sür‘at ve suhûlet ki ona “meleke” ta‘bîr olunur, meşk ve ta‘lîm ile ya‘nî sıkça sıkça tekrâr tekrâr yazmakla hâsıl olur. İmdi sanâyi‘in cümlesi ta‘lîm ile tahsîl olunabilir, ez-cümle kuyumculuk ve sâ‘atçılık gibi, ki bir adam bu san‘atların birine yeni başladığı vakitte kendine pek güç görünüp vâkı‘a acemilik çeker ve her bir yaptığına birçok vakit sarf eder. Lâkin çalıştıkça güçlük gidip ve çabukluk ve kolaylık gelip nihâyetinde hiç zahmet ve su‘ûbet kalmadığı mücerreb olan şeylerdendir. Böyle olduğu hâlde her san‘at hemen bu sûretle peydâ edilen bir meleke-den ibaret olmuş olur.

Onuncu Bend: Ulûm ve sanâyi'in îcâdından murâd nev'-i insânın dâ'ire-i hükümetini mümkün mertebe büyötmek ve refâh-ı hâl ve sa'âdetini arttırmaktır. Çünkü insân sâ'ir mahlûkât ve mevcûdâtın üzerine hükmünü icrâ edemeseydi ve onları kendi husûl-ı merâmına medâr edinemeseydi dünyada hiç rahat edemezdi. Meselâ nev'-i insân bâlâda görüldüğü üzere (Bend-9) san'at-ı zîrâ'at ile topraktan mahsûl çıkarabilmesiyle bu mahsûlât ile kendisinin zarûrî olan ihtiyâcâtını görüp geçinir ve âlemde mümkün olabildiği kadar gününü asâyiş ve râhat üzere geçirir. Fenn-i deryâ ile dahi bir memlekette çıkan zahîre ve metâ'ları uzak yerlere naklederek deniz üzerinde ahkâmını icrâ edebilir. El-hâsıl ilm ve san'atlar benî-âdem'in refâhına ve sa'âdet-i hâline muktazî olan tarîkleri bildirip icrâ ettiren şeylerdir.

On Birinci Bend: Âlemde ne kadar ilm ve san'at var ise cümlesi ancak rûh-ı insânîde [9] olan idrâk, ya'nî biliş ve irâde, ya'nî istek eyleyiş kuvvetiyle zuhûra gelmiştir. Zîrâ insân eğer hiçbir şey bilememek ve murâd edememek lâzım gelseydi¹¹ şu görülen ve bilinen ilm ve san'atların [hiç] birisi vücûd bulamazdı. İdrâk ve irâde dediğimiz ise hep umûr-ı zihniyyeden ya'nî zihinde ceryân eden efkârdan ibaret olduğundan bunların mec-mû'una birden bir ta'bir-i umûmi ile "ma'kûlât" denir. İşte her mâddenin kendince ba'zı kânûn ve kâ'ideleri olmak îcâb eylediği gibi mutlakan ma'kûlâta müte'allik olan ahkâmıdan bahseden ilme "ilm-i hikmet" derler.¹²

Ta'rîf-i âher: İnsânda bir "kuvve-i âkile" ve bir de "kuvve-i fâ'ile" mevcûddur. Kuvve-i âkile ki ona "kuvve-i âlime" dahi derler, onunla tahsîl-i ulûm ve ma'ârifeye muktedir oluruz ve "kuvve-i fâ'ile" yâhûd "kuvve-i âmile" mizle dahi kudretimizin ta'alluk eylediği derecede bir şeyi icrâ edip

11 1277 Baskısında "gelseydi" şeklinde olup, 1289 baskısında ise hatalı olarak "gelmeseydi" şeklindedir. Doğrusu birinci baskının "gelseydi" şeklindeki okumasıdır.

12 Hikmet felsefe ma'nâsıdır. İlm-i hikmetin ma'nâ-yı kadîmi pek e'amm olup kudemâ, hikmeti "a'yân-ı mevcûdâtın bahseden ilimdir" diye ta'rîf eylediklerine nazaran ulûm-ı akliyyenin ya'nî nazar-ı akl ile istihrâc olunan ulûmün kâffesi onda dâhil ve bu cihetle ilm-i hikmet ulûm-ı nakliyyeye mukâbil olmuş olur. Hükemâ-yı mütekaddimin ilm-i mezkûru evvel emirde hikmet-i nazariyye ile hikmet-i ameliyyeye; ve mertebe-i sâniyyede hikmet-i nazariyyeyi ilm-i tabî'i ve ilm-i riyâzî ve ilm-i ilâhîye ve hikmet-i ameliyyeyi dahi ilm-i ahlâk ve ilm-i tedbîr-i menzil ve ilm-i tedbîr-i medîneye taksim etmişlerdir ki ilm-i ahlâk bir şahsın ahlâkına ve ilm-i tedbîr-i menzil bir familyanın hüsn-i idâresine ve ilm-i tedbîr-i medîne bir şehrin veya memleketin zabt ve rabt ve tasarrufuna dâ'irdir. Lâkin ilm-i hikmetin dâ'iresi sonradan tahdid olunarak müte'ahhirine göre felsefe ta'birinden murâd, kâffe-i cevâhir-i mücerredenin ya'nî akl ve rûh gibi umûr-ı gayr-i maddiyyenin havâss ve ahkâmından bahseden ilm olup dört kısma mümkündür. Birincisi ilm-i mantık, ikincisi ilm-i rûh, üçüncüsü ilm-i ahlâk, dördüncüsü ilm-i ilâhîden ibarettir.

fi'le getiririz. Bu takdîrce şu iki kuvvetten birinin husûle getirdiği şeyler akliyyât ve diğzerinin âsârı fi'liyyât olup akliyyât dahi türlü türlü ma'ârif ve ma'lûmâtta ve fi'liyyât ise her bir yaptığımız işlerden ibarettir. İmdi ma'ârif-i insâniyyenin ahkâmını bildiren ilme "hikmet-i nazariyye" ve e'fâl ve a'mâlimizin ya'nî ihtiyârımız ile olan şeylerin ne gûne olması iktizâ eylediğine dâ'ir kâ'ideleri öğreten ilme dahi "hikmet-i ameliyye" ta'bîr ederler. Bu ta'rîfe göre ilm-i hikmet, hikmet-i nazariyye ile hikmet-i ameliyyeden mürekkeb demek olur.

On İkinci Bend: Her ilm birbirine merbût bir takım kıyâslardan ibaret olup (Bend-9) her nev' kıyâsın ahkâmını asıl beyan eden ilm ise ilm-i hikmettir ve şöyle dahi ifade olunabilir ki ulûm-ı nazariyyenin her biri usûl üzere müretteb olan bir takım ma'ârifden hâsıl olur. Hikmet-i nazariyye dahi ma'ârifin ahkâm ve kavâ'idinden bahseyletiğinden (Bend-11) ulûm-ı nazariyyeden herhangi ilmin olursa olsun en başlı kânûn ve kâ'ideleri hikmet-i nazariyyede dâhil olmak lâzım gelir. Ulûm-ı ameliyyenin gâyeti dahi insânı dâ'imâ şerden ve kötü huylardan ayırıp tarîk-ı hayra ve hüsn-i ahlâk yoluna getirmektir. Hikmet-i ameliyye ise irâde-i insâniyyenin her bir hâl ve keyfiyyetini ve irâdeyi sarf etmekte ri'âyet olunacak kâ'ideleri öğrettiğinden bu da ulûm-ı ameliyyenin kavâ'id-i külliyyesini müştemeldir. [10] Bu ifadelerden ma'lûm oldu ki hikmet cümle ulûmun ahkâm-ı âliyesini câmi'dir. Ya'nî hiçbir ilm yoktur ki onun kânûn ve kâ'ideleri ilm-i hikmetin esası üzerine binâ edilmiş olmaya. İşte ilm-i hikmetin ne olduğu bu mukaddimede anlaşılmiş olduğundan şimdi asıl sadedimiz olan bahse girelim.

[11]

MAKÂLE-İ ÜLÂ

“İlm-i Mantıka dâ'ir Ba'zı Mukaddemât Beyânındadır”

On Üçüncü Bend: insânın kuvve-i nâtıka semeresiyle fikr ve nazara muktedir olması herkesin bildiği şeylerden olup hele ulûm ve fûnûn ile uğraşanların kendi nefislerinde pek çok tecrübe edegeldikleri bir keyfiyettir. Meselâ ilm-i mantık öğrenmek murâd eden kimsenin evvel be-evvel zihinde şu efkâr cevelân etmek gerektir. Ya'nî

“Bir ilmi tahsîl etmek isteyen o ilme âşinâ bir hocadan ders okumaya muhtâçtır.

Benim merâmım ilm-i mantık tahsîl etmektir.

Bu sûrette mantık bilir bir hocadan ders okumalıyım.”

diye elbette kendi kendine tefekkür etmiş olmalıdır. İşte o adamın bu efkârı gerek sâ'irlerine ma'lûm olsun gerek olmasın bâlâda beyan olunduğu üzere (Bend-6) bir kıyâstan ibarettir ve ilm-i mantık başladıktan sonra dahi faraza,

“Hocadan okuduğum dersleri bellemek isterim.

Bir şey'in zihinde takarruru sıkça sıkça ve dikkatlice tekerrürüyle olur.

Bu sûrette derslerimi birçok kerre dikkat ile mütâlâ'a etmeliyim.”

dese bu dahi bir kıyâs olmuş olur. Şu misâllerden anlaşıldığına göre tâ çocukluğumuzdan beri her gün ve her sâ'at ve belki her ân bu yolda kıyâslar tertîb edegeldiğimiz gibi ömrümüz oldukça dahi bir düziye ondan hâlî olmayacağımız muhakkak olduğundan şu fikr ve nazar mâddesi umûr-ı vâkı'a-i dâ'imiyeden ya'nî insânda dâ'ima zuhûra geldiği meydanda olan şeylerdendir.

On Dördüncü Bend: “Umûr-ı vâkı'a” ta'bîrinden maksad his ile mahsûs olan şeylerdir. Ez-cümle Güneş ve Ay ve yıldızlar göze görünür mâddeler olduğundan ve her bir şey'in faraza sıcak veya soğuk ve sert yahûd yumuşak olması tutmak ve dokunmak ile anlaşılıp bilindiğinden bu makûle ecsâmın mevcûd olmaklığı umûr-ı vâkı'adan add olunur.

Hiss ise beş kuvvetten ibaret olup, birincisi “kuvve-i bâsire” ki göz ile görmek, ikincisi “kuvve-i sâmi'a” ki kulak ile işitmek, üçüncüsü “kuvve-i

şâmme” ki burun ile koklamak, dördüncüsü “kuvve-i zâ’ika” ki ağızına alıp tatmak, [12] beşincisi “kuvve-i lâmise” ki elini sürüp anlamaktır. Bunların mecmû’una birden “havâss-ı hamse-i zâhire” derler. Lâkin ba’zı şey vardır ki şu havâss-ı zâhire ile his olunamaz ve her kimde vukû’ bulursa fakat ona zâhir olup kendisini başkasına göstermez. Meselâ, bir adam bir mektûp yazmayı murâd etse yahûd pek sevdiği bir ta’âmdan yediği hâlde vücûdca zararını göreceğini mütâlâ’a eylese veyahûd bâlâda zikri mürûr ettiği gibi (Bend-13) tahsîli sevdâsında bulunduğu ilimde ma’lûmâtlı olan bir hocadan ders okumak iktizâ edeceğine karar verse, bu şeyleri âherine ifade ve izhâr etmedikçe kimsenin ondan haberi olamaz.

İşte herkes kendi zihninde ceryân eden bu misüllü efkârı ve gönlünde dönüp dolaşan bu gûne ahvâl ve âsârı ihsâs edebilir ve bunu idrâk ettiren kuvvete “hiss-i bâtinî” yahûd “hâssa-i bâtiniyye” denir. Ve havâss-ı zâhire ile his olunan şeylere “mahsûsât-ı zâhiriyye” denilip hiss-i bâtinî ile idrâk ve ihsâs olunanlara dahi “mahsûsât-ı bâtiniyye” ta’bîr olunur. Bu cihetle umûr-ı vâkî’anın ya’nî gerek âlemde mevcûd olan ve gerek zuhûra gelen şeylerin cümlesi şu iki kısmın birinde dâhildir. Ancak mahsûsât-ı zâhiriyyeyi hisseden gerçi havâss-ı zâhire ise de bunlar birer âlet hükmünde olup asıl anlayan rûh olduğu başkaca dikkate şâyândır.

On Beşinci Bend: Kıyâsın müte’addid cüz’lerden mürekkebe olduğu bâlâdaki şerh ve tafsîlden meydana çıkmış olup (Bend-13) mâdem ki eczâ-lı ya’nî birkaç parçadan müretteb olan herhangi bir şey’in her bir cüz’üne başka başka ve meselâ bir binânın her tarafına ayrı ayrı nazar-ı dikkat ile bakılmadıkça hakikat-i hâli lâyıkiyle bilinemez. Biz dahi zikrolunan misâllerin her bir kısmına birer birer sarf-ı zihin edelim. Birinci misâlde “mantık bilir bir hocadan ders okumalıyım” efkârı “bir ilmi tahsîl etmek isteyen o ilme âşinâ bir hoca bulup ondan ders okumaya muhtâctır” efkârıyla “benim merâmım ilm-i mantık tahsîl eylemektir” efkârından; ve ikincisi dahi “derslerimi birçok kerre dikkat ile mütâlâ’a etmeliyim” efkârı, “hocadan okuduğum dersleri bellemek isterim” efkârıyla “bir şey’in zihinde takarruru sıkça sıkça [13] ve dikkatlice tekerrürüyle olur” efkârından hâsıl olduğu cihetle şu kıyâsların her biri iki takım efkârdan mürekkebe olup bir takımı diğer takımdan husûle geldiği ya’nî ba’zı hükümlerden bir başka hüküm

çıkarıldığı âşikâr olur. İşte bu sûret her kıyâsta böylece cârî olup esâs hükümünde olan efkâra “mukaddimeler” ve onlardan husûle gelene “netîce” denilir. Bu ta‘rîfe nazaran her kıyâs mukaddimeler ile netîceden ibaret olmuş olur.¹³

On Altıncı Bend: Tertîb olunagelen kıyâslara dikkat olunduğu hâlde gerek mukaddimelerin ve gerek netîcenin asıl ma‘nâsı “fûlân şey şöyledir” yâhûd “fûlân şey şöyle değildir” demekten ya‘nî bir şeyde bir hâlin bulunduğu veya bulunmadığına hükmetmekten ibaret olduğu ma‘lûm olur. Bu cihetle bunların her biri dahi eczâya taksîm olunmak lâzım gelir. Meselâ “şeker tatlıdır”, “üç, çift değildir” gibi ki şekerde tatlılık olduğuna ve üç adedinde çift olma hâlinin olmadığına hükmolunuyor. Ya‘nî şu iki cümlelerin biri şeker ma‘nâsından ve onda mevcûd olduğuna hükmolunan tatlılık hâlinin ve diğeri üç adedi ma‘nâsından ve bunda bulunmadığına hükmolunan çift olma hâlinin mürekkebe oluyor. Bu demek olur ki akl, tatlılığı şekerde bulduğunu ve çift olma hâlinin üç adedinde bulunmadığını ifade ediyor. İşte “tasdik” dedikleri budur.¹⁴ Vâkı‘a dahi “şeker tatlıdır” demek şekerin tatlı olduğunu ve “üç çift değildir” demek üç adedinin çift olmadığını tasdik eylemektir. Tasdiki mutazammın olan cümleye “kaziyye” denir.¹⁵ Kaziyyenin hangi cüz’ünde bir hâlin bulunduğu veya bulunmadığına hükmolunuyorsa ona “mevzû” denilip isbât yâhûd nefyolunan o hâle dahi “mahmûl” ta‘bîr olunur. Nitekim zikrolunan iki misâlde “şeker” ve “üç” lafızları mevzû ve “tatlı” ve “çift” lafızları mahmûldürler. Mahmûlün mevzû‘a irtibâtına “nisbet-i hükmiyye” denir. Ve ona delâlet eden ya‘nî ikisini yekdiğere rabt ile bir mecmû‘ sûretine koyan lafza “edât-ı rabt” ve “râbita” denilir. Bu rabt eğer isbât sûretiyle ise ona “icab” denilip nefy ile olduğu vakitte “selb” ta‘bîr olunur. Gelelim ki, tasdik gâh isbât ve gâh nefy ile olduğuna nazaran iki nev’ olup mevzû‘un üzerine isbât ile hükmolunan tasdiklere [14] “tasdikât-ı icâbiyye” denir ve nefy ile hükmolunanlara dahi “tasdikât-ı selbiyye” denilir. İmdi “şeker tatlıdır” tasdiki tasdikât-ı icâbiyyeden ve “üç çift değildir” tasdiki tasdikât-ı selbiyyedendir.

13 Kudemânın ta‘rîfine nazaran kıyâs, birkaç sözden mürekkebe sözdür ki teslim olunduğu hâlde onlardan diğeri bir söz lâzım gelir.

14 Müttekaddiminin ta‘rîfine göre “tasdik” hüküm ile olan tasavvurdur.

15 Kudemâ kazıyyeyi şu vechle ta‘rîf ederler. “Kaziyye, bir sözdür ki onu söyleyene sâdıksın yahûd kâzibsin denilmek mümkün olur.”

Mevzû' ve mahmûl ve râbitaya "mâdde-i tasdîk" ve bunların ictimâ'ından hâsıl olan hey'ete "sûret-i tasdîk" denilir.

Mevzû' ve mahmûlden her birinin ifade eylediği efkâra "tasavvur" tabir olunur.¹⁶ Her tasdîk lâ-akal iki tasavvur ile bir de o tasavvurların beyninde olan nisbetten mürekkebirdir. "Şeker tatlıdır" misâlinde mevzû' ile mahmûl birer lafızdan ibaret ise de her birinin birkaç elfâzdan müretteb olduğu dahi olur. Meselâ "bir ilmi tahsîl etmek isteyen o ilme âşinâ bir hocadan ders okumaya muhtâçtır" tasdîkinde (Bend-13) mevzû' "bir ilmi tahsîl etmek isteyen" ve mahmûl dahi "o ilme âşinâ bir hocadan ders okumaya muhtâç" ibâresidir.

On Yedinci Bend: Her ilm bir takım mesâ'ilden ve mesâ'ilin isbâtına medâr olan bir takım kıyâsattan ibaret olduğu gibi (Bend-9) kıyâsın nef-sü'l-emrde hakâyık ve dakâyıkını ve her bir ahkâmını bildirici bir takım kıyâslardan dahi tertîb-i akyise ilmi hâsıl olur ki "mantık" dedikleri bu olup ulûm-ı hikemiyeden ma'dûd olan bir ilm-i celîl-i mu'tenâdır.¹⁷

Mantığın pek çok ta'rîfâtı var ise de ekserisine sahîh denilemez. Zîrâ o ta'rîflere göre mantık kıyâsa dâ'ir olan kâ'ideleri belleyerek kıyâs-ı sahîh tertîb eylemek melekesinden ibaret olmuş olur. Halbuki ileride gün gibi meydâna çıkacağı vechle mantık kavâ'id-i kıyâsiyyeyi ba'zı mukaddemât-ı nazariyyeden istintâc eylediğinden mantığın asıl ta'rîf-i sahîhi, "tertîb-i kıyâs usûlünün hakîkatini beyan eden ilimdir" ta'rîfidir ve çünki kıyâs, bir tasdîki âher tasdîklerden istihrâc eylemektir. (Bend-15) Mantık, "tasdîkâtı birbirinden istintâc etmenin tarîkini öğretin ilimdir" diye ta'rîf olunsa dahi câ'izdir.

Mantığı hiç bilmeyenlerin dahi elbette birçok kıyâslar tertîb eyledikleri bî-iştibâhdır. (Bend-13) Lâkin mücerred kuvve-i nâtika ile husûlü mümkün olabilen kıyâs keyfiyyetinin künhüne ve hakîkatine onlardan hiç birinin henüz dikkat ettiği ve kaç cüz'den mürekkebirdiğine kendi kendince sarf-ı zihn eylediği yoktur. İşte şu ilmin ne olduğunu bildirmek için ibtidâ [15] âlem indinde mücerreb olan kıyâs mâddesinin bir takım efkârdan ibaret ol-

16 Tasavvur dahi "hükümsüz olan idraktır" denilmiştir ve "bir şey'in zihinde hâsıl olan sûretidir" diye ta'rîf edenler dahi olmuş ise de bu ta'rîfe müte'ahhirîn ba'zı mertbe i'tirâz etmişlerdir. Fakat tatvîl-i kelâmdan ihtirâzen tafsîlinden sarf-ı nazar olundu.

17 İlm-i mantık "zihni fikr ve nazarda hatâdan hıfz eden ilimdir" denilmiştir.

duğunu (Bend-15) ve bunun üzerine dahi birkaç tasdikten husûle geldiğini ve daha sonra her bir tasdikî lâ-akal iki tasavvurdan tereküb eylediğini gösterdiğimizden (Bend-16) ve en nihâye bu kitapta maksûd-ı bi'z-zât olan mantığın ta'rîfini dahi bildirdiğimizden mantık nâmında bir ilm mevcûd olduğu anlaşıldı. İmdi bu mahalle gelinceye kadar derece derece ma'lûmdan meçhule intikâl eylediğimiz gibi bundan böyle kavâ'id-i mantikîyyenin zikr ve beyânı sırasında iltizâm edeceğimiz usûl dahi tertîb-i kıyâs olunur iken ef-kârın zihinde ne sûretle cereyan eylediğine bez-i fikr ve dikkat ettirip az çok ma'lûm olan ya'nî gerek evvelce lâyıkıyla tedkik olunarak ve gerek olunmaksızın bilinen şeylerden ba'zı meçhûl olanları istihrâc ettirmek sûreti olacaktır.

On Sekizinci Bend: Kıyâsın eczâsı olan tasdikler ikiye ya'nî tasdikât-ı icâbiyye ile tasdikât-ı selbiyyeye taksîm olunduğu misillü (Bend-16) âher cihetle dahi yine iki kısma taksîm olunur. Şöyle ki; tasdikât-ı icâbiyye bir şey'in üzerine isbât ile hükmetmek ya'nî mahmûlün mavzû'a yakışır ve yaraşır olduğunu beyan etmek ise de bunların bir takımında şu muvafakat doğrudan doğruya anlaşılmayıp ya'nî öyle olmasında aklen hiçbir zarûret görülmeyp ancak öyle olmasına havâss-ı zâhire i'ânesiyle ya'nî tecrübe vâsıtasıyla hükmolunabilir. Meselâ "kar soğuktur" gibi ki bir adam eğer karı hiç görmemiş olsa ve kar olduğunu bilmese ilk görüşünde eliyle dokunmadıkça veya soğuk olduğunu haber almadıkça karın soğukluğuna hükmedemez. Zîrâ bu tasdikî mevzû'u olan "kar" lafzı beyaz bir şeyden başka ma'nâ ifade etmediğinden def'aten mevzû' ile mahmûl beyninde bir irtibat görülmez. Ya'nî denenmedikçe soğuk ve sıcaklığına dâ'ir hiçbir şey anlaşılamayacağından nasıl olduğu bilinemez ve o sûretle tecrübe olunduktan sonra soğuk olduğuna hükmolunması dahi akılca buna bir lüzum görünmesinden olmayıp mücerred kuvve-i lâmise ile his olunduğu içindir. Yoksa sıcak olmasını akl kabul edemez değildir. İşte bu makûle tasdiklere "tasdikât-ı hissiyye" denir. Gelelim diğer takımına, bunlarda mahmûl ile [16] mevzû' beyninde olan muvafakat evvel emirde âşikâr olduğundan bunlar zarûrîdir ve tecrübeye hiç hâcet olmayıp bunların zıddı dahi muhâldir. Meselâ "iki kemmiyyetin her biri âher bir kemmiyyete müsâvî olsa o kemmiyyetler birbirine müsâvî olurlar" gibi ki "iki kemmiyyetin her biri âher bir kemmiyyete müsâvî olsa o kemmiyyetler" mevzû'uyla "birbi-

rine müsâvî” mahmûlü beyninde bulunan muvafakat bu iki tasavvurun zâtında mevcûd olmasıyla her hâlde sahîh olmak îcâb edip böyle olmaması mümkün değildir. Hatta mevzû’da olan tasavvur ile mahmûlda bulunan tasavvur beyninde bir derecelerde mutâbakat vardır ki bunların birbirine muvâfık olduğuna tecrübesiz hükmolunabilip öyle olmaması aklın bir vechle kabûl edemeyeceği ve zıddını asla ve kat’a tasdîk eylemeyeceği bir şeydir. Zîrâ dört köşe bir havuzun her iki başı beşer arşın olduğu farz olun-dukta bu başlar mutlaka birbirine müsâvî olacaklarından tahkîk-i mâddeye hâcet olmaz. Ya’nî gerek ip veya sâ’ir bir şey ile ölçülse ve gerek ölçülme- se o havuzların başları birbirine müsâvî olacağına şüphe olunamaz. İşte bu misillü tasdîklere dahi “tasdîkât-ı akliyye” derler.

Bu ahkâm yalnız tasdîkât-ı îcâbiyyeye mahsûs olmayıp tasdîkât-ı sel- biyyeye dahi aynı üzere şâmindir. Zîrâ tasdîkât-ı selbiyye bir şey’in üzerine nefy ile hükmetmek ve ta’bîr-i âher ile mevzû’ ve mahmûlün arasında mu- gâyeret bulunduğunu haber vermek olup bu mugâyeret dahi ba’zılarında mücerred tecrübeye muhtâttır. Meselâ “demir yumuşak değildir” gibi ki demir denilen şeyi ömründe hiç görmeyip de yeni görmüş olan sert midir yoksa yumuşak mıdır anlayamaz, tâ ki eliyle tutup tahkîk ede veyâhûd yumuşak olmayıp sert olduğunu birisi kendine söyleye ve bu hüküm dahi ancak yumuşaklığın demirde bulunmadığı, dokunmak ve elini sürmek ile his olunmasındandır, zîrâ demiri yumuşak farz ve tahayyül eylemek dahi mümkündür. Halbuki ba’zısında bir zarûret-i mutlaka bulunup zıddının vukû’u ve adem-i vukû’u tecrübeye muhtâç olmadığından başka onu tasav- vur etmeklik dahi kâbil değildir. Meselâ “dâ’ire murabba’ değildir” tasdî- kinde mahmûlün mevzû’dan nefyolunması ikisinin beyninde olan kemâl-i zıddiyetten dolayıdır ve bu zıddiyet bir mertebededir ki acaba öyle bir şekl olabilir mi [17] diye tecrübeye kalkışmak abestir. Zîrâ hem dâ’ire ya’nî yuvarlak ve hem murabba’ ya’nî dört köşeli olmak şartıyla bir şeklin vücû- du değil tevehhümü bile dâ’ire-i imkândan hâriçtir. Bu ifadelere göre “de- mir yumuşak değildir” tasdîki, tasdîkât-ı hissiyyeden ve “dâ’ire murabba’ değildir” tasdîki dahi tasdîkât-ı akliyyeden olmuş olur.

Zikri mürûr eden tafsîlâta nazaran tasdîkât-ı hissiyyede mahmûl mev- zû’a hâriçten gelip merbût olmuş gibi olmakla ikisini birbirinden ayırmak

mümkündür. Tasdikât-ı akliyyede ise mahmûl mevzû'da dâhil hükmünde ya'nî ikisi bir vücûd makâmında olduğundan bunların tefrîki muhâldir. Bu cihetle bir tasdikîni şu iki kısımdan hangisine müte'allik olduğunu fark ve temyîz etmek tarîki o tasdik eğer tasdikât-ı îcâbiyyeden ise nisbet-i îcâbiyyesini nisbet-i selbiyyeye tebdîl ve tasdikât-ı selbiyyeden ise nisbet-i selbiyyesini nisbet-i îcâbiyyeye tahvîl eylemektir. Şöyle ki; tahkîki murâd olunan tasdikîni selbiyyet sûretine konulmasından eğer mevzû'un tasavvuru büsbütün bozulursa o tasdik, tasdikât-ı akliyyeden olmuş olur. Meselâ, "iki kemmiyyetin her biri âher bir kemmiyyete müsâvî olsa o kemmiyyetler birbirine müsâvî olmazlar." Tasdikîni mahmûlünde olan müsâvâtsizlik tasavvuru mevzû'un ifade eylediği müsâvîlik tasavvuruna bütün bütün hâlel veriyor. İşte eğer böyle olmazsa tasdikât-ı hissiyyeden demek olur. Meselâ "kar soğuk değildir" gibi ki soğukluğun kardan nefiyile kar lafzında olan ma'nâ gerçi ba'zı mertebe değişiyorsa da ona külliyyen hâlel gelmiyor. Bunun aksine olarak nisbet-i selbiyyesi nisbet-i îcâbiyyeye tebdîl olunan tasdikte dahi mevzû'un ifade ettiği tasavvur büsbütün bozulmazsa o tasdik, tasdikât-ı hissiyyeden ve illâ tasdikât-ı akliyyeden olmak lâzım gelir. Meselâ "demir yumuşaktır" ve "dâ'ire murabba'dır" gibi ki evvelkinde yumuşaklığın demire isbât olunması demir ma'nâsını kâmilen izâle edemez. Halbuki berikinde mahmûlün ifade ettiği yuvarlaklık tasavvuru mevzû'da bulunan dört köşelilik tasavvurunu takımıyla gideriyor.¹⁸

On Dokuzuncu Bend: Tasdikât-ı hissiyyenin sahîh olduğunun bilinmesi mücerred [18] tecrübeye muhtâç olduğundan (Bend-18) insâna göre âlemin her tarafını dolaşıp yoklamaktan başka tarîk ile bunların tahsîl ve tahkîki mümkün değildir. Meselâ müddet-i ömründe Sûdan memleketinden çıkmamış ve kendi hemşehrilerinden gayrı adam görmemiş ve sâ'ir milletlere dâ'ir hiçbir ma'lûmât istihsâl edememiş ve belki isimlerini bile işitmemiş olan bir zenci kendi gibi siyahdan mâ-'adâ adam görmediğinden âlemi dahi öyle belleyip bu i'tikâd kendinde bayağınca ilm-i yakîn derecelerine vardığından onun indinde dünyada olan halkın hepsi karadır. Şu kadar ki günün birinde bir beyaz adam görecektir olsa gerçi o vakte kadar gözü

18 Tasdikât-ı akliyye, kudemânın yakîniyyât ıtlak eyledikleri altı nev' kazâyâdan ma'dûd olan "evliyyât" ile "kazâyâ kıyâsâtüha ma'ahâ"dan ibaret olup tasdikât-ı hissiyye dahi kazâyâ-yı yakîniyyenin diğer nev'leriyle yakîniyyâtın mâ-'adâsı olan kaziyeleri müştemil olmuş olur.

siyaha alışmış olmasıyla birden bire pek aşırı ta'acüb ederse de çünkü bu yalnız renkçe bir fark demek olup aklın mâ-verâsında bir şey olmadığından yavaş yavaş buna dahi alışır. Siyah arabaları görmeyen ve bilmeyenlere dahi tıpkı o hâl vâki' olur. Hatta yeşil adam olmaz diye belenilmiş ise de günlerde bir gün bahr-ı muhîtin bir tarafında ahâlisi yeşil olarak yeniden bir ada keşfolunması ihtimâlden pek de uzak değildir ve bir adam bütün ömrünü Anadolu'nun içeri taraflarında olan köylerin birinde geçirip ve orada Türkçeden mâ-'adâ lisân işitmeyip de âher milletlerin sâ'ir lisânlar ile tekellüm eylediklerini bilmediği hâlde cihânın halkı umûmen Güneş'e Güneş derler ve aynı böyle tahrîr ederler sanır. Henüz siyah ve beyazı fark edemeyen küçük çocukların kendi söyledikleri dilden başka lisân olduğunu bilmedikleri dahi ma'lûmdur. Bu cihetlerle tasdikât-ı hissiyye akl ile bilinir ve bulunur şeyler olmayarak bunların nefsü'l-emre mutâbık olup olmadığını tahkik etmek ve kendini gaffet ve hatâdan hıfz eylemek cihânı gezip her bir şeyi tecrübe etmeye tevakkuf eder. Hatta ba'zı kerre böyle gezmek ve dolaşmak dahi kâfi olmaz. Meselâ nizâm ve medeniyet ni'metine nâ'il olan memleketlerde ulûm ve fûnûna müte'allik nice nice kitaplar basılıp dağılarak herkesler istifâde edegeldiğine nazaran kadîmden beri ve böyle olagelmıştır zann olunur. Halbuki san'at-ı tabâ'at ya'nî basma usûlünün icâdı henüz birkaç yüz senelik şey olup ondan evvel vücûdu olmadığı târih mütâlâ'a edenlerin ma'lûmudur. Böyle olunca tasdikât-ı hissiyye hakkında bir şey bir mahalde nasıl ise her yerde dahi öyle olduğuna ve şimdi [19] böyledir yâhûd falan vakit şöyle imiş diye her zaman öylece olageldiğine hükmolunmak câ'iz değildir. Gelelim ki tasdikât-ı akliyyede mahmûlün mevzû'a muvâfık bulunuşu tasavvurların hadd-i zâtında birbirine olan nisbetinden ibaret olduğundan bunların her hâl ve mahalle şâmil ya'nî her yerde ve cemî'-i vakitte cârî oldukları cihetle bir adam kendi kendine dikkat-i tâmme ile tefekkür ve mülâhaza eylese sahîh veya fâsid olduğunu tecrübeye hâcet olmaksızın yalnız akl kuvvetiyle hârice çıkarabilir. Bu sebeptendir ki tasdikât-ı akliyye tecrübesizce ya'nî hârice tatbîk olunmaksızın istihsâl olunabilir. Meselâ her biri âher bir kemmiyyete müsâvî olan iki kemmiyyetin birbirine müsâvî olduğunu ve dâ'irenin murabba' olamadığını tecrübe etmeye hâcet olmayıp hemen mevzû' ile mahmûlün tasavvurları birbirine zihnen tatbîk olundukta beynlerindeki muvafakat der-akab meydâna çı-

kar ve bunların sıhhati zarûrî olduğundan hiçbir istisnâ kabul etmeyerek her yerde ve her vakitte ya'nî geçmiş ve şimdiki ve gelecek zamanda sahil oldukları şöyle dursun hilâfının tasdikini bile akl almadığı bahs ve iştibâh kabul eder mevâddan değildir.

Yirminci Bend: Kıyâslar tasdikâtın mürekkebi (Bend-16) ve tasdikler dahi tasdikât-ı hissiye ve akliyyeden müretteb olduğundan (Bend-18) kıyâs üç kısma mümkündür. Birinci kısmı tasdikât-ı hissiyeden ibaret olanlar ve bunlara “kıyâsât-ı hissiye” denir. Meselâ,

“Vücûd-ı insânî fânî olmasıyla efrâd-ı beşer bir taraftan telef olup diğer taraftan dahi her gün yeniden çocuklar dünyaya geliyor.

Ömr-i tabî'î ise yüz sene raddelerindedir.

Bu sûrette bu günden itibaren yüz seneye kadar nüfûs-ı insâniye teceddüd edecektir, ya'nî yüz sene sonra cihânda mevcûd olan adamlar şimdikilerin gayrı olacaktır.” gibi.

İkinci kısmı yalnız tasdikât-ı akliyyeden müretteb bulunanlardır ki bunlara “kıyâsât-ı akliyye” derler. Meselâ,

“İki kemmiyetin her biri âher bir kemmiyete müsâvî olsa o kemmiyetler birbirine müsâvî olurlar.

Dört ile iki mecmû'ü altıya ve üç ile üç mecmû'ü yine altıya müsâvidir.

Bu sûrette dört ile iki mecmû'ü üç ile üç mecmû'una müsâvî olur.” gibi.

Üçüncü kısmı tasdik-i hissî ile tasdik-i akliyyeden tereküb eden kıyâslar olup [20] bunlara dahi “kıyâsât-ı muhtelite” ta'bîr ederler. Meselâ,

“Bir şey kendi kendine hiç yoktan hâsıl olamayıp her eserin bir sebebi vardır.

Yağmur, kar, dolu ve daha bunun gibi şeyler bir takım âsardan ya'nî vücûda gelip hâriçte zuhûr eden nesnelere ibarettir.

Bu sûrette yağmurun ve karın ve dolunun birer sebebi olmalıdır.”

gibi ki bunda birinci tasdik, tasdikât-ı akliyyeden ve ikincisi tasdikât-ı hissiyedendir.

İlimlerin cümlesi birbirine merbûti kıyâslardan yapıldığı cihetle (Bend-3) kıyâsât-ı akliyyeden ibaret olanlara “ulûm-ı basîta” denir. İlm-i

hesâb ve ilm-i hendese ve ilm-i cebir gibi ki bunlar yalnız akliyyâtta ibarettiler kıyâsât-ı muhteliteden hâsıl olan ilimlere dahi “ulûm-ı muhtelite” ta’bîr olunur. İlm-i hikmet-i tabî’iyye ve ilm-i cerr-i eskâl ve ilm-i hey’et dahi bu kabîldendir. Zîrâ bu ilimlerin ba’zı ahkâmı akliyyât üzerine mebnî olup ba’zısı dahi hissiyyâta ya’nî mücerrebâta müte’allıktır. Ancak hiçbir ilm olamaz ki sadece kıyâsât-ı hissiyye ile vücûd-pezîr ola.

Yirmi Birinci Bend: İlm-i mantık kıyâsın usûl-i tertîbini bildirdiğinden (Bend-17) ve ilimlerin teşekkül eylediği kıyâslar, kıyâsât-ı akliyye ile kıyâsât-ı muhteliteden ibaret olabildiğinden (Bend-20) mantık dahi iki kısım olup biri kıyâsât-ı akliyyenin ve diğeri kıyâsât-ı muhtelitenin ahkâmını ta’rîf eder. Ya’nî birisi nefs-i tasavvurâtta ve diğeri dahi tasavvurların eşyâ-yı hariciyyeye ta’allukundan bahseyleyler. Zîrâ tasdîkât-ı hissiyyede bir şey’in zihinde mevcûd olması kâfi olmayıp ve mutlaka hâriçte bulunması şart olup halbuki tasdîkât-ı akliyyede her bir şey mâddeye muhtâç olmaksızın yalnız zihince vücûdu i’tibâriyledir. Ya’nî hâriçte bulunmasında ve bulunmamasında hiçbir be’s olmayarak hemen tasavvur ve tahayyül olunabilmesi kifâyet eder. Meselâ, “her biri âher bir kemmiyyete müsâvî olan iki kemmiyyet birbirine müsâvî olurlar” ve “bir şekl iki hatt-ı müstakîmin ihâtâsından hâsıl olamaz” ve “dâ’ire murabba’ değildir” ve “her bir küll kendi eczâsının her birinden büyüktür” tasdîklerinde o iki kemmiyyetin ne vâkî’ veya gayr-i vâkî’ olduklarına ve ne birbirleriyle olan nisbetlerine bakılmayıp fakat mevzû’un tasavvuruyla mahmûlün tasavvuru arasında olan muvafakata nazar olunduğundan gerek ölçülsün veya sayılsın ve gerek ölçülmesin ve sayılmasın [21] öyle iki¹⁹ kemmiyyet her hâlde birbirine müsâvî olmak lâzım gelir. Vê cihânda istikâmet-i sahîha-i hendesiyye ile müstakîm hiçbir hatt bulunmasa bile beheri bir hatt-ı müstakîme müsâvî olan iki hatt-ı müstakîmin birbirine dahi müsâvî olmaları ve bir şeklin iki hatt-ı müstakîmin ihâtâsından hâsıl olamaması icâb eder ve dünyada dâ’ire olarak bir şekl ve küll nâmında bir şey mevcûd olsa olmasa yine hem dâ’ire ve hem murabba’ olarak bir şekl yapılamadığı ve eczâya inkisâmı tahayyül olunan bir küll o cüzlerin her birinden büyük olduğu sahîh olur. Zîrâ bunlarda eşya-yı hâriciyyenin vücûdundan sarf-ı nazar olunup yalnız

19 1289 tarihli nüshasında “öyle iki” şeklinde yazılmıştır.

tasavvurâtça elverişli olup olmadıklarına bakılıyor. Bu sebeptendir ki böyle tasdîklerde hüküm mevcûdun üzerine olmayıp ancak mefrûza olduğundan bunlarda bir nev'-i şartiyyet râyhası vardır. Ya'nî şu tasdîkler “eğer her biri âher bir kemmiyete müsâvî iki kemmiyet bulunursa o kemmiyetler birbirine müsâvî olurlar” ve “hutût-ı müstakîmenin ihâtâsından hâsıl olmuş şekiller var ise onların her birini ihâta eden hatt-ı müstakîmler elbette ikiden ziyâde olmalıdır” ve “dâ'ire olarak bir şekl bulunduğu takdirde o şekl murabba' olamaz” ve “eczâya taksîmi kâbil olan bir küllün vücûdu olsa o küll eczâsının her birinden büyük olur” demektir. İşte bunlar akılca kâmilin sahîh olmalarıyla tecrübeden âzade olup fakat hâriçte mevcûd olmaları tecrübe tarîkiyle tahkik olunabilir. Ya'nî bu gûne tasdîkler dâ'ire-i akli tecâvüz edemeyip vücûd-ı hâricîlerine ancak tecrübe ile hükümlenabilir. Tecrübe denilen şey ise mahsûsât-ı zâhiriyyeden ibarettir. (Bend-14) Hatta bunun içindir ki kıyâsât-ı muhtelitede tasdîk-i aklînin vâkı'a mutâbık olduğuna hükmeden tasdîk, tasdîkât-ı hissiyyedendir. Meselâ, tasdîk-i aklî olan “bir şey kendi kendine hiç yoktan hâsıl olamayıp her eserin bir sebebi vardır” tasdîki (Bend-24) “cihânda eser ve sebep ta'bir olunur şeyler vardır” demek olmayıp eser ma'nâsıyla sebep ma'nâsı beyinde olan irtibâta nazaran eğer âlemde eser var ise onu îcâb ettirici bir sebep dahi mevcûd olmak lâzım geldiğini beyan etmektir ve “yağmur ve kar ve dolu ve daha bunun gibi şeyler bir takım âsârdan ibarettir” tasdîk-i hissiî ise cihânda eser denilen şeylerin mevcûd olduğuna ve yağmur ve kar ve dolunun bu kabilden bulunduğuna hükmetmekle birinci tasdîkte [22] olan sûret-i faraziyyeyi ikinci tasdîk sûret-i ihbâriyyeye tahvîl etmiş olur. Sonra bu tasdîkten dahi bir üçüncü tasdîk ya'nî “bu sûrette yağmurun va karın ve dolunun birer sebebi olmalıdır” tasdîki istintâc olunup bu dahi şu eserlerin birer sebebi olduğunu beyan eder. Bu ifadelere göre tasdîkât-ı akliyye umûr-ı zihniyyeye ve tasdîkât-ı hissiyye dahi mevcûdât-ı hâriciyyeye müte'allik olduğundan mantığın kıyâsât-ı akliyyeden bahseden kısmı fakat akliyyâta râcî' olup kıyâsât-ı muhtelitenin ahkâmını beyan eyleyen diğer kısmının dahi hissiyyâta ta'alluku olmak lâzım geldiği zâhir olur.

Yirmi İkinci Bend: Kıyâslar tasdîkâttan ve tasdîkât tasavvurâtın mürekkeb olduğu gibi tasavvur dahi bir şeyi idrâk etmekten ibaret olup

(Bend-15) ve (Bend-16) kıyâsât ve tasdikât ve tasavvurâtı vücûda getiren dahi hep nefis-i nâtıkanın hâssalarından ma'dûd olduğu bâlâda beyan olunan kuvve-i âlîmedir ki (Bend-11) asıl "akl" dedikleri dahi budur. Zîrâ tasavvur ve tasdik ve kıyâsın cümlesi zihinde cârîdir.

Gelelim ki tasdikât-ı akliyye zihinde vâki' olan mâddeye hükmedip tasdikât-ı hissiyye ise hâriçte bulunanın üzerine hükmediyor. (Bend-21) Hâlbuki kendinde olan şeylere akl sahîhan hükmedebilirse de mevcûdât-ı hâriciyyeye nasıl hükmeylesin, ya'nî akl kendi dâ'iresinden dışarı olan umûru ne vechle bilsin, diye su'âl olursa be-câdır. Vâki'an dahi hâriçte olan keyfiyyetler her hâlde hâriçte oldukları gibi bilinemez. Zîrâ zihinde olan hâriçte bulunana dâ'ima mutâbık değildir. Ya'nî aklın his ve idrâk ettiği şey'in hakîkati her vakit onun zâhirde görünen sûretinin aynı olmayıp ve bir şey zihinde nasıl ise hâriçte dahi mutlaka öyle olmak lâzım gelmeyip çok kerre sûret-i ma'kûle nefsü'l-emre tevâfuk etmez ve ba'zı mâddenin vücûdu fakat vücûd-ı zihnîden ibaret olup onun vücûd-ı hâricîsi olmaz. Meselâ, bir adam aynaya baksa onda tıpkı kendine benzer birini görür ve biraz yeri suda olan değnek dâ'ima kırık gibi gözüdür ve yeşil gözlük ile bakılan şeyler yeşile boyanmış sanılır ve engin denize nazar olundukta kavs-ı dâ'ire şeklinde bir hatt ile mahdûd zann olunur. Halbuki aynada görünen hayâlin hâriçte vücûdu olmadığı yakînen meczûmdur ve değnek [23] sudan dışarı alındıkta doğru olduğu tahakkuk eder ve yeşil gözlük çıkarılıp da öylece bakıldığı sûrette o yeşil renk çarçabuk mahvolur ve bir gemiye binilip de engine doğru varılırsa gemi ilerledikçe ufuk ya'nî gökyüzünün kenârı ki –gök ile yerin bitişmiş gibi görüldüğü kavisvârî hattır–, o dahi ileriye gidip hâsılı ona vâsil olmaklık mümkün olamaz. İşte bunlar galat-ı basar ya'nî göz aldanma ta'bir olunan şeylerdir. Bunlardan kat'-ı nazar rû'yada görülen birçok şeylerin hiç aslı olmadığı uyanılınca anlaşılıyor. Böyle olduğu hâlde şu mahsûsâtın mecmû'u sadece bir görünüşten ibaret oluyor ve bunları idrâk eden akıl olduğundan yalnız zihinde olup onların hâriçte vücûdu yoktur. Bundan anlaşıldığına göre sûret-i zihniyye ki zihinde olan şeydir, sûret-i hâriciyyenin ya'nî zihnin hâricinde bulunmanın gayridir. İşte şu iki sûreti birbirinden ayırıp temyîz etmek ve nisbet-i zihniyyeyi nisbet-i hariciyyeye tatbîk ederek zihinde olan mâddenin nef-

sül-emre mutâbık olup olmadığını tahkik eylemek pek ehemm ve elzem bir keyfiyettir. Ancak zihnin böyle kendinden hâriç olan mâddeye kesb-i vukûf etmesi ve fikr ve nazarda hatâ eylememesi beşeriyet iktizâsınca kâmilin mümkün olamayıp bir dereceye kadar olabildiği dahi muhakkaktır.

Yirmi Üçüncü Bend: Kıyâs-ı aklî tasdikât-ı akliyyeden ibaret olmasıyla (Bend-20) fakat sûret-i zihniyyeye dâ'ir olup; kıyâs-ı muhtelit, tasdikât-ı hissiyye ve akliyyeden mürekkeb olduğundan sûret-i hâriciyyeye dahi müte'alliktir. Ya'nî kıyâsât-ı muhtelitede mahsûsât-ı hâriciyyeden dahi bahsolunmakla (Bend-20) sûret-i zihniyyeden sûret-i hâriciyyeye intikâl ya'nî ma'kûlden mevcûdu istidlâl eylemek demektir. Bu husûsun ise hangi esas üzerine binâ olunabildiği ve ne mertebelere kadar kâbil olduğu bilinmek için ilm-i hikmetin kuvâ-yı bâtiniyyeden ya'nî kuvve-i müdrike ve kuvve-i mütahayyile ve kuvve-i hâfıza gibi bir takım havâs-ı akliyyeden bahseden ba'zı ahkâm-ı âliyesi görülmeye muhtâçtır. Bu sebeple kıyâsât-ı muhteliteye dâ'ir kavâ'idden bu kitapta sarf-ı nazar olunup fakat kıyâsât-ı akliyyeden bahs ile iktifâ olunacaktır.

Yirmi Dördüncü Bend: Kıyâsta iki şey'e i'tibâr olunup onun birisi "sûret" [24] ve diğeri "mâdde"dir. Sûret-i kıyâs, netîcenin mukaddimelere muvâfık olup olmamasıdır ki netîcenin istihrâcı ancak bununla mümkün olduğundan kıyâsın en başlı şartı budur. Mâdde-i kıyâs dahi tasdiklerin hadd-ı zâtında sahîh veya fâsid olmaklığıdır. Bu cihetle her kıyâsta "istilzâm" ta'bîr olunur bir keyfiyyet vardır ki mukaddimeler ile netîcenin birbirine muvâfık olmasından ibarettir. İstilzâm yolunda olup netîcenin fâsid olması mümkündür. Meselâ,

"Her iki ayaklı hayevân insândır.

Horoz iki ayaklı bir hayevândır.

Bu sûrette horoz insândır."

gibi ki bunda netîce fâsid ise de istilzâm yine sahîhtir. Zirâ mukaddimelerin ikisi dahi kaziyeye-i şartıyye hey'etine konulup da "eğer her iki ayaklı hayevân insân ise ve horoz dahi iki ayaklı bir hayevân ise horoz insândır" denildiği hâlde iki ayaklı olan her hayevânın insân olmasına ve horozun dahi iki ayaklı bir hayevân olduğuna hükmolunmayıp yalnız mukaddime-

ler ile netîce beyninde muvafakat bulunduğu ifade olunmuş olur. İşte bu muvafakat mevcûd olduğundan gerçi “horoz insândır” netîcesi fâsid ise de istilzâm sahîhtir ve netîcenin fâsid olması ise “her iki ayaklı hayevân insândır” mukaddimesinin fesâdındandır.²⁰

Herhangi vakit istilzâm sahîh olsa kıyâs sûretçe sahîh olup aksi takdîrinde dahi sûretçe fâsid olur. İşte zikrolunan kıyâs sûretçe sahîhtir. Lâkin,

“Sokrat eski feylesoflardan idi.

Eski feylesofların ba‘zıları ehl-i iffet idiler.

Bu sûrette Sokrat dahi ehl-i iffet idi.”

kıyâsında tasdiklerin cümlesi sahîh olduğundan bu kıyâs mâddece sahîh ise de felâsifeden ba‘zısının affif olmasından Sokrat’ın erbâb-ı iffetten olması lâzım gelmemekle istilzâmında fesâd olup bu kıyâs dahi mâddece sahîh ve sûretçe fâsiddir. Gelelim ki,

“Sokrat eski feylesoflardan idi.

Eski feylesofların cümlesi ehl-i iffet idiler.

Bu sûrette Sokrat dahi ehl-i iffet idi.”

denildiği vakit istilzâm sahîh olup ancak “eski feylesofların cümlesi ehl-i iffet idiler” tasdiki fâsid olmasıyla bu kıyâs dahi sûretçe sahîh ve mâddece fâsid olmuş olur.

Bu ta‘rîfe göre kıyâs dört vechle olabilip,

Birincisi, sûreten sahîh ve mâddeten fâsid, [25]

İkincisi, mâddeten sahîh ve sûreten fâsid,

Üçüncüsü, hem sûreten ve hem mâddeten sahîh,

Dördüncüsü, sûreten ve mâddeten fâsid olmaktadır.

Bir kıyâsın sıhhati hem sûretçe ve hem de mâddece sahîh olmasıyla olup sûret ve mâddesinden birisi fâsid olsa kıyâsta dahi fesâd vâki‘ olur.

20 1277 baskısında “fesâttandır” şeklinde yazılmışsa da 1289 tarihli nüshasında “fesâdındandır” şeklinde düzeltilmiştir.

Bu kitapta yalnız kıyâsât-ı akliyyeden bahsolunacağı cihetle (Bend-23) beyan olunacak kavâ'id ve ahkâm iki mâddeye dâ'ir olacaktır. Ya'nî kıyâs-ı aklînin mukaddimleri tasdîkât-ı akliyyeden bulunmasına ve kıyâsın sûretine müte'allik olan kâ'ideler kıyâsât-ı hissiyye ve kıyâsât-ı akliyye ve kıyâsât-ı muhteliteye müşterek olmasına nazaran evvela tasdîkât-ı akliyyenin ahkâm-ı asliyyesini bildirmek, sâniyen ister kıyâsât-ı akliyyeden olsun ister olmasın her türlü kıyâsın sûretçe kâ'idelerini beyan eylemek lâzım gelecektir. Bu cihetle kıyâsât-ı akliyyenin hem mâddesi ve hem sûreti i'tibârıyla sıhhat ve fesâdına dâ'ir kâ'idelerin ta'rîfine ibtidâr olunacaktır.

[26]

“MAKÂLE-İ SÂNIYE”

“Tasdîkâtın Taksîmiyle Ahkam-ı Mahsûsası Beyanındadır.”

Yirmi Beşinci Bend: Bu mahalle gelinceye kadar fikr ve nazar mâdde-sinin fakat zihinde sûret-i vuku'unu farz ettik. Lâkin insân kendi efkârını lisânıyla sa'irlerine bildirmeye dahi muktedir olup hatta onun diğer hayevânlarla fâ'ik olmaklıkta bir büyük cihet-i imtiyâziyyesi de budur. İmdi insânı nâtik eden nutk iki olup birine “nutk-ı bâtnî” denir -ki bâlâda şerh ve tafsîl olundu- (Bend-4) ve diğerine “nutk-ı zâhirî” ta'bir olunup bu da mücerred söz söylemek ya'nî ağızdan elfâz ta'bir olunur bir takım birbirine merbût sesler çıkararak merâmını ifade eylemektir. Mâdem ki lafızlar zihinlerde vücûd bulan efkârın zâhirde görünen alametleridir, bu elfâzın birbirine olan nisbetleri lâyıkıyla tedkîk olursa efkârın dahi nasıl eczâyaya münkasim olduğu ve ne renklere girdiği meydâna çıkacağından biz dahi bu vâdiye gidelim.

Tasdîkâtın tasdîkât-ı îcâbiyye ile tasdîkât-ı selbiyyeye taksîmî cihetiyle (Bend-16) tasdîk-i îcâbîyi hâvî olan kazıyyeye “kazıyye-i mûcibe” ve tasdîk-i selbîyi ifade eyleyen kazıyyeye “kazıyye-i sâlîbe” ta'bir olunur ve ihtisâr için kazıyye-i mûcibe yerine “mûcibe” ve kazıyye-i sâlîbe yerine “sâlîbe” denir.

Bir kıyâsın mukaddimleri diğer kıyâsların netîceleri olabilir. Ya'nî birinin mukaddimleri diğer kıyâslara ve bunların mukaddimleri dahi daha başkalarına netîce olacak sûrette bir teselsül hâsıl olması mümkündür. Lâkin bunun mutlaka bir nihâyeti olup gide gide öyle bir kıyâsa dayanır ki onun mukaddimleri kazâyâ-yı istidlâliyyeden olmaz. Ya'nî diğer kazıyyelerden istidlâl olunmuş olmayıp zâten bedîhî olur.

Zâten bedîhî ya'nî kendi kendine aşikâr olan kazıyyeler onlardır ki mürekkeb olduğu lafızların ma'nâsı bilindiği hâlde ifade ettiği hükmü tasdîk ve kabul etmemek mümkün değildir. Ya'nî acaba sahîh midir, değil midir diye şüphe olunamaz. İşte o kazıyyeler -ki [27] hiçbir kıyâsa netîce olama-

yalar- onlara “evveliyât”²¹ ta‘bîr olunur. İmdi evveliyât denilen kaziyyeler mevzû‘ ile mahmûlün birbirine muvâfık olup olmadığı zihninden birden bire fark eylediği kaziyyelerdir. Meselâ,

“Âlemde eğer mevcûdât var ise onun yaratıcısı dahi olmalıdır.
Mâdem ki ben var olduğumdan âlemde mevcûdât var demek olur.
Bu sûrette Vâcib-i Te‘âlâ Hazretlerinin mevcûd olduğu muhakkaktır.”

“Vâcib-i Te‘âlâ Hazretlerinin mevcûd olduğu muhakkaktır.
Kemâl sıfatlarından olan adâlet sıfatıyla muttasıf olmaklık Vâcib-i Te‘âlâ Hazretleri’nin şânındandır.

Bu sûrette Vâcib-i Te‘âlâ Hazretleri âdildir.”

“Vâcib-i Te‘âlâ Hazretleri âdildir.

Vâcib-i Te‘âlâ Hazretleri âdil olunca iyi adamlara mükâfât ve kötü adamlara mücâzât eylemelidir.

Bu sûrette Vâcib-i Te‘âlâ Hazretleri herkese amelîne göre mücâzât buyurmak gerektir.”

“Vâcib-i Te‘âlâ Hazretleri herkese amelîne göre mücâzât buyurmak gerektir.

Lâkin bu adâlet Vâcib-i Te‘âlâ Hazretleri tarafından şu dünyada ekseriyâ tamâmıyla icrâ buyurulmuyor.

Bu sûrette insân dünyada işlediği a‘mâlin mükâfât veya mücâzâtını vefâtından sonra göreceği bir mahalle gidecektir.”

gibi ki işte bunlar birbirini müte‘âkib dört kıyâs olup evvelki kıyâsın mukaddimleri evveliyâtandır ve her bir kıyâsın neticesi kendinden sonra gelen kıyâsa mukaddime olup mukaddimesi dahi ondan evvel olan kıyâsa netice oluyor. Bu tafsilâttan anlaşıldığına göre kıyâsların asıl esâsı evveliyâtıdır.

Yirmi Altıncı Bend: Esâs-ı kıyâs olan evveliyât ulûm-ı basîta ve muhtelidede cârî olup ulûm-ı basîtanın evveliyâtına “ulûm-ı müte‘ârife” denir. Meselâ, “her bir küll kendi eczâsı mecmû‘una müsâvîdir” ve “iki kemmiy-

21 “Evveliyât” tarafeynin ya‘nî mevzû‘ ile mahmûlün tasavvurları onların beyinde olan nisbeti cezmetmekliğe kâfi olan kaziyyelerdir. Yâhûd “istî‘âne-i his ile olmayarak ve zihinde hazır bulunan bir vâsitaya tevakkuf etmeksizin aklın hâkim olduğu kazâyâdır” yollu dahi ta‘rîf olunur.

yetin her biri âher bir kemmiyyete müsâvî olsa o kemmiyyetler birbirine müsâvî olurlar” gibi ki bunlar ulûm-ı riyâziyyenin evveliyyâtındandır. Bu ta’rife göre ulûm-ı müte’ârife tasdikât-ı akliyyeden olup zâten bedîhî olan kaziyeler demek olmasıyla ulûm-ı basîtanın esâsı hükmündedirler.

Ancak ulûm-ı müte’ârife yalnız ulûm ve fûnûna mahsûs olmayıp onların gayride dahi pek çok kullanılır şeylerdir. Meselâ bir adam bir dostundan karz olarak yüz kuruş [28] alsa ve bir müddet geçtikte alacaklısına elli kuruş verip biraz vakit sonra elli kuruş daha teslim etse borcunu büsbütün vermiş ve kendini ondan kurtarmış beller. Buna sebep mukaddemen ödünç almış olduğu o yüz kuruşa bir küll ve iki defadan verdiği ellişer kuruşa dahi o küllün eczâsı mecmû’u nazarıyla bakıp her bir küll kendi eczâsı mecmû’una müsâvî olduğunu idrâk etmesidir. Ve bir binâ ölçülüp de dört yanının her biri faraza yirmi arşın olduğu sûrette tâmm murabba’ olup yanlarının birbirine müsâvî olduğuna hükmolunması dahi iki kemmiyyetin her biri âher bir kemmiyyete müsâvî olsa o kemmiyyetler birbirine müsâvî olacağını akl kestiğindedir. İşte bunun gibi bir hayli ulûm-ı müte’ârife vardır ki ekseriyâ bilinmeksizin veyâhûd dikkat olunmaksızın isti’mâl olunur.

Yirmi Yedinci Bend: Ulûm-ı müte’ârifeden olan “her bir küll kendi eczâsı mecmû’una müsâvîdir” kaziyesiyle “her bir küll kendi eczâsının birinden büyüktür” kaziyesinin zâten bedîhî olmaları kendilerinde ayniyet ya’nî mutâbakat bulunduğundandır. Şöyle ki; bu lafızların ma’nâsını lâyıkıyla bilenlere göre evvelki kaziyeye “her bir küll kendine müsâvîdir” ve ikinci dahi “her bir küll kendinden küçük olan şeyden büyüktür” demekten başka bir şey değildir. Zîrâ bir küll kaç cüz’den mürekkeb farz olunursa olunsun o eczânın cümlesi bir yere getirildiği hâlde o küllün husûle geleceğinde ve cüz’lerin her biri ne kadar büyük olsalar yine o küllden küçük olacaklarında şüphe yoktur. Bu takdîrce bir kaziyenin zâten bedîhî olması mevzû’uyla mahmûlü beyninde olan mutâbakatın birden bire meydana çıkmasından ibaret olup (Bend-26) bu mutâbakat dahi ancak bir tasavvurun kendine aynıyla müşâbih olan başka bir tasavvura isnâd olunmasıyla hâsıl olur.

Şu beyan olunan ahkâm sâlibelere dahi şâmil olup bir kaziyye-i sâlibenin mevzû' ve mahmûlü arasında bulunan muhâlefetin defaten anlaşılması o kaziyyenin zâten bedihî olduğuna âlâmettir ve bu muhâlefet ise bir tasavvurun kendine büsbütün muğayir olan sâ'ir bir tasavvura isnâd olunamamasındandır. Meselâ, "bir küllün cüz'ü o külle müsâvî değildir" gibi ki bunda "bir küllün cüz'ü" mevzû' ve "o külle müsâvî" mahmûl olup "küll" [29] tasavvuruyla "cüz'" tasavvurunun birbirine muhâlif olduğuna nazaran bir küllün cüz'ü o külle müsâvî olmadığı der-akab idrâk olunur.

Ulûm-ı müte'ârifeye zâten bedihî olduklarından başka (Bend-26) tasdikât-ı akliyyeden buldukları cihetle mûcibe olanlarda mahmûlün mevzû'a muvâfık olması ve sâlibe bulunanlarda mahmûl ile mevzû'un birbirine muvâfık olmaması zarûrîdir. Bakalım bu zarûretin hikmeti nedir. Bâlâda görüldü ki, tasdikât-ı akliyye, hilâfına hükmolunamayan tasdikler olduğundan (Bend-18) bir tasdik-i akliye muhâlif olan tasdik zihinde vücûd bulamaz. Zîrâ vücûd ve ademi ya'nî varlık ile yokluğu cem' eden bir tasavvur dâ'ire-i akla sığmayıp bi'l-farz murabba' bir dâ'ire tevehhüm etmek bir şeklin hem dâ'ire olduğunu ve hem dâ'ire olmadığını tasavvur eylemek olur. Bu ise tenâkuz kabîlindedir, ya'nî birbirine zıdd-ı tâmm olan iki şey'in bir yere cem'î demektir ki hiçbir vakitte akıl bunu kabul edemez. İşte aklen birbirine muğayir olan umûr bir yere cem' olunamadığından tasdikât-ı hissiyyenin hilâfı tahayyül olunabilirse de tasdikât-ı akliyyenin zıddı bir vechle tevehhüm olunamaz. Nitekim alnının ortasında bir göz ve arkasında bir kuyruk olup da elleri ve ayakları altışar parmaklı bir adam resmi yapmak ressamın elinden gelir, amma murabba' olmak şartıyla bir dâ'ire yâhûd iki hatt-ı müstakîmin ihâtasından hâsıl olmuş bir şekli resmetmekten âcizdirler. İşte iki nakîzin cem'î mümkün olmadığı evveliyyâtta olan "bir şey hem vâki' ve hem gayr-i vâki' olamaz" ya'nî "bir şey hem var hem yok olmak mümkün değildir" kaziyye-i umûmiyyesi ifade eder. Bu kaziyyeden diğer iki takım kaziyye tevellüd edip bir takımı, "Vâki', vâki'dir", "Gayr-i vâki', gayr-i vâki'dir", "Vâki' olan gayr-i vâki' değildir", "Gayr-i vâki' olan vâki' değildir" kaziyyeleridir ve diğeri, "Bir şey yâ vâki' veya gayr-i vâki'dir" kaziyyesinden ibarettir.

“Vâki‘, vâki‘dir” kaziiyesi “var ise vardır” ve “gayr-i vâki‘, gayr-i vâki‘dir” kaziiyesi “yok ise yoktur” “vâki‘ olan gayr-i vâki‘ değildir” kaziiyesi “var ise yok olamaz” ve “gayr-i vâki‘ olan vâki‘ değildir” kaziiyesi dahi “yok ise var olamaz” demek olduğundan şu dört kaziiyeden evvelki iki kaziiye mücibelerin ve sonraki iki [30] kaziiye dahi sâlibelerin mîzânıdır. “Bir şey yâ vâki‘ veya gayr-i vâki‘dir” kaziiyesi dahi “bir şey yâ vardır ya yoktur” ya’nî “var ise vardır, yok ise yoktur” ma’nâsına olup bu da bir kaziiye-i sahîha ile bir kaziiye-i fâside beyninde müşterek bir kaziiye bulunamadığını ya’nî ne sahîh ve ne fâsid olmak şartıyla bir kaziiyenin vücûda gelmesi mümkün olmadığını beyan eder.

Bu ta‘rîflere nazaran cemî‘-i ulûm-ı müte‘ârifenin esâsı şu zikrolunan kazâyâ-yı umûmiyenin biri olmak lâzım gelir. Meselâ, “bir kemmiyyet diğer bir kemmiyyetten hem büyük ve hem küçük olamaz” kaziiyesi “bir kemmiyyet diğer bir kemmiyyetten hem a‘zâm ve hem gayr-i a‘zâm olamaz” hükmünde olup bu ise “bir şey hem vâki‘ ve hem gayr-i vâki‘ olamaz” kaziiyesinin üzerine mü’essestir ve “her bir küll kendi eczâsı mecmû‘una müsâvîdir” kaziiyesinde “küll” lafzı bir takım eczâ mecmû‘u ma’nâsını ifade etmekle “küll, küllün aynıdır” demek olup bu dahi bir şey’in kendi nefsi üzerine hükmolunması kabîlinden olduğundan haml sahîh olup “vâki‘, vâki‘dir” kaziiyesinin üzerine mebnîdir ve “bir kemmiyyet diğer bir kemmiyyete yâ müsâvî veya gayr-i müsâvîdir” kaziiyesinin üzerine mebnîdir ve “bir kemmiyyet diğer bir kemmiyyete yâ müsâvî veya gayr-i müsâvîdir” kaziiyesinin esâsı dahi “bir şey yâ vâki‘ veya gayr-i vâki‘dir” kaziiyesidir. Mâdem ki “bir şey hem vâki‘ ve hem gayr-i vâki‘ olamaz” kaziiyesi diğerlerinin menba‘ ve menşe‘i olduğundan ulûm-ı müte‘ârifenin mîzân ve mi‘yârı ya’nî sıdk ve kizbin merci‘i budur.

Yirmi Sekizinci Bend: Ulûm-ı müte‘ârifenin mîzânı “bir şey hem vâki‘ ve hem gayr-i vâki‘ olamaz” kaziiyesi olduğu (Bend-27) ve bir kaziiyenin bi’z-zât bedîhî olması dahi mevzû‘unun tasavvuru mahmûlünün tasavvurunu müstelzim olmasıyla birbirine mutâbık ve muvâfık olmağı defâten anlaşılmaktan ibaret bulunduğu görüldü idi. (Bend-25) Lâkin tasdikât-ı akliyyenin ba‘zısında o muvafakat birden bire meydana çıkmadığından bunda ba‘zı dikkat olunacak şeyler vardır. Meselâ, “yedi ile beş

mecmu'û on ikiye müsâvîdir” kaziyyesinde “on iki” tasavvuru “yedi ile beş mecmu'û” tasavvurunda dâhil olmadığından şu iki tasavvurun birbirine muvâfık olduğu doğrudan doğruya zâhir olmayıp bu kaziyyenin sahîh veya fâsid olduğunu tahkîk için bâlâda tafsîl bulunduğu üzere (Bend-5) parmak hesabına kalkışmaya mecbûriyyet [31] hâsıl olacağı cihetle bunda bedâhet yoktur, diye vâki'an îtiraz olunabilir ve o hâlde bunun gibi olan kaziyyelerle “bir şey hem vâki' ve hem gayr-i vâki' olamaz” kaziyyesi esâs olamayacağından tasdikât-ı akliyyenin cümlesi o esâs üzerine binâ edilememek lâzım geleceği gerçi meydâna konulabilirse de bu îtiraza iki sûretle cevap verilmek kâbilidir.

Birincisi budur ki, ileride ta'rîf olunacağı vechle (Bend-44) her bedîhî olan şey'in bedâheti doğruca zâhir olmak şart olmayıp onun ba'zısında bedâhet dolayısıyla meydâna çıkar. İşte “yedi ile beş mecmu'û on ikiye müsâvîdir” kaziyyesinin bedâheti bu ikinci nev'dendir. Şu kadar ki, bu kaziyyenin bedîhî olduğunu isbâta medâr olan şey tecrübe sûreti değildir, ya'nî bunun sıhhatini tecrübeye hâcet olmaksızın mücerred usûl-ı kıyâsiyye ile tahakkuk ettirmek mümkün olduğu görülecektir. Bu takdirce bahsolunan kaziyye yine bedîhî demek olduğundan bi'l-âhere “bir şey hem vâki' ve hem gayr-i vâki' olamaz” kaziyyesine dayanmak lâzım gelir ve bunun üzerine müesses olmayan tasdikât-ı akliyye yoktur.

İkinci cevâb dahi budur ki, “yedi ile beş mecmû'u on ikiye müsâvîdir” kaziyyesiyle emsâli kaziyyeler gerçi kaziyye sûretinde iseler de lâyıkıyla dikkat olursa hakîkatte hep ta'rîfât kabîlindedir. Nitekim ta'rîfe dâ'ir olan gelecek bendde beyan olunacaktır.

Yirmi Dokuzuncu Bend: Bir lafzın ma'nâsını sâ'ir elfâz ile ifade eylemeye “ta'rîf”²² denir. Ya'nî ta'rîf, bir lafza bedel onunla bir ma'nâda olmamak

22 Ta'rîfe “kavl-i şârih” dahi denir ve ta'rîf-i kadîmine göre ta'rîf “bir şeyi künh ve hakîkati vechle veyâhüd kendisinin gayrı olan şeylerden fark ve temyiz olunabilecek sûrette tasavvur ettiren sözdür” ve kudemâ bir şey'in hakîkat ve mâhiyetine delâlet eden ta'rîfe “hadd” ve onun mâ'-adâsından temyîzine medâr olana “resm” tesmiye ederek bunların ikisini dahi tâmm ve nâkis îtibârıyla ikiye kısma taksim etmişlerdir. Şöyle ki; “hadd-i tâmm” cins-i karîb ile fasl-ı karîbden mürekkektir, “İnsân hayevân-ı nâtuktur” gibi. “Hadd-i nâkis” fasl-ı karîb ile cins-i ba'îdden terekkeb eder, “İnsân, cism-i nâtuktur” gibi. “Resm-i tâmm” cins-i karîb ile hâssadan mürekkektir, “İnsân, hayevân-ı dâhiktir” gibi. “Resm-i nâkis” dahi ya cins-i ba'îd ile hâssadan terekkeb eder, “İnsân, cism-i dâhiktir” gibi. Veya a'râz-ı lâzîmeden mürekkektir, “İnsân, iki ayağı üzere yürüyücü ve turnakları enli ve bedeni tüyden âri ve doğru boylu ve bi't-tab' gülcüdür” gibi.

şartıyla diğer o misillü lafızlar zıkr ve irâd eylemektir ki ta‘rîf olunan lafzın ma‘nâsı ne ise onun yerine kullanılan elfâzın hey‘et-i mecmû‘asından dahi o ma‘nâ hâsıl ola.

Ta‘rîfi mutazammın olan cümleye “ta‘rîf” denilip ta‘rîf olunan lafza “râ”nın fethiyle mu‘arref ve ta‘rîf eyleyen lafızlara “râ”nın kesriyle mu‘arref ta‘bîr olunur.

Gelelim ki “müselles üç hatt ile mahdûd olan satıhdır” cümlesi bir cümle-i ta‘rîfiye olup “müselles” lafzının ma‘nâsını “üç hatt ile mahdûd olan satıh” lafızları beyan ediyor ve tabîr-i âher ile “müselles” lafzından anlaşılan ma‘nâyı “üç hatt ile mahdûd olan satıh” lafızları hey‘etçe ifade eyliyorlar. İmdi bu cümlede “müselles” lafzı mu‘arref [32] ve “üç hatt ile mahdûd olan satıhdır” lafızları ta‘rîfdir. Şu ifadeye göre bir şeyi ta‘rîf etmek mu‘arrefe bir tasavvur-ı mürekkeb haml ve isnâd eylemekten ibaret olmuş olur.

Ta‘rîfe dâima kazıyye şeklini vermeye mecbûr olduğundan ta‘rîfât her ne kadar kazâyâ sûretinde bulunurlarsa da cümle-i ta‘rîfiye ile âdetâ kazıyye beyninde ya‘nî ta‘rîf ile kazıyye arasında şu fark vardır ki cümle-i ta‘rîfiyede mevzû‘ ya‘nî mu‘arref olan lafz hiç bir ma‘nâ ifade etmez gibi farz ve i‘tibâr olunup güya o lafzın mefhûmunu îzâh eden ancak mahmûl ya‘nî ta‘rîfdir. Her tasdîkte ise lâ-akal iki tasavvur bulunmak şart olduğundan (Bend-16) ta‘rîf hiçbir tasdîki mutazammın değil hükmündedir.

Eğer bir şey’in kendi üzerine hamli sûretiyle yapılan ya‘nî mevzû‘un tasavvuruyla mahmûlün tasavvuru birbirinin aynı olan kazıyyelerden ve meselâ “beyaz, beyazdır” kazıyyesinden su‘al olunursa vâkı‘an bu yalnız bir tasavvurdan ibaret zann olunup fakat hakîkat-i hâlde yine ikisi de aynı olarak birbirine haml ve isnâd olunmuş iki tasavvurdan mürekkebdir. Ya‘nî bu kazıyye “beyaz, beyazın aynıdır” takdîrindedir. Halbuki “her müsellesde üç zâviye vardır” denildikte hem mevzû‘ ve hem mahmûl birer ma‘nâ ifade eylediğinden şu cümle ta‘rîf olmayıp sırf kazıyyedir. Bundan zâhir oldu ki asıl kazıyyede dâima iki ve ta‘rîfde bir tasavvur mevcûddur.

Bir de ta‘rîfdeki hükmün nisbeti kazıyyede olan gibi olmayıp “müselles üç hatt ile mahdud olan satıhdır” ta‘rîfi “müselles lafzı üç hatt ile mahdûd olan sathın ismidir” ya‘nî “herhangi satıh ki üç hatt ile mahdûd ola ona

müselles ta'bir olunur" demektir. "Müsellesin üç zâviyesi vardır" cümlesi ise "müselles lafzı, üç zâviyesi olan şey'e tesmiye olunur" ma'nâsını ifade etmez. Zîrâ her üç zâviyesi olan müselles değildir. Bu cihetlerle bir cümleyi ta'rîf midir kazıyye midir tahkik etmenin tarîki şudur ki, onun mevzû'uyla mahmûlü takdîm ve te'hîr olunduktan sonra eğer edât-ı rabtolan "dır" lafzının "tesmiye olunur" ta'birine veya bu ma'nâyı ifade eden sâ'ir bir lafza tebdîli mümkün ise "cümle-i ta'rîfiyye" demek olur ve bi'l-aks ma'nâya halel gelecek olursa o cümlelerin asıl kazıyye olduğu anlaşılıyor. Meselâ, "müselles üç hatt ile mahdûd olan satıhdır" ibâresini "üç hatt ile mahdûd olan [33] satha müselles denir" sûretine ko(y)mak mümkün olacağından bunun ta'rîf olduğunda şüphe yoktur. Lâkin "her müsellesde üç zâviye vardır" cümlesi "üç zâviyesi olan şey'e müselles denir" cümlesine tebdîl olursa mâdem ki her üç köşeli şey müselles olmamasıyla ma'nâda fesâd hâsıl olacağından bu dahi âdeten kazıyyedir.

Ancak ta'rîfin tasdik ifade etmemesi kendi kendince olup yoksa mu'arrefe nisbetle onda yine bir hüküm vardır. Meselâ, "müselles üç hatt ile mahdûd olan satıhdır" ta'rîfi "müselles üç hatt ile mahdûd olan satıh ma'nâsına delâlet eder" hükmündedir. Ya'nî bu ta'rîf başlı başına hiçbir hüküm beyan etmezse de mu'arref olan "müselles" lafzının "üç hatt ile mahdud olan satıh" ma'nâsını ifade etmesiyle bu cihetten dolayı onda bir hüküm var demek olur.

Şu ifâdâta daha ziyâde sıhhat ve tamâmiyyet hâsıl olmak için şöyle dahi denebilir ki, ta'rîfde hüküm mevzû'un ifade eylediği tasavvurun üzerine olup asıl kazıyyede ise çünkü mevzû' fakat bir tasavvura delâlet eylediğinden o tasavvurun üzerine hüküm yoktur. Ya'nî esas-ı kazıyye ta'rîfde yalnız mevzû'dan ibaret olup kazıyye-i âdiyede mevzû' ile berâber mahmûl dahi nefis-i kazıyyedendir. Meselâ, "müselles üç hatt ile mahdûd olan satıhdır" tarifinde "müselles" lafzı kazıyyenin esâsı olan tasavvuru ifade eder. Zîrâ tasavvur bir olup fakat ona iki vechle nazar olunuyor. Ya'nî ibtidâ "vücûd" lafzıyla ve sonra "üç hatt ile mahdûd olan satıhdır" lafızlarıyla eda ediliyor. Gelelim "her müsellesde üç zâviye vardır" kazıyyesine, bunda "müselles" lafzı "üç hatt ile mahdûd olan satıh" ma'nâsına delâlet edici bir lafz olup murâd bunun îzâh olunması olmadığından bu kazıyyenin asl-ı esâsı mev-

zû' ile mahmûlün hey'et-i mecmû'asıdır. İşte ta'rîf ile kaziiyenin farkını bilip anlamak mantıkça pek ileride elzem bir şeydir.

Otuzuncu Bend: Ta'rîfde mevzû' isim ve mahmûl müsemmâ demek olduğuna nazaran (Bend-29) ta'rîf ile mu'arref beyinde ma'nâ cihetiyle mutâbakat ve ittihâd vardır. Ya'nî mu'arrefden hâsıl olan ma'nâ ta'rîfin ifade eylediği ma'nânın aynıdır. Bu cihetle ta'rîfin yerine mu'arref ve mu'arrefin yerine ta'rîf konulsa ma'nâyâ zerre kadar hâlel gelmez. [34] Meselâ, "şu şekl müselleştir" diyecek yerde "şu şekl üç hatt ile mahdûd bir satıhtır" denilse yâhûd bunun aksine "şu şekl üç hatt ile mahdûd bir satıhtır" makâmında "şu şekl müselleştir" denecek olsa ma'nâlarına bir olur. Binâberin ta'rîf ile mu'arrefin mubâdelesî dâ'ima câ'izdir.

"Yedi ile beş mecmû'u on ikiye müsâvîdir" kaziiyesinin (Bend-28) kazâyâ-yı bedîhiyyeden olduğu ve o kaziiyenin sahîh olması kıyâs tertîbiyle meydana çıkarılabileceği ta'rîfât hakkında beyan olunan kâ'ide ile isbât olunabilir. Şöyle ki; ilm-i hesâba âşinâ olanların ma'lûmu olduğu üzere "aded" lafzı "vâhidler mecmû'u" diye ta'rîf olunur. Ya'nî herhangi aded olursa olsun vâhidlerin ictimâ'ından hâsıl olur ve adedlerin her biri, birin bire veyâhûd kendinden evvel olan adedin bire zımnından ibarettir. Meselâ, "iki" adedi "bir ile bir mecmû'u" ve "üç" adedi "iki ile bir mecmû'u" ve "dört" adedi "üç ile bir mecmû'u" ve "beş" adedi "dört ile bir mecmû'u" olup sâ'irleri dahi buna kıyâs olunabilir. Gelelim kaziiyemize "beş" lafzını onun ta'rîfi olan "dört ile bir mecmû'u" ta'rîfine tebdîl ederiz. "Yedi ile dört ve bir mecmû'u" olur. Mâdem ki ilm-i hesâb kâ'idesince birbiri üzerine zamm olunacak olan adedlerin nizâmı değiştirilse de mecmû'larının kıymetine hâlel gelmez ya'nî birkaç kalem rakamın hangisi üst tarafda ve hangisi alt tarafda bulunursa bulunsun onların yekûnünü her hâlde müsâvî olur. Bizde "dört" ve "bir" lafızlarını takdîm ve te'hîr eyleriz "yedi ile bir ve dört mecmû'u" olur, bu "yedi ile bir" lafızları "sekiz" lafzının ta'rîfi olduğundan "yedi ile bir" lafızlarına bedel "sekiz" lafzını koruz, "sekiz ile dört mecmû'u" olur, "dört" lafzını dahi onun ta'rîfi olan "üç ile bir mecmû'u" lafızlarına tebdîl eyledikten sonra "üç" ve "bir" lafızlarını takdîm ve te'hîr edip "sekiz ile bir" lafızlarına bedel onların mu'arrefi olan "dokuz" lafzını vaz' ederiz, "dokuz ile üç mecmû'u" olur, bunda dahi "üç" lafzını onun

ta'rifî olan "iki ile bir" lafızlarına tebdîl eylediğimizde "dokuz ile iki ve bir mecmû'u" olacağından "iki" ve "bir" lafızlarını takdîm ve te'hir eyleriz, o hâlde "dokuz ile bir ve iki mecmû'u" olmasıyla [35] "dokuz ile bir" lafızlarına bedel onların mu'arrefî olan "on" lafzını koruz, tamâm(ı) "on iki" olur. İşte ta'rifin mu'arrefe ve mu'arrefin ta'rîfe tebdîli takdîrinde "yedi ile beş mecmû'u" ibâresi "on iki" ibâresinin aynı olduğu ya'nî bu ibârelerin ikisi de bir tasavvura delâlet eylediği zâhir olduğundan bâlâda bahs ve beyan olunan keyfiyyet bu sûretle bir kat daha tahakkuk eyledi.

Otuz Birinci Bend: Ta'rif ma'nâca mu'arrefin aynı olduğunu ta'rifin tasavvur-ı zâtisinden istihrâc etmiş olduğumuzdan "ma'nâ bozulmaksızın ta'rifin mu'arrefe ve mu'arrefin ta'rîfe tebdîli mümkündür" diye hükmeyledik. Bu kazıyye ise ulûm-ı müte'ârifedendir. Bundan anlaşılıyor ki ulûm-ı müte'ârifeye ta'rifâtan teşkîl olunabilir. Bu cihetle ta'rifât başkaca dikkate şâyân şeyler olduğundan buna dâ'ir ba'zı dakâyıka sarf-ı zihin olunmak lâzım gelir. Şöyle ki; ta'rif bir lafzı hey'et-i mecmû'asıyla ona delâlet eden âher lafızlara tebdîl eylemekten ibarettir. (Bend-29) Lâkin herhangi lisânda olursa olsun lafızların adedi mahdûddur. Ya'nî her lisânın mürekkebe olduğu lafızların bir mikdâr-ı mu'ayyenî vardır. Bu sebeple beher lafzın ma'nâsı müte'addid elfâz ile ifade olunmak mümkün olmadığından ba'zı lafızlar var ki ta'rif olunması muhâldir. Bakalım bu ta'rif kabul etmeyen lafızlar hangileridir. Çünkü tasavvurlar iki kısma taksîm olup biri zâtında birkaç tasavvurdan mürekkebe olanlardır ki onlara "tasavvurât-ı mürekkebe" denir. Meselâ, "iki" tasavvuru gibi ki bâlâda görüldüğü üzere (Bend-30) "bir ile bir mecmû'u" olup "bir" tasavvuruyla "mecmû'" tasavvurundan mürekkebedir. Bu "mecmû'" tasavvuru ilm-i cebirde "zâ'id" ta'bîr olunan "+" işaretiyle ifade olunur. Ya'nî "bir ile bir mecmû'u" ibâresi "1+1" sûretinde yazılıp "bir zâ'id bir" okunur. Tasavvurların diğer kısmı yalnız bir tasavvurdan ibaret olanlar olup bunlara dahi "tasavvurât-ı basîta" ta'bîr olunur. Meselâ "bir" ve "zâ'id" tasavvurları gibi.

Cümle-i ta'rifîyenin ta'rifine nazaran (Bend-29) mu'arrefin ma'nâsı tasavvurât-ı cüz'iyeden mürekkebe olduğundan ve tasavvurât-ı basîtanın ise eczâya taksîmî kâbil olmadığından tasavvurât-ı basîtaya delâlet eden lafızlar ta'rif olunamayıp [36] fakat tasavvurât-ı mürekkebeyi ifade eyle-

yen elfâz ta'rif olunabilirler. Gelelim ki tasavvurât-ı basîta dahi iki nev' olup onun birisi havâss-ı hamse-i zâhire i'ânesiyle hâsıl olanlardır ki onlara "tasavvurât-ı basîta-i mâddiyye" ta'bîr olunur. Meselâ, renk ve ses ve koku ve tatlılık ve sıcaklık gibi ki faraza gülün penbeliği ve râyhâsı ve bülbülün sadâsı ve şekerin lezzeti ve ateşin germiyyeti bilmeyene ta'rif olunabilir şeyler değildir. Tasavvurât-ı basîtanın diğer nev'i dahi tecrîd tarîkiyle vücûda gelenlerdir. "Tecrîd" diye bir şey'in mâddesinden veya ba'zı keyfiyyetlerinden sarf-ı nazar olunmaya derler ve bu sûretle hâsıl olan tasavvurlara "tasavvurât-ı basîta-i mücerrede" ta'bîr ederler. Meselâ, "hareket" tasavvuru gibi ki müteharrik olan cisimden sarf-ı nazar olunuyor. İşte tasavvurât-ı basîtanın şu iki nev'inden hiçbirisi kâbil-i ta'rif olmayıp bunların ta'rifî olsa olsa ta'rifât-ı mevhûme sûretinde olabilir. Nitekim işbu "hareket" tasavvurunun hükemâ-yı kadîmeden ba'zıları "bir mekândan mekân-ı âhere intikâl eylemektir" diye ta'rif eylemişlerse de "intikâl" lafzı dahi hareket demek olduğundan "intikal, bir mekândan mekân-ı âhere hareket etmektir" demenin aynı olur. O hâlde ise bir lafzın yerine yine o ma'nâya olan başka bir lafız konulmuş olacağından böyle ta'riflere ta'rif denilemeyip belki tercüme dense daha sahîh olur.

Otuz İkinci Bend: Tasavvurât-ı mücerrededen ba'zısının niçin basît olduğunun sebep ve hikmetini beyan edelim. Çınar lafzı pekçok işitilmiş bir lafızdır. Bu çınar denilen şey bir ism-i mahsûs değildir. Ya'nî "falan yerde bulunan bir ağaçtan başka şey'e denilmez" diyemeyiz. Zirâ biz sâ'ir yerlerde olan ba'zı ağaçlara da çınar diyoruz. İmdi şu lafz bir ferdin ya'nî başlı başına bir şey'in ismi olamayıp ve yalnız falan bahçede olan falan ağaç demek olmayıp herhangi mahalde ona benzer ağaç var ise çınar ta'bîr olunabilir. Bu cihetle şu lafz ile murâd ettiğimiz şeyler bir takım ağaçların her birinde bulunmadıkça o ağaçlara tesmiye edemeyiz. Bundan anlaşılıyor ki çınar lafzı birkaç ferdin birbirine müşâbih olan hâl ve keyfiyyetlerine isim oluyor. Zirâ farz edelim ki sizin bağda bir çınar görüp sonra bir dostunuz bağında [37] ve daha sâ'ir bağ ve dağlarda üç, beş, on tane daha göreceksak cümlesinin şekli ve hey'eti birbirine benzemesinden ya'nî birinde bulunan şeyler diğerde dahi bulunmasından çınar lafzının ifade eylediği ma'nâ zihninde hâsıl olur. İşte birkaç ferdde müşterek olan şey'e

“nev” denir. Gelelim ağaç lafzına, bu lafz yalnız çınara değil kavak ve çam ve meşe ve gürgen ve servi ve söğüt ve sâ'ireye dahi itlâk olunuyor. Böyle olduğu hâlde şu lafızdan çınar ve kavak ve çam ve meşe nev'lerinde müş-terek bulunan keyfiyyetler murâd olunuyor. Zîrâ çınar gibi kavağın dahi kökü ve dalları ve yaprakları olmasıyla birbirine müşâbehethlerinden “ağaç” tasavvuru husûle geliyor. Ya'nî her nerde olursa olsun bunun gibi kökü ve dâl ve yaprakları olan şeylere ağaç tesmiye olunabilir. Bu takdîrce ağaç lafzı dahi çınar ve kavak ve çam ve meşe ve gürgen ve sâ'ir ağaçların her birinde mevcûd olan keyfiyyetlere isim olup o keyfiyyetler bunlarda bulunmasa ağaç tesmiyesi câ'iz olamaz. Ya'nî çınarda yaprak ve kök ve sâ'ir bulunduğu gibi kavakta ve çamda ve meşede dahi vardır ve çınar yerde ne vechle biter ve büyürse berikiler dahi öylece neşv u nemâ bulur ve buna mümâsil sâ'ir müşâbehethleri dahi ta'rîfe muhtâç değildir. İşte birkaç nev'de müşterek olan şey'e dahi “cins” derler. Bundan zâhir oldu ki, umûmen ağaç cins ve mutlakan çınar nev' ve falan çınar denildiği hâlde ferd olmuş olur.

Lâkin çınar lafzı gerçi birkaç ferdin ya'nî müte'addid çınarların müş-terek olan hallerini ifade ederse de bunlarda fazla olarak ba'zı keyfiyyetler dahi mevcûddur ki onları beyan etmez. Ya'nî beynlerinde olan fırkaları göstermez. Zîrâ bunlar şekilce ve hey'etce her ne kadar müşâbih iseler de ba'zı cihetlerle elbette birbirlerinden farklı olurlar. Meselâ, yapraklarının ve dallarının mikdârında ve büyüklüğünde ve sâ'ir birçok şeylerde fark olup tıpkı tıpkına müşâbeheth mümkün olamaz. Bu cihetle çınar lafzı müte'ad-did çınarların müşterek olan keyfiyyetlerini beyan edip ancak beynlerinde olan bu fark ve ihtilâfları ifade etmez. Ya'nî bu farklar çınarlardan her biri-nin kendi tasavvur-ı mahsûsunda dâhil olup çınar tasavvur-ı umûmîsinin hâricinde kalır. Buna binâ'en nev' tasavvurunun zihinde husûlû birkaç ta-savvurât-ı ferdiyyenin birbirinden muhtelif olan keyfiyyetlerinden sarf-ı nazar [38] olup da yalnız aralarında müşterek olanların ahz ve cem'iyle oluyor. Bu sebeple “nev” tasavvuru tasavvurât-ı mücerrededen olmuş olur (Bend-31). Kezâlik ağaç lafzı türlü türlü ağaçlarda ve ez-cümle çam ve ka-vak ve çınar ve söğüt ve gürgen ve servi ve sâ'irede müşterek olan nesnelere bildirip onların farklarını beyan ve ifade etmez. Zîrâ bunların dahi gerçi kök ve yaprak ve dal ve budak ve sâ'ireleri olması cihetiyle beynlerinde

müşâbehet vardır. Lâkin şeklinde ve cürmünde ve renginde ba'zı mertebe ayrılık ve gayrılık his olunup bu farklar şu nev'lerden her birinin tasavvur-ı zâtisinde dâhil ise de ağaç tasavvur-ı umûmîsinin hâricinde kalır. Bu cihetle "cins" tasavvurunun hâsıl olması dahi tasavvurât-ı nev'iyeye-i müte'ad-didenin muhtelif olan keyfiyyetleri bırakılıp fakat beynlerinde müşterek olanların bir yere toplanmasıyla olur. İmdi "cins" tasavvuru dahi tasavvurât-ı mücerrededir (Bend-31).

Gerek "nev'" ve gerek "cins" tasavvuru, tasavvurât-ı mücerrededen ise de cinsde olan mücerredlik nev'de bulunandan ziyâdedir ve çünkü tasavvurât-ı ferdiyye, efrâdın aralarında olan münâsebet ve muhâlefeti cem' edip ya'nî gerek kendilerinde müşterek olan keyfiyyetleri ve gerek beynlerinde bulunan farkları ifade eyleyip halbuki tasavvurât-ı nev'iyeye birkaç şey'in keyfiyyet-i müşterekelerini beyan ile beynlerindeki fark ve ihtilâfları terk eylediğinden ferd nev'den cem'iyetlidir. Ya'nî ferdde olan tafsîl nev'den ziyâdedir ve bunun gibi dahi cins birkaç nev'de müşterek olan halleri bildirip aralarında olan farkları göstermediğinden nev'de cinsden ziyâde cem'iyet ve tafsîl vardır ve ta'bîr-i âher ile "nev'" tasavvuru "ferd" tasavvurundan ve "cins" tasavvuru "nev'" tasavvurundan mücmeldir.

Bir de nev' kendinde olan efrâdın cümlesine şâmil olup cins dahi kendi tahtında bulunan nev'lerin cümlesini ihâta eylediğinden bunların ikisinde de külliyyet ya'nî umûmiyyet vardır. Fakat cinsde olan külliyyet nev'de bulunandan çoktur. Bu cihetle tasavvurların "tasavvurât-ı külliyye" ile "tasavvurât-ı cüz'iyeye" taksîm olunması lâzım gelir.²³

23 Mütেকaddimînin "külliyyât-ı hamse" dedikleri, cins ve nev' ve fasl ve hâssa ile araz-ı âmmdan ibarettir. "Küllî"yi "mücerred mefhumu tasavvur olunduğu hâlde onun efrâdı beyninde iştirâk mümkün olan şeydir" diye ta'rîf ederler, "hayevân" gibi ki gerek insâna ve gerek sâ'ir hayevânâta sâdık olur ve küllînin mukâbil(i) olan "cüz'inin" ta'rîfinde dahi "efrâdı beyninde iştirâk mümkün olmayan şeydir" derler "Zeyd" gibi ki Amr ve Bekr'e ve sâ'ireye sâdık olmaz. Küllî iki kısım olup onun birine "külli-i zâtî" ta'bîr olunarak cüz'iyâtının hakikatinde dâhil olandır "hayevân" ile "nâtik" gibi ki bunların her birisi insânın mâhiyetinden birer cüz'üdür ve yine "hayevân" ile "sâhil" gibi ki bunların her biri dahi atın mâhiyetinden birer cüz'üdür. Diğer kısmına dahi "külli-i arazî" denip cüz'iyâtının hakikatinde dâhil olmayandır "dahik" ile "müteneffis" gibi ki insânın avârızından olmasıyla onun mâhiyetinden cüz'ü olamazlar. Bu ta'rîflerden anlaşıldığı üzere cins ve nev' ve fasl külli-i zâtî olup hâssa ve araz-ı âmm dahi külli-i arazî olmuş olur. Gelelim ki "cins" yalnız iştirâk cihetiyle nedir? su'âlîne cevâb olan "külli"dir "hayevân" gibi ki "insân ile at beyninde, tamâm-ı mâhiyet-i müştereke nedir?" denildikte, "hayevândır yâ" cevâbı verilmek lâzım gelir. "Nev'" yalnız husûsiyyet cihetiyle veyâhûd hem iştirâk ve hem husûsiyyet cihetleriyle nedir? su'âlîne, cevâb olan "külli"dir "insân" gibi ki "Zeyd'in mâhiyyet-i muhtassası nedir?" yâhûd "Zeyd ile Amr beyninde, tamâm-ı mâhiyyet-i müştereke nedir?" su'âlînin cevâbında

Bundan kat'ı nazar “nev” tasavvurunun mürekkeb olduğu tasavvurların mikdârı “ferd” tasavvurlarının her birinde mevcûd olan tasavvurlardan azdır. Zîrâ hâssa-i nev'îyye [39] havâss-ı ferdiyyenin ve hâssa-i cinsiyye dahi havâss-ı nev'îyyenin ictimâ'ından hâsıl olup tasavvurât-ı ferdiyyede efrâdın müşterek olan hâssalarıyla berâber muhtelif olan keyfiyetleri dahi mevcûddur ve “nev” tasavvurunda ise yalnız müşterek olan keyfiyetler vardır. Bu sebeple “nev” tasavvuru “ferd” tasavvurundan basîttir. Ya'nî ferde tereküb daha çoktur ve “cins” tasavvurunun basîtliği dahi “nev” tasavvurundan ziyâdedir.

“Ferd” tasavvuru tasavvurât-ı cüz'iyeden olup “nev” ve “cins” tasavvurları tasavvurât-ı külliyyeden olduğundan tasavvurât-ı külliyyeye delâlet eden elfâz-ı umûmiyyenin basîtliği tasavvurât-ı cüz'iyeye delâlet eyleyen elfâz-ı husûsiyyenin basîtliğinden ziyâdedir. Külliyyet ziyâde oldukça basîtlik dahi ziyâde olur. Ya'nî tasavvurât-ı cüz'iyeden tasavvurât-ı külliyye hâsıl olup ve tasavvurât-ı külliyyeden dahi külliyyeti daha çok tasavvurlar vücûda gelip böyle yukarıya çıkıldıkça basîtlik artıp tâ bir dereceye varır ki tasavvurlar büsbütün basît hükmüne girerek artık hiç ta'rif kabul etmez olurlar (Bend-31). Meselâ, bir çınar ağacıyla sâ'ir bir şey ve faraza bir mermer parçası birbirine nisbet olursa bunların ikisinde de müşterek bir şey bulunur. Ya'nî ikisinin dahi eb'âd-ı selâsesi olup hudûd ile mahdûd olmak ve her biri âheriyle beraber olduğu hâlde bir anda bir mahalli tutmamak halleri onlarda görülür ki bunlar cismin hâssalarıdır. Zîrâ cismi “tenâfüze kâbil olmayan ya'nî başka bir şey ile bir vakitte bir mekânı hâ'iz olmayan imtidâd-ı mahdûd” diye ta'rif ederler. Bu demek olur ki cism cins olup hem çınara ve hem mermere şâmil oluyor. Şimdi ecsâm ile sâ'ir şeylerin beyninde müşterek olan hâl ve keyfiyet ne olduğu tedkik ve tecessüs olduğu sûrette “vücûd” ya'nî varlık tasavvurundan başka bir şey bulunamaz. Çünkü bu tasavvur cümlesine şâmilidir. Bu cihetle külliyyeti ve

“insândır” denilir. Fasl “mümeyyiz-i zâtîsî hangisidir?” su'âlîne cevâb olan “külli olarak bir nev'i cinsde müşârik olduğu diğer nev'lerden temyîz eder” “nâtık” gibi ki “insânı hayevâniyyette kendisine müşârik olan sâ'ir nev'lerden temyîz eden hangi külli-i zâtîdir?” su'âlîne cevâben “nâtuktur” denir. Hâssa, nev'-i vâhîde mahsûs olan külli-i arazîdir “kâtib” gibi ki nev'-i insâna mahsûsdur. “Araz-ı âmm” dahi birkaç nev'e şâmil olan külli-i arazîdir “mâşî” gibi ki insâna ve ata ve emsâlîne şâmilidir. Gerek hâssa ve gerek araz-ı âmm'dan her birisinin eğer ârız olduğu hakikat ve mâhiyetten ayrılması muhâl olursa “araz-ı lâzım” denir zencilerin siyâh olması gibi. Ve hakikat ve mâhiyetten müfârakatı kâbil olduğu hâlde ona “araz-ı mufârik” ta'bîr olunur mahcûb olanın yüzü kızarması gibi.

mücerredliği ve basitliği cümleden ziyâde olduğundan artık hiçbir vechle ta'rif olunamaz.

Bu misâlden anlaşıldığına göre cinsiyet ve nev'iyet, umûr-ı izâfiyyeden olup bir şey hem cins ve hem nev' olabilir. Meselâ, "ağaç" tasavvuru çınara ve meşeye ve kavağa ve sâ'irlerine nisbeten cins olup umûmen ecsâma nazaran nev'dir. [40]

Otuz Üçüncü Bend: Tasavvurât-ı nev'iyyenin basitliği tasavvurât-ı ferdiyyeden ziyâde olmasıyla ve tasavvurât-ı cinsiyede dahi tasavvurât-ı nev'iyyeden ziyâde basitlik bulunmasıyla (Bend-32) cinsden nev'e ve nev'den ferde istidlâl olunabilir. Amma ferdden nev'e ve nev'den cinse istidlâl olunamaz. Zîrâ bir ferde mevcûd olan hâl ve keyfiyetlerin cümlesi o ferdin dâhil olduğu nev'de bulanamaz. Kezâlik bir nev'de bulunan keyfiyetler o nev'in üzerinde olan cinsde takımıyla mevcûd olamaz. Meselâ,

"Her müsellesde üç zâviye vardır.

Bu sûrette her şekilde üç zâviye vardır."

denilemez ve sebebi budur ki "müselles " nev' ve "şekl " dahi cins olmasıyla envâ'-ı eşkâlden bir şekl olan müsellesin üç zâviyesi olmasından diğer nev'lerinde dahi üç zâviye bulunmak lâzım gelmez. Lâkin

"Her müsellesde üç zâviye vardır.

Bu sûrette müselles-i mütesâviye's-sâkeynde dahi üç zâviye vardır."

denilse sahîh olur. Zîrâ burada "müselles" cins ve " müselles-i mütesâviye's-sâkeyn nev' olup bu cihetle mutlakan müsellesde üç zâviye bulunmaklık onun cemî'-i envâ'ına şâmil olacağından ve müselles-i mütesâviye's-sâkeyn ya'nî kâ'idesi üzerinde bulunan zâviyeleri birbirine müsâvi olan müselles dahi o nev'lerin biri olduğundan onda dahi üç zâviye bulunmak iktizâ eder. Bunun gibi,

"Şu müselles, mütesâviye's-sâkeyndir.

Bu sûrette her müselles, mütesâviye's-sâkeyndir."

denildiği vakitte istilzâm yolunda olmamış olur. Zîrâ falan müsellesin mütesâviye's-sâkeyn olması müselles nev'inde dâhil olan her bir ferdin mütesâviye's-sâkeyn olmasını îcâb ettirmez. Halbuki,

“Her müselles-i mütesâviye’s-sâkeynin kâ’idesi üzerinde bulunan iki dil’i birbirine müsâvîdir.

Bu sûrette şu müselles-i mütesâviye’s-sâkeynin iki dil’i birbirine müsâvîdir.”

denildikte, hatâdan sâlim olur. Zîrâ enva’-ı müsellesâtta müselles-i mütesâviye’s-sâkeyn nev’inin zikrolunan iki dil’i müsâvî olmasıyla bu nev’de dâhil olan cemî’-i müselleslerin iki dil’i müsâvî olması iktizâ edeceğinden bu efrâddan birisi olan falan müselles-i mütesâviye’s-sâkeynin dahi iki dil’i müsâvî olacağı muhakkaktır.

Ta’rif ile mu’arrefde dikkate şâyân iki sûret olup onun birisi ta’rifin ifade eylediği tasavvurât-ı basîtanın adedir ki ona “ma’rifet” denir ve diğeri mu’arrefin [41] ihâta ettiği efrâdın adedi olup buna dahi “şümûl” ta’bir olunur. Meselâ, “çınar” tasavvurundaki ma’rifet bu lafızdan anlaşılana tasavvurların hey’et-i mecmû’asıdır ve bunun şümûlü dahi çınar ıtlâkı sahîh olan ferdlerin aded ve mikdârından ibarettir.

Tasavvurlarda külliyyet arttıkça basîtlik dahi ziyâdeleştüğinden (Bend-32) bir tasavvurda ma’rifet ne kadar az olsa şümûlü o kadar çok olup bi’l-aks şümûl ne kadar ziyâde olsa ma’rifet dahi o kadar az olur. Meselâ, “çınar” lafzından hem çınar ve hem ağaç ma’naları anlaşılıp halbuki “ağaç” lafzından fakat ağaç ma’nası anlaşılaraq “nasıl ağaçtır?” ya’nî çınar mı? meşe mi? yoksa bir başka ağaç mıdır? ma’lûm olamayacağından “ağaç” tasavvurundaki ma’rifet “çınar” tasavvurunda olandan azdır ve “ağaç” lafzının şâmil olduğu ferdlerin mikdârı ise “çınar” lafzının ıtlak olunabildiği efrâdın mikdârından çok olduğundan ağaç tasavvurunun şümûlü “çınar” tasavvurunun şümûlünden ziyâdedir. Misâl-i diğeri,

“Eflâtun insândır.

İnsân hayevândır.

Hayevân hayâta mâliktir.

Hayâta mâlik olan şey cisimdir.

Cisim cevherdir.

Cevher vücûdu olan şeydir”

ibâresinde “Eflâtun” herkesin ma’lûmu olduğu üzere Yunan hükemâsından meşhûr bir feylesofun ya’nî efrâd-ı insândan bir zâtın ismi olup bu lafzın ifade ettiği tasavvur tasavvurât-ı cüz’iyyedendir ve terekkübü gâyet çok bir tasavvurdur. “İnsân” tasavvuru “Eflâtun” tasavvuruna nisbetle nev’ olup bunun külliyyeti “Eflâtun” tasavvurundan ziyâde ve terekkübü ondan azdır. Zirâ “insân” tasavvuru “Eflâtun” tasavvuruna nisbetle nev’ olup bunun külliyyeti “Eflâtun” tasavvurundan ziyâde ve terekkübü ondan azdır. Çünkü “insân” lafzı Eflâtun ile berâber sâ’ir cemî’-i adamlara şâmil olduğundan onda olan ma’rifet az ve şümûlü çoktur. “Hayevân” tasavvuru “insân” tasavvuruna nazaran cins olup bunun külliyyeti daha ziyâde ve terekkübü daha azdır. Ya’nî ma’rifeti “insân” tasavvurundan az olup şümûlü ise ondan çoktur. Zirâ hayevân ikiye taksim olunup biri hayevân-ı nâtık ve diğeri hayevân-ı gayr-i nâtık olmakla (Bend-4) “hayevân” tasavvuru insânı ve daha sâ’ireyi câmi’dir. “Hayâta mâlik” tasavvuru dahi “hayevân” tasavvuruna [42] nisbetle cins olup tahtında iki nev’ vardır. Ya’nî bir nev’i hayevânât ve bir nev’i nebâtâtır. Hayevânât hisse mâlik olan mevcûdât olup nebâtât dahi hisse mâlik olmayarak fakat kendilerinde neşv u nemâ bulunan mevcûdâtır. Hayâta mâlik olanlar beslendikleri şeyi “kuvve-i teşâbüh” ta’bir olunan kuvvet ile sûret-i asliyyesinden çıkarıp başka bir sûrete koyarak kendilerinden cüz’ eyleyenlerdir ki bir takım a’zâ ve âlât sâhibi olduklarından bunlara “ecsâm-ı uzviyye” dahi denir. Bu cihetle “hayevân” tasavvuru “insân” tasavvuruna nisbetle cins olduğu gibi “hayâta mâlik” tasavvuruna nisbetle nev’dir. İmdi “hayâta mâlik” tasavvurunun tahtında hem hayevânât ve hem nebâtât dâhil olmasıyla bu tasavvurun külliyyeti “hayevân” tasavvurundan ziyâde olup fakat terekkübü ondan azdır. Ya’nî onda olan ma’rifet az ise de şümûl çoktur. “Cism” tasavvuru ise daha yüksek bir cins olup tahtında gerek hayâta mâlik olan cisimler ya’nî “ecsâm-ı uzviyye” ve gerek hayâta mâlik olmayanlar ya’nî “ecsâm-ı gayr-i uzviyye” dâhildir. “Ecsâm-ı gayr-i uzviyye” dedikleri dahi kendilerini terkîb eyleyen eczânın yed-i kudret ile birbiri üzerine gelip dizilmek tarîkiyle nemâ bulanlardır ki ma’deniyyâtta ya’nî me’âdin-i mütenevvi’a ile ma’den cinsinden bulunan envâ’-ı taşlardan ve sâ’ireden ibarettir. Bunun için “hayâta mâlik” tasavvuru hayevânât ve nebâtata nazaran cins olup “cism” tasavvuruna nisbetle nev’dir. Ve “cism” tasavvurunun külliyyeti “hayâta mâlik” tasavvurundan

ziyâde olup ancak terekübü azdır ve ma'rifet onda noksan olup şümûl ziyâdedir. Gelelim cevhere, "cevher" tasavvuru daha yüksek bir cins olup bunun tahtında dahi cevher-i mürekkebe ya'nî cism ile cevher-i basît dâhildir. İmdi "cevher" tasavvurunun külliyyeti "cism" tasavvurundan ziyâde olup lâkin terekübü ondan azdır ve şümûlü ziyâde ise de ma'rifet noksandır. Zirâ "hayâta mâlik" tasavvuruna nisbetle "cism" tasavvuru cins olup "cevher" tasavvuruna nisbetle nev'dir. El-hâsıl "vücûd" tasavvuru cevhere ve gayrıya şâmil olmasıyla bunun şümûlü cevherin şümûlünden ziyâde olup lâkin onda ma'rifet azdır. İmdi bu vücûd tasavvuru en yüksek olan ya'nî hiç nev' olmayan cins olup cemî'-i mevcûdâta şâmil olduğundan büsbütün basît olarak bunun ta'rîfi asla [43] mümkün değildir ve vücûd iki türlü olup; birine "vücûd-ı zâtî" yâhûd "vücûd-ı cevherî" denir ki bir şey'in başlı başına var olması olup cevherin vücûdundan ibarettir, diğeri-ne "vücûd-ı ârizî" yâhûd "vücûd-ı arazî" derler ki bir şey'in başka bir şey ile berâber mevcûd bulunması olup bu dahi arazın vücûdundan ibarettir. "Cevher" diye kâ'im-i bi'z-zât olan ya'nî başlı başına mevcûd olup kendi vücûdu başka bir şey'in vücûduna muhtâç olmayan şeydir, meselâ, "cism" gibi. Ve cevher dahi iki nev'dir, onun birisi eczâyâ taksîmi mümkün olanlar olup bunlara "cevâhir-i mürekkebe" denir ki cisimlerdir ve diğeri hiçbir vechle taksîm kabul etmeyenler olup bu takımına dahi "cevâhir-i basîta" ta'bîr olunur "ruh" ve "akıl" gibi. Cevherin mukâbili olan "araz" ki sûret ve hâl demektir. Bu da kâ'im-i bi'l-gayr olan ya'nî başlı başına mevcûd olmaksızın dâ'ima bir âher şey'in vücûduna muhtâç bulunan şeydir "hareket" ve "şekil" gibi ki cism olmadıkça ne hareket ve ne şekil mevcûd olamaz. İşte şu misâlde "Eflâtun" ferd ve "insân" onun nev'i olup "hayevân" dahi cinsidir ve "hayâta mâlik" dahi "hayevân" tasavvuruna ve "cism", "hayâta mâlik" tasavvuruna ve "cevher", "cism" tasavvuruna ve "vücûd" dahi "cevher" tasavvuruna nazaran cins olmuş olur.

İmdi bu demek olur ki bir takım tasavvurât-ı cüz'iyeden hâsil olmuş olan "Eflâtun" tasavvur-ı mürekkebinden tâ "vücûd" tasavvur-ı basîtına varıncaya kadar ma'rifet azalıp şümûl artıyor. Ya'nî "vücûd" tasavvurunun şümûlü cümleden ziyâde olduğundan bu tasavvur hiçbir şey'e nisbetle nev' olamayıp onun üzerinde cins bulunamaz ve "insân" tasavvurunun şümûlü

cümlesinden az olmasıyla bu dahi hiçbir vakitte cins olamayıp ve tahtında nev' bulunamayıp ancak efrâd bulunabilir. İşte cinslerin en yükseği olan ya'nî üzerinde artık cins bulunmayan tasavvura "cins-i âlî" denir ki vücûd tasavvurudur ve cinslerin en aşağısı olana ya'nî tahtında sâ'ir cins bulunmayera "cins-i sâfil" ta'bîr olunur.

Bir de "insân" tasavvuruna "hayâta mâlik" tasavvurundan ziyâde "hayevân" tasavvuru yakın olduğundan "hayevân" tasavvuru "insân" tasavvurunun "cins-i karîbi" [44] ve "hayâta mâlik" tasavvuru "cins-i ba'îdi"dir.²⁴

Bâlâda beyan olunduğu vechle tasavvurlar nefsü'l-emrde tasavvurât-ı mürekkebe ile tasavvurât-ı basîtaya (Bend-31) ve tasavvur olunan eşyâya nazaran tasavvurât-ı külliyye ve tasavvurât-ı cüz'iyeye taksîm olunduğu gibi diğer sûretle dahi üç kısımdır. Şöyle ki; herhangi tasavvur olursa olsun ya bir cevherin veya bir arazın veyâhûd araz ile berâber bir cevherin tasavvur olumasından ibaret olmak lâzım gelir. Meselâ, bir cismin şekl ve renk ve sâ'ir hallerinden sarf-ı nazar olunup da kıyâmında gayra muhtâç olmadığını ve mevcûd olmaklığı âher şey'e merbut bulunmadığını mütâla'a etmek kâbildir. Bunun gibi o cism faraza müdevver olsa gerçi cisimsiz müdevverliğin vücûdu mümkün olamazsa da yalnız bu müdevverlik hatıra getirilebilir. Kezâlik şu müdevverlik hâli cism ile berâberce tahayyül olunabilir. Evvelki sûrete "tasavvurât-ı cevheriyye" ve ikinciye "tasavvurât-ı araziyye" ve üçüncüsüne dahi "tasavvurât-ı muhtelite" ta'bîr olunur. Bu cihetle "cism" tasavvuru, tasavvurât-ı cevheriyyeden ve "müdevver" tasavvuru, tasavvurât-ı araziyyeden ve "cism-i müdevver" tasavvuru dahi tasavvurât-ı muhteliteden olmuş olur.

Tasavvurların bir başka sûretle taksîmi daha vardır. Ya'nî bâlâda görüldüğü üzere (Bend-31) tasavvurlar, tasavvurât-ı maddiyye ve mücerredeye taksîm olunur. Tasavvurât-ı maddiyye bir cevherin kendi tasavvur-ı zâtîsinden ibaret olanlardır ki efrâd tasavvurları demektir yine "cism" gibi. Zîrâ cism her bir hâliyle tasavvur olunuyor. "Tasavvurât-ı mücerrede" dahi bir ferдин eczâsından fakat bir cüz'ünü tasavvur etmekle hâsil olanlardır "hareket" gibi ki cismin sâ'ir halleri terk olunup yalnız hareketi tahayyül

24 Cins-i âliye, "cinsü'l-ecnâs" [Bu nüshada "cins-i eyacinas" yazılı ise de 1289 tarihli basılı nüshasında cinsü'l-ecnâs yazılıdır.] dahi denir. Ve tahtında cins bulunmayan cins "cins-i sâfil" ve gerek üzerinde ve gerek tahtında cins bulunana "cins-i mutavassıt" ta'bîr olunur. Ve üzerinde nev' bulunmayan nev' "nev'u'l-envâ" denir ki nev'-i hakikî budur.

olunuyor. Mâdem ki tasavvurât-ı külliyye tecrîd sûretiyle husûle geliyor, (Bend-32) her bir tasavvur-ı küllî tasavvur-ı mücerredir. Lâkin her tasavvur-ı mücerred, tasavvur-ı küllî değildir. Meselâ, müteharrik olan bir cismin fakat hareketine sarf-ı zihin olunacak olsa o hareketin tasavvuru vâkı'an bir tasavvur-ı mücerred olursa da tasavvur-ı küllî olamaz. Zîrâ umûmen hareketi ifade etmeyip yalnız o cismin hareket-i mahsûsasını beyan eylediğinden tasavvurât-ı cüz'iyeden olmuş olur ve tasavvur-ı küllî ise ale'l-ıtlâk "hareket" tasavvurudur. [45]

Otuz Dördüncü Bend: Ta'rif iki türlüdür şöyle ki; "bir tasavvurunu kendi üzerine ya'nî biri birin üstüne zam eylediğimizde bir ile birden mürekkeb bir mecmû' hâsıl olup buna iki ta'bîr olunur" denilse "iki" tasavvuru ta'rif olunmuş olur. Kezâlik "iki bir ile birden ibarettir" denildiği hâlde bu dahi ikinin ta'rifidir. İşte şu iki nev'-i ta'rifin arasında olan fark budur ki evvelkinde müsemmâdan isme ya'nî tasavvurdan lafza ve ikincisinde isimden müsemmâya intikal olunuyor. Evvelki sûrete "ta'rif-i hakîki" ve ikincisine "ta'rif-i ismî" denir.²⁵ Evvelki sûrette "iki" tasavvurunun ta'rifiyile berâber bunun zihinde ne vechle hâsıl olduğu dahi açıktan açığa meydana çıkıyor. Ya'nî "bir" tasavvurunun kendi üzerine zammıyla hâsıl olan "bir" ve "bir" tasavvurlarının, tasavvur-ı vâhide cem'i mümkün olduğundan "iki" tasavvuru vücûda geldiği anlaşılıyor. İşte ta'rifât-ı hakikiyenin cümlesinde dahi böyledir. Vâkı'a ikinci ta'rifde dahi "iki" tasavvurunun sûret-i husûlü görünüyorsa da ta'rifât-ı ismiyyeden olanların ekserisinde ta'rif olunan tasavvurun husûlü keyfiyeti zâhir olmaz. Meselâ, "dâ'ire bir hatt-ı münhanî ile mahdûd olan sath-ı müstevîdir ki vasatında vâki' bir noktadan o münhanîye kadar resmolunması mümkün olan hatt-ı müstakîmlerin cümlesi birbirine müsâvî olurlar" ta'rif-i ismîsinde "dâ'ire" tasavvurunun ne vechle peydâ olduğu anlaşılamayıp ya'nî bu tasavvurun sûret-i husûlünden sarf-ı nazar olunup fakat dâ'ire lafzından anlaşılın tasavvurât-ı basîta ifade olunmuş olur. Gelelim ki "bir hatt-ı müstakîm-i

25 Bu mahalde olan ta'rif-i hakîki ve ta'rif-i ismî ta'bîrleri kudemânın isti'mâl eyledikleri ma'nâya olmayıp onların ta'rifince mutlak olarak ta'rif, "ta'rif-i hakîki" ile "ta'rif-i lafzî"ye ve ta'rif-i hakîki dahi yine "ta'rif-i hakîki" ile "ta'rif-i ismî"ye münkasımdır. Ve "ta'rif-i hakîki" hâricte vücûdu olan şeylerin mâhiyetini ta'rifden ibarettir insanın ta'rifî gibi. Ve "ta'rif-i ismî" hâricte vücûdu olmayıp umur-ı i'tibâriyyeden olan şeylerin ta'rifdir cinsin ta'rifî gibi. Ve "ta'rif-i lafzî" dahi mübhem olan bir lafzın ma'nâsını daha vâzih bir lafz ile ta'yin etmektedir.

mahdûdun bir nihâyeti sâbit olmak şartıyla diğer nihâyetinin bulunduğu noktaya avdet edinceye kadar bir sath-ı müstevî üzerinde deverân eylemesi tevehhüm olursa o hatt-ı müstakîmin bu vechle deverânından hâdis olan şekle ‘dâ’ire’ denir” ta’rîf-i hakîkîsinden “dâ’ire” tasavvurunun ne gûne sûret bulunduğu dahi tebeyyün eder.

Misâl-ı âher “mantık, kavâ’id-i kıyâsiyyeden bahseder bir ilimdir” ta’rîfi, ta’rîfât-ı ismiyyeden olup halbuki “nev’-i insân öteden beri kıyâs tertîbinden hâli olmayıp lâkin tertîb olunan kıyâsların kimisi sahîh ve kimisi de beşeriyet hâliyle fâsid [46] olduğundan erbâb-ı hikmet şu kıyâs keyfiyyetinin hakikat-i hâline ve usûl ve ahkâmına sarf-ı efkâr ederek kıyâs-ı sahîh ile nazar ve istidlâl etmenin kâ’idelerini cem’ ile bir ilm ihdâs eylemişlerdir ki bu ilme mantık ta’bir olunur” denilse bu ta’rîf, ta’rîfât-ı hakîkiyyeden olur. “Hayevân” tasavvurunun mukaddimedede beyan olunan ta’rîfi, (Bend-2) bir ta’rîf-i hakîkî olup ta’rîf-i ismî ise “hayevân his ve hayâta mâlik olan cisimdir” ibâresinden ibarettir.

Otuz Beşinci Bend: Lafızlar tasavvurlara delâlet etmek için vaz’ olunmuş alâmetler olup fakat bunların vaz’ı bir emr-i i’tibârîdir. Ya’nî bir şey’e bir isim koymaktan murâd o şeyi ta’yîn etmek olmasıyla herhangi nesneye olursa olsun istenilen ismin verilmesi câ’iz olur. Ve çünkü ta’rîf dahi bir lafza bir tasavvur-ı mürekkeb isnâd etmekten ibaret olduğundan (Bend-29) ta’rîfât dahi umûr-ı ihtiyâriyyeden olup asla i’tirâz kabul etmez. Ya’nî bir adam bir şey’e bir isim tahsis edip de o şey’in hakikatini dahi layıkıyla ta’rîf eylediği hâlde velev tesmiye eylediği isim münâsebetsiz olsa bile mantıkça hiçbir hatâ etmiş olmaz. Meselâ, hendese ıstılâhında üç hatt ile mahdûd olan satha “müselles” denilirken buna “murabba” yâhûd “muhammes” denilse ve bundan yine üç hatt ile mahdûd bir satıh murâd olursa bunun üzerine tertîb olunan kıyâs kavâ’id-i mantıkîyyeye mutâbık olmamak lâzım gelmez. Fakat şurası vardır ki lafızların herkesçe ma’lûm ve müsta’mel olan ma’nâlarını sebepsiz yere bozmamak ya’nî bir şey’e alem olan ismi, âher şey’e tesmiye etmemek ifade-i merâmca pek ri’âyet olunacak bir kâ’ide-i külliyye olup bu kâ’idenin hilâfına gidilmiş olur. Bundan kat’-ı nazar mu’arrefin anlaşılması ta’rîfin mürekkeb olduğu lafızlardan her birinin ma’nâsını bilmeye muhtâç olup bu dahi iki sûretle olabilir. Onun birisi o

lafızların tasavvurât-ı basîteye ya'nî ma'nâsı vâzih olan tasavvurlara delâlet etmesiyle ve diğeri dahi evvelce ve başkaca ta'rîf olunmuş olan tasavvurât-ı mürekkebeyle delâlet eylemesiyle olur ki evvelki sûrette mu'arrefin delâlet eylediği lafızlar kendi kendine aşikâr olup ikinci sûrette ta'rîfât-ı sâ'ire vâsıtasıyla anlaşılıyor. Ya'nî doğrudan doğruya tasavvurâta delâlet [47] etmeyip başka lafızlara delâlet eder. Meselâ, "mütevâziye'l-adlâ" diye, her iki dıl'-ı mukâbili hatteyn-i mütevâziyeyn olan zû-erba'ati adlâ'a denir" ta'rîfinden ilm-i hendeseyle vâkif olmayanlar "zû-erba'ati adlâ" ve "hatteyn-i mütevâziyeyn" ne olduğunu bilemeyecekleri cihetle bundan hiçbir ma'nâ istihrâc edemeyip bu ta'birlerin kendilerine başka başka ta'rîf olunması iktizâ eder. İmdi ibtidâdan "zû erba'ati adlâ", dört hatt-ı müstakîm ile mahdûd olan sath-ı müstevîdir" ve "hatteyn-i mütevâziyeyn o iki hatt-ı müstakîmdir ki istikâmet üzere ne kadar ihrâc olunsalar asla birbirine telâki etmeyip her iki mukâbil bulunan noktaları beynindeki bu'd ve mesâfe müsâvî ola" diye ta'rîf olunup ondan sonra "mütevâziye'l-adlâ"²⁶ ta'rîf olursa işte o vakit onun ma'nâsı meydâna çıkar. Lâkin "mütevâziye'l-adlâ" ta'biri defaten bu ma'nâya delâlet etmeyip "birbirine mukâbil her iki dıl'-ı mütevâziyeyn olan zû-erba'ati adlâ" lafızlarına delâlet eder ve bunlar dahi "dört hatt-ı müstakîm ile mahdûd olan sath-ı müstevîdir ki birbirine mukâbil olan her ikisi istikâmet üzere ne kadar ihrâc olunsalar asla birbirine telâki etmeyip beynlerindeki bu'd ve mesâfe dâ'ima müsâvî ola" lafızlarına delâlet edip bu lafızlarda şu "mütevâziye'l-adlâ" tasavvur-ı mürekkebenin eczâsı olan tasavvurât-ı basîtaya doğrudan doğruya delâlet ederler.

Ma'lûm ola ki lafızlar tasavvurlara delâlet eyledikleri misüllü o tasavvurların şâmil oldukları eşyâya ya'nî tasavvur olunan şeylere dahi delâlet ederler.²⁷

26 Paralel kenar anlamındadır.

27 Lafız ya "müfred" veya "mürekkeb" olup "lafz-ı müfred", cüz'ü ma'nâsının cüz'üne delâlet etmeyendir "insân" lafzı gibi. "Lafz-ı mürekkeb" ki ona "lafz-ı mü'ellef" dahi denir, cüz'leri ma'nâsının cüz'lerine delâlet eyleyendir "nişan atıcı" gibi. Ve bir lafzın mevzû olduğu ma'nâya delâleti üç vechle olabilmek onun birisi delâlet-i mütâbikiyyedir ki hangi ma'nâya vaz' olunmuş ise onun tamamına delâlet etmesidir "insân" lafzının hayevân-ı nâtık ma'nâsına delâleti gibi. Diğeri "delâlet-i tazammuniyye"dir ki mevzû olduğu ma'nânın zâhirde mecmû'una delâlet ile berâber zımmen dahi bir cüz'üne delâlet etmesidir yine "insân" lafzının yalnız nâtık veyâhûd yalnız hayevân ma'nâsına delâleti gibi. Ve diğeri dahi "delâlet-i iltizâmiyye"dir ki vaz' olunmuş olduğu ma'nâdan hâric olup da bir alâka ve münâsebetten dolayı zihnen lüzumu mukarrer olan bir ma'nâya delâlet etmesidir "insân" lafzının tahsil-i ilme kâbiliyyet ma'nâsına delâleti gibi.

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere ba'zı lafızlar tasavvurlara ve ba'zısı dahi âher lafızlara delâlet edip bir lafzın doğrudan doğruya bir tasavvura delâlet eylemesine “delâlet-i bi'z-zât” ve diğer bir lafza delâletine “delâlet-i bi'l-vâsıtâ” denilir ve delâlet eden lafza “dâll” ve bir lafzın delâlet eylediği diğer bir lafza veya tasavvura “medlûl” derler. Meselâ “mütevâziye'l-adlâ” ta'bîrinin delâleti, delâlet-i bi'l-vâsıtâ olup “dört hatt-ı müstakîm ile mahdûd olan sath-ı mütevîdir ki birbirine mukâbil bulunan dıl'larından her ikisi istikâmet üzere ne kadar ihrâc olunsalar asla birbirine telâki etmeyip bey-nlerindeki bu'd ve mesâfe dâ'ima müsâvî ola” lafızlarının delâleti, delâlet-i bi'z-zât kâbilindedir.

[48] Lâkin şurâsı pek dikkat olunacak şeylerdendir ki bir lafzın sâ'ir lafızlara ve bu lafızların daha başkalarına delâlet etmesi mümkün ise de bu bir dereceye kadar olabılıp ondan ileriye varılmak muhâl olacağından en nihâyetinde nefsi tasavvura delâlet etmek lâzım gelir. Netîce-i kelâm ta'rîfin mürekkebi olduğu lafızlar yâ tasavvurların veya sâ'ir lafızların medlûlü olup buna nazaran zihin tasavvurâtta elfâza ve elfâzdan yine elfâz-ı sâ'ireye derece derece intikâl edebildiği gibi bir lafızdan âher lafızlara ve bu lafızlardan dahi diğer elfâza giderek tâ tasavvurâta kadar varabilir.

Otuz Altıncı Bend: “Müselles-i mütesâviye'l-adlâ”²⁸ o müsellestir ki cemî'-i dıl'ları birbirine müsâvî ola” ta'rîfinde “müselles” tasavvurunun şümûlünü azaltmak için ilâve olunmuş olan müsâvât-ı adlâ' kaydı “müselles” cinsinde dâhil olan “müselles-i mütesâviye'l-adlâ” nev'ini tefrîk ediyor. Zîrâ şu kayd olmasa her müsellesin üç dıl'ı birbirine müsâvî olmak lâzım gelip bu ise hilâfdır. İşte iki tasavvuru böyle birbirinden ayıran şey'e “fasl” denir ki eğer bu mahalde olduğu gibi birkaç nev'i birbirinden ayırıyorsa ona “fasl-ı karîb” derler. Ya'nî “müselles” lafzı cins ve “cemî'-i dıl'ları birbirine müsâvî” lafızları “fasl-ı karîb”dir ve ayırdığı şeyler cins ise “fasl-ı ba'id” ta'bîr olunur. Meselâ, “cemî'-i dıl'ları birbirine müsâvî ola” diyecek yerde mutlakan “dıl'ları ola” denilse fasl-ı ba'id olmuş olacağından “müselles-i mütesâviye'l-adlâ” o müsellestir ki dıl'ları ola” denildiği vakitte ta'rîf sahîh olmaz. Zîrâ dıl'ı olmaklık yalnız müselles-i mütesâviye'l-adlâ'a mahsûs olmayıp sâ'irlerine dahi şâmilidir. Bu cihetle dâ'ima ta'rîfde olan fasl, fasl-ı karîb olmak şarttır.

28 Eşkenar üçgen anlamındadır.

Ta'rifin yapıldığı cins dahi cins-i karîb olmalıdır. Meselâ, “müselles-i mütesâviye'l-adlâ' cemî'-i dil'ları birbirine müsâvî olan şekildir” yollu ta'rif olursa cins-i ba'id olan “şekl” lafzı müsellese münhasır olmayıp “murabba” ve “muhammes” ve “müseddes” ve sâ'ireye dahi elvereceğinden ve murâd hangisi olduğu anlaşılmayacağından bu ta'rif fâsid olmuş olur. O cihetle cins-i karîb ile fasl-ı karîbden mürekkebe olmak ta'rifin en başlı kâ'idesidir. [49] Bir de, bir şey'in yine kendisiyle ta'rif olunması ya'nî ta'rifin anlaşılması yine mu'arrefin bilinmesine mütevakkıf olması pek büyük hatâdır ki buna “devr” derler.²⁹ Meselâ, “hafta yedi günün mecmû'udur, gün dahi haftanın yedi cüz'ünden biridir” denilse, hafta yedi günden mürekkebe olunca elbette gün dahi haftanın yedi cüz'ünden bir cüz'ü olacağından bu ikinci takım elfâz hiçbir ma'lûmat-ı cedîde vermez ve şu ta'rifin evvelki kısmıyla haftanın ma'nâsını anlayamayan ikincisiyle dahi anlayamaz.

Ta'rifin bir şartı da vâzih olmasıdır. Ya'nî mu'arrefin ma'nâsını beyan edecek olan lafızlar açık olup anlaşılması güç olmamaktır. Zîrâ ta'rifden murâd bir lafz ile ifade olunamayan ma'nâyı birkaç lafz ile ifade eylemek iken ta'rifde sarâhat görülmeyecek olsa matlûb olan fâ'ide hâsıl olamaz. Nitekim felâsifenin bazı ta'rifâtı mu'arrefden çok güçtür.

Ta'rifin bir kâ'idesi dahi efrâdını câmi' ve ağıyarını mâni' olması ya'nî mu'arrefin her bir efrâdına sâdık olup onlardan gayrıya şâmil olmamasıdır. Meselâ, “müselles-i mütesâviye'l-adlâ' cemî'-i dil'ları birbirine müsâvî olan müsellestir” gibi ki hem müselles-i mütesâviye'l-adlâ'ın cemî'-i dil'ları birbirine müsâvîdir ve hem de cemî'-i adlâ'ı birbirine müsâvî olan her müselles mütesâviye'l-adlâ'dır.

Bu ta'riflere nazaran ta'rifin başlı olarak üç kâ'idesi olup,

Birincisi; cins-i karîb ile fasl-ı karîbden, ya'nî en yakîn olan yahûd ta'bîr-i âher ile külliyyeti en az bulunan tasavvur-ı küllîden ve ta'rif olunan nev'i o cinsdeki sâ'ir nev'lerden ayıran fasıldan yapılmaktır.

İkincisi; ta'rifin ibâresi vâzih olmak, ya'nî ifade eylediği ma'nâ her ne ise açıktan açığa kolayca anlaşılmalıdır.

29 Eğer burada olduğu gibi bir mertebeli olursa “devr-i musarrâh” ta'bîr olunup birden ziyâde mertebeli olduğu hâlde “devr-i muzmer” denir.

Üçüncüsü; ta'rifin sâdık olduğu şey'e mu'arref dahi sâdık olup mu'arrefin sâdık olduğu şey'e ta'rif dahi sâdık olmak ve ta'rifin sâdık olmadığı şey'e mu'arref dahi sâdık olmayıp mu'arrefin sâdık olmadığı şey'e ta'rif dahi sâdık olmamaktır.

Otuz Yedinci Bend: Ta'rifât-ı hakikiyye tasavvurâtın sûret-i husûlünü gösterdikleri gibi ilm-i hendesenin "da'vâ-yı ameliyye" ta'bir olunan mes'elelerinin [50] ba'zıları dahi gösterirler. Ez-cümle usûl-ı Aklides'in [Öklidis]³⁰ üçüncü matlabı ya'nî da'vâ-yı ameliyyesi herhangi noktadan murâd olunan bu'd ile dâ'ire i'mâl etmenin ya'nî nokta-i ma'lûmeden bu'd-ı ma'lûm ile bir dâ'ire resmeylemenin tarîkinî beyândan ibaret olup işte "dâ'ire" tasavvurunun ne sûretle hâsıl olduğu zâhir olur ve bu matlab lâyıkiyla dikkat olunduğu hâlde dâ'irenin ta'rif-i hakikisine kâmilten mutâbıktır (Bend-34).

Ma'lûm ola ki erbâb-ı hendese, de'âvî-i ameliyyeyi dahi ulûm-ı müte'â-rife gibi evveliyyât hükmünde tutmakta iseler de bunlar ameliyâtca şeyler olduğundan cümlesini terk etmek câ'iz olabilir. Zîrâ ulûm-ı basîtada her bir şey'in yalnız vücûd-ı zihnîsî mültezem olmasıyla acaba hâriçte vücûdu var mıdır? yâhûd olabilir mi? diye tahkîk ve tecessüse hâcet olmayıp ve oralardan sarf-ı nazar olunup (Bend-20) tahayyülü kâbil olması kâfidir. Nitekim bir mühendis elinde pergâr olmadığı hâlde dâ'ireye dâ'ir ahkâm-ı sahîha-i nazariyyeden bahs ve istidlâl eylemekten âciz değildir. Bu mütâla'alara göre hendese gibi ilimlerde ameliyâta müte'allik olan şeylerin fakat icrâ'âtı mümkün olduğunun zikriyle iktifâ olunup da suver-i icrâ'iyyesi hakkında idâre-i pergâr efkâr eylemekten sarf-ı nazar olunsa evlâ olur.

30 Aklides [Öklidis], Yunan Matematikçi (M.Ö. 330-275)

[51]

MAKÂLE-İ SÂLİSE

“Ale'l-umûm kıyâs ve istidlâlin ahkâm-ı esâsiyyesi beyânındadır.”

Otuz Sekizinci Bend: Kıyâsın mukaddimeler ile neticeden yapıldığı ve bunların her biri dahi birer kaziyeden ibaret olduğu bâlâda beyan olundu (Bend-15) ve (Bend-16). Lâkin bir kıyâsın vücûda gelebilmesi kaç kaziyeye muhtâçtır ve bir de kıyâs mâddesi yeniden ma'lûmat peydâ ettirebilir. Burası daha şerh ve tafsîl olunmamış olduğundan bu mahalde dahi şu husûslardan bahsedelim.

Her tasdîk birbirine merbût olan bir mevzû ile bir mahmûlden mürekkebe olup (Bend-16) iki kaziyenin mevzû'ları bir ve mahmûlleri dahi bir olsa onların beyninde hiçbir alâka bulunamaz ki ikisinden bir netice çıkarılabilsin. Meselâ, “müsellesin üç zâviyesi vardır” “müsellesde üç zâviye vardır” kaziyyelerinin ne biri diğerinden istintâc olunmuş olabilir ve ne de ikisinden bir başka netice çıkarılmak mümkün olur. Kezâlik gerek mevzûlar ve gerek mahmûller başka başka oldukları vakitte dahi kaziyyeler birbirinden büsbütün ayrı gibi durup aralarında bir nisbet ve irtibât bulunamayacağından bunların biri diğerine netice olamaz. Meselâ, “dâirenin cemî'-i nisf-ı kutrları birbirine müsâvîdirler”, “murabba'ın dört zâviyesi vardır” kaziyyeleri beyninde mukaddime ve netice olmaklığı hiçbir yol bulunamaz. Bu cihetlerle istintâc mümkün olmak için yâ yalnız mevzû'lar veya yalnız mahmûller aynı olmalıdır. Şu kadar ki evvelki hâlde mahmûllerin ve ikinci sûrette mevzû'ların arasında dahi az çok bir münâsebet bulunmak şarttır. Bu münâsebet ise iki vechle olabilir. Bunun birisi külliyyet ve cüz'iyettir. Ya'nî o iki mevzû'un veyâ mahmûlün birbirine nisbetle cins ve nev' yahûd nev' ve ferd olmasıdır ki buna “mutâbakat-ı cüz'iyye” denir. Meselâ, “hayevân” ile “insân” ve “insân” ile “Zeyd” gibi. Ya'nî “insân” “hayevân” cinsinde ve “Zeyd” “insân” nev'inde dâhil olmasıyla beyinlerinde mutâbakat-ı cüz'iyye vardır. İkinci sûret dahi bir tasavvura iki sûretle bakılmak ya'nî kaziyyelerin ikisinde de [52] mevzû' veya ikisinde dahi mahmûl olan tasavvur hadd-ı zâtında yine bir tasavvurdan ibaret olup da ona başka başka nazar olunmaktır ki buna dahi “mutâbakat-ı külliyye” derler. Me-

selâ, “dört ile bir” ve “üç ile iki” gibi. Şöyle ki; bunların ikisi dahi “beş” adedine müsâvî olduğundan “beş” tasavvuruna birer nazar ile bakılmış oluyor.

Şimdi farz edelim ki mahmûller bir olsun. O hâlde mevzû'lar ayrı olup lâkin onlara dahi bir mutâbakat bulunacak olduğundan eğer mutâbakat-ı cüz'iyeye bulunursa ya'nî mahmûlleri aynı olan iki kaziyyenin mevzû'larından biri e'amm ve biri ahass olursa çünkü cinsden nev'e ve nev'den ferde istidlâl câ'iz ise de ferdden nev'e ve nev'den cinsde istidlâl câ'iz olmadığından (Bend-3) mukaddime olan kaziyyenin mevzû'undaki külliyyet netîce olan kaziyyenin mevzû'undaki külliyyetten ziyâde olmalı. Ya'nî netîcenin mevzû'u eğer ferd ise mukaddimenin mevzû'u nev' olup netîcenin mevzû'u nev' ise mukaddimenin mevzû'u cins bulunmalıdır. Ve mâdem ki netîcenin mevzû'una mukaddimenin mahmûlünün isnâd olunmasına sebep ancak netîcenin mevzû'unu mukaddimenin mevzû'u hâvi olması olduğundan şu mukaddime ile netîcede başka olarak bir kaziyye daha bulunmak iktizâ eder ki mukaddimenin mevzû'u netîcenin mevzû'unu ihâta eylediğini bildire. Şu hâle göre böyle kıyâsların üçer kaziyyeden mürekkeb olması ve bu kaziyyelerin biri asıl mukaddime olup biri dahi zikrolunan şümûl keyfiyyetini ifade edici bir kaziyyeden diğer kaziyye dahi o iki kaziyyenin verdiği bir netîceden ibaret bulunması lâzım gelir. Evvelki kaziyyeye “kaziyye-i asliyye” ve ikincisine “kaziyye-i fer'iyeye” ve üçüncüsüne “kaziyye-i gâ'iyeye” derler. Meselâ,

“Her bir küll kendi eczâsı mecmû'una müsâvîdir.

Yüz adedi bir küll olup elli ile elli onun eczâsı mecmû'udur.

Bu sûrette yüz adedi elli ile elli mecmû'una müsâvîdir.”

kıyâsı gibi ki burada “küll” tasavvuru cins ve “yüz” tasavvuru nev' olmasıyla ikinci kaziyye birinci kaziyyenin mevzû'u olan “küll” tasavvurunun “yüz” tasavvurunu şâmil olduğunu haber verip netîce dahi “yüz” adedinin “elli” ve “elli” adedleri mecmû'una müsâvî olduğuna hükmediyor. Şu ifadelere [53] nazaran o misillü kıyâsların terekübüne lâzım olan üç kaziyyenin birisi bir cinsde yahûd bir nev'e isbât veya nefy sûretiyle bir mahmûlü isnâd eder ve diğeri bir nev'in veya bir ferdin o cinsde veya nev'de dâhil olduğunu haber verir ve diğeri dahi o cinsde veya nev'e isnâd olunan mahmûlü birini nev'e veya ferde dahi isnâd ederek hükmeylet. Misâl-i âher,

“Bir şey kendi kendine hiç yoktan hâsıl olmayıp her eserin bir sebebi vardır.

Yağmur, kar, dolu ve daha bunun gibi şeyler bir takım âsârdan ibarettir. Bu sûrette yağmurun ve karın ve dolunun birer sebebi olmalıdır.”

kıyâsında (Bend-20) yağmurun bir sebebi olduğuna hükmolunması mutlaka husûlü sebebe muhtâç olmaklık eserin şânından olmasından ve yağmurun dahi eser cinsinde dâhil olan nev'lerden bulunmasındandır.

İmdi bu makûle kıyâslarda cârî olan kâ'ide “cinse sâdık olan şey nev'e dahi sâdık olur ve nev'e sâdık olan şey ferde dahi sâdık olur, cinse sâdık olmayan şey nev'e dahi sâdık olmaz ve nev'e sâdık olmayan şey ferde dahi sâdık olmaz” kâ'idesidir ki makâle-i râbî'ada tafsîl olunacaktır (Bend-45)³¹

Mahmûller yine aynı iken mevzûların beyninde mutâbakat-ı külliyye bulunsa bunun isbâtı için kezâlik âher bir kazıyyeye dahi ihtiyâc hâsıl olur. Ya'nî böyle kıyâslar dahi üçer tasdîkten mürekkeb olmak iktizâ eder. Zîrâ mukaddimenin mevzû'uyla netîcenin mevzû'una zâhirde her ne kadar başka başka nazar ile bakılıyorsa da bunların hakikatte aynı bir şeyden ibaret olduğunu bildirici bir âher tasdîk dahi ister. Meselâ,

“Yedi ile bir mecmû'u sekize müsâvîdir.

Altı ile iki mecmû'u yedi ile bir mecmû'unun aynıdır.

Bu sûrette altı ile iki mecmû'u sekize müsâvîdir.”

kıyâsında “altı ile iki mecmû'u yedi ile bir mecmû'unun aynıdır” tasdîki mukaddimenin mevzû'uyla netîcenin mevzû'u beyninde mutâbakat-ı külliyye bulunduğunu, ya'nî “sekiz” adedine ibtidâ bir ile birden hâsıl olmuş nazarıyla bakılıp sonra dahi altı ile ikiden husûle gelmiş hükmünde tutulduğundan gerek “yedi ile bir mecmû'u” ve gerek “altı ile iki mecmû'u” “sekiz” adedinden ibaret olduğunu ifade ediyor. Ve çünkü “yedi ile bir

31 İki şey'in beyninde dört türlü nisbet tasavvur olunup bunlara “niseb-i erba'a” ta'bir olunur. Evvelkisi “müsâvâttır” ki her birinin sâdık olduğu efrâda diğeri dahi sâdık olmasıdır; “insân” ile “nâtk” gibi. İkincisi “umûm ve husûs-ı mutlak” ki birinin sâdık olduğu efrâdın kâffesine diğeri sâdık olup fakat bunun sâdık olduğu kâffe-i efrâda evvelkinin sâdık olmamasıdır; “insân” ve “hayevân” gibi. Üçüncüsü “umûm ve husûs-ı min vechdir” ki her birinin sâdık olduğu efrâdın kâffesine diğeri sâdık olmayıp biri diğeri ba'zı efrâdına ve diğeri dahi bunun efrâdından ba'zısına sâdık olmaktadır; “insân” ile “beyâz” gibi. Dördüncüsü “mübâyenet” ki hiçbirinin sâdık olduğu efrâda diğeri sâdık olamamasıdır; “insân” ile “at” gibi.

mecmû'ü" "sekiz" adedinin ta'rifî olduğundan (Bend-30) bu yolda yapılan kıyâsların esâsı dahi "ta'rifin sâdik olduğu şey'e mu'arref dahi sâdik olur ve ta'rifin sâdik [54] olmadığı şey'e mu'arref dahi sâdik olmaz" kâ'idesi olup bu dahi aşağıda zikr ve beyan olunur (Bend-45).

Eğer "altı ile iki mecmû'ü yedi ile bir mecmû'unun aynıdır" kaziyyesinden su'âl olunursa bunun sahîh olduğu şöyle isbât olunur ki "altı ile iki mecmû'ü" tasavvurundaki "iki" tasavvurunu kaldırıp onun yerine ta'rifî olan "bir ile bir mecmû'ü" tasavvurunu koruz, "altı ile bir ve bir mecmû'ü" olur. Sonra bundan dahi "altı ile bir mecmû'ü" ta'rifini kaldırıp onun yerine mu'arref olan "yedi" tasavvurunu koyduğumuzda "yedi ile bir mecmû'ü" olup işte zikrolunan kaziyye "altı ile iki mecmû'ü yedi ile bir mecmû'unun aynıdır" sûretine girer.

Ma'lûm ola ki bir şey'e birkaç türlü nazar ile bakılmak sûreti pek mu'tenâ bir mâdde olup ulûm-ı hesâbiyyede mechûlâtın istihrâcına bir büyük medârdır.

Şu bahislerden anlaşıldı ki, kıyâsların bu takımı dahi üç kaziyyeden yapıp bunların birisi bir mevzû'a bir mahmûlün isnâdından ibarettir ve diğeri evvelki kaziyyenin mevzû'uyla kendi mevzû'u bir ayn-ı tasavvur olup fakat zâhir hâlde ikisine dahi başka başka nazar ile bakıldığını ifade eder ve üçüncü kaziyye ise birinci kaziyyenin mevzû'u hakkında hükmolunan şey'e ikinci kaziyyenin mevzû'u hakkında dahi hükmeyle.

Gelelim mevzû'ların bir olması sûretine, mevzû'lar bir olduğu vakitte dahi bâlâda isbât olunduğu üzere mahmûllerde mutâbakat bulunmak şart olduğundan bu mutâbakatı beyan edici bir âher kaziyyeye dahi muhtâç olur. Meselâ,

"Her küllün eczâsı mecmû'ü o külle müsâvîdir.

Elli ile elli, yüz adedinin eczâsı mecmû'udur.

Bu sûrette elli ile elli mecmû'ü yüz adedine müsâvîdir."

kıyâsında olduğu gibi ki mukaddimenin mevzû'ü olan "küll" tasavvuruyla netîcenin mahmûlü olan "yüz" tasavvuru beyninde mutâbakat-ı cüz'iyye bulunduğunu ya'nî "küll" cins ve "yüz" nev' olduğunu "elli ile elli, yüz adedinin eczâsı mecmû'udur" kaziyyesi beyan ediyor. Ve

“Yedi ile bir mecmû‘u yediden ziyâdedir.

Yedi adedi altı ile bir mecmû‘una müsâvîdir.

Bu sûrette yedi ile bir mecmû‘u altı ile bir mecmû‘undan ziyâdedir.”

kıyâsı gibi ki [55] bunda dahi mukaddimenin mahmûlü olan “yedi” tasavvuruyla netîcenin mahmûlü olan “altı ile bir mecmû‘u” tasavvuru beyninde mutâbakat-ı külliyye mevcûd olduğunu ya‘nî ikisi nefsü'l-emrde yalnız bir şey olup şu kadar ki her birine başka başka nazar olunduğunu “yedi adedi, altı ile mecmû‘una müsâvîdir” kaziyyesi ifade ediyor. İşte burada dahi kıyâsın üç kaziyyeden mürekkebe olması tabî‘idir.

Zikrelediğimiz dört takdîrde dahi kaziyye-i asliyye denilen mukaddimenin mevzû‘unu netîcede yine mevzû‘ ve onun mahmûlünü netîcede yine mahmûl farz ettik. Halbûki kimi vakit dahi yâ mukaddimenin mevzû‘u netîcede mahmûl veya mukaddimenin mahmûlü netîcede mevzû‘ olmak mümkün olup fakat o hâlde dahi hüküm bâlâda görülenin aynıdır. Şöyle ki; mukaddimenin mevzû‘u netîcede mahmûl ise mukaddimenin mahmûlüyle netîcenin mevzû‘u beyninde ve eğer mukaddimenin mahmûlü netîcede mevzû‘ ise mukaddimenin mevzû‘uyla netîcenin mahmûlü arasında mutâbakat bulunduğunu beyan etmek için mahsûsca bir kaziyyenin bulunması iktizâ eder. Meselâ,

“Müselles üç dıl‘ı olan şekildir.

Üç zâviyesi olan şeklin üç dıl‘ı olur.

Bu sûrette üç zâviyesi olan şekil müselleştir.”

kıyâsında “müselles” lafzı mukaddimedede mevzû‘ ve netîcede mahmûl olup mukaddimenin “üç dıl‘ı olan şekil” mahmûlüyle netîcenin mevzû‘u olan “müselles” tasavvuru beyninde mutâbakat-ı cüz‘iyye bulunduğu “üç zâviyesi olan şeklin üç dıl‘ı olur” kaziyyesiyle ifade olunuyor ve

“Üç dıl‘ı olan şekil müselleştir.

Üç dıl‘ı olan şeklin üç zâviyesi olur.

Bu sûrette müsellesin üç zâviyesi vardır.”

gibi ki bunda evvelkinin aksi olarak “müselles” tasavvuru mukaddimedede mahmûl ve netîcede mevzû‘ olup mukaddimenin “üç dıl‘ı olan şekil” mevzû‘uyla netîcenin “üç zâviyesi vardır” mahmûlü beyninde bulunan

mutâbakat-ı külliyyeyi “üç dıl’ı olan şeklin üç zâviyesi vardır” kaziiyesi haber veriyor. Misâl-ı âher,

“Hayevân his ve hayâtı olan cisimdir.

Bu sûrette insân hayevândır.”

denildiği vakitte mukaddimenin mevzû’u netîcede mahmûl olur. Lâkin “hayevânın his ve hayâta mâlik olmasından insânın hayevân olması lâzım gelir mi?” diye sorulduktaki [56] bunun cevâbı şöyle olabiliyor ki mukaddimenin “hiss ve hayâtı olan cism “mahmûlüyle netîcenin mevzû’u olan “insân” tasavvurunun beynindeki mutâbakatı bildirici bir başka kaziiye daha lâzımdır. Ya’nî “insânda his ve hayât vardır” kaziiyesinin ilâvesiyle,

“Hayevân his ve hayâtı olan cisimdir.

İnsânda his ve hayât vardır.

Bu sûrette insân hayevândır.”

denilse kıyâs tamâm olur. Kezâlik “hiss ve hayâtı olan hayevândır, bu sûrette hayevân kâbil-i te’essür ve infi’âldir, ya’nî bir şeyden hoşlanmak ve sıkılmak hayevânın şânındandır” kıyâsında dahi mukaddimenin mahmûlü netîcede mevzû’ olup mukaddimenin netîceye muvafakatı meydâna çıkmak için onun “hiss ve hayâtı olan” mevzû’uyla netîcenin “kâbil-i te’essür ve infi’âldir” mahmûlü arasında olan mutâbakatı beyan edici bir üçüncü kaziiye ya’nî “hiss ve hayâtı olan kâbil-i te’essür ve infi’âldir” kaziiyesi lâzım gelir ki o hâlde,

“Hiss ve hayâtı olan hayevândır.

Hiss ve hayâtı olan kâbil-i te’essür ve infi’âldir.

Bu sûrette hayevân kâbil-i te’essür ve infi’âldir.”

sûretine girerek kıyâs tamâm ola.

Bahsolunan husûslardan her kıyâsın üç kaziiyeden mürekkebe olmak lâzım geldiği tahakkuk etmiştir. Gerçi ba’zı kerre bunların birinden sarf-ı nazâr olunabilir. Ve kimi vakit dahi zihin pek aşırı sür’at ile tertîb-i kıyâs eylediğinden kaziiyelerin biri yok gibi zann olunursa da her ne vechle olursa olsun ve nasıl yapılsa yapılsın elbette her kıyâsta üç kaziiye mevcûddur.

Bu tafsilâtın üzerine şu kâ'ide-i külliyye vaz' olunabilir ki "her kıyâsta mutlaka üç tasavvur bulunup bunların birisi hem kazıyye-i asliyyede ve hem kazıyye-i gâ'ıyyede müşterek olmalı ve kazıyye-i fer'ıyye denilen bir üçüncü kazıyye dahi diğer iki tasavvurun birbirine mutâbakatını beyan etmelidir".

Bu mutâbakat bâlâda görüldüğü üzere cüz'ıyye ile külliyyeye taksım olduğuna nazaran "kıyâs o sûrette bir kazıyye teşkîl etmekten ibarettir ki ondan evvel zikrolunan diğer bir kazıyyenin dâhilinde bulunduğu veyahûd o kazıyyeye tamâmıyla mutâbık olduğu meydanda ola" denilmek mümkün olur. Binâ'en-aleyh ifâdât-ı meşrûhanın hülâsa-i karârı şu vechle olur ki kıyâs bir kazıyyeyi beynlerinde müşterek bir tasavvur [57] bulunan diğer iki kazıyyeden istintâc eylemekten ibarettir.

Otuz Dokuzuncu Bend: Bend-i sâbıkta beyan olunan kâ'ide evvel emirde kıyâsât-ı îcâbiyyeye ya'nî netîcesi mûcibe olan kıyâslara mahsûs gibi görünüyorsa da kıyâsât-ı selbiyye hakkında dahi sahih olduğu cüz'ü dikkatle anlaşılıp büsbütün şüphe bertaraf olur. Zîrâ gerek tasdikât-ı îcâbiyyeden ve gerek tasdikât-ı selbiyyeden olsun her tasdik-i akliyyede mevzû'un tasavvuru mahmûlün tasavvurunu müstelzim olup (Bend-18) mevzû ile mahmûlün nisbeti dahi mûcibelerde muvafakat ve sâlibelerde mübâyenet ise de bu nisbetin esâsı yine mutâbakattır. Şöyle ki; "müselles şekildir" dediğimiz hâlde "müselles" mevzû'uyla "şekl" mahmûlü beyninde ikisinin birbirine tatbikinden hâsıl olmuş bir nisbet bulunur. Bunun gibi "dâ'ire murabba' değildir" sâlibesinde "dâ'ire" tasavvuruyla "murabba'" tasavvurunun arasında dahi "dâ'ire" tasavvurunun "murabba'" tasavvuruna tatbik olunmasından vücûda gelmiş bir nisbet mevcûddur. Şu kadar ki evvelki takdîrde olan nisbet muvafakat sûretinde ve ikinci takdîrdeki nisbet mugâyeret ve mübâyenet sıfatındadır. Lâkin bununla beraber "dâ'ire murabba' değildir" kazıyyesinde yine mutâbakat mevcûd olduğu inkâr olunamaz. Zîrâ "dâ'ire" ve "murabba'" tasavvurları her ne kadar birbirine bütün bütün mugâyer iseler de "dâ'ire murabba' değildir" demek "dâ'ire, murabba'ın gayrı bir şekildir" demenin aynıdır. Böyle olunca şu iki tasavvurun ya'nî "dâ'ire" tasavvuruyla "murabba'ın gayrı bir şekil" tasavvurunun arasında mutâbakat bulunmuş olur. İmdi sâlibelerin esâsı dahi mutâbakat olduğundan kıyâsın

üç kaziyeden mürekkeb olduğuna dâ'ir beyan olunan ahkâm kıyâsât-ı selbiyyede dahi cârîdir.

Kırkıncı Bend: Ulûm-ı müte'ârifenin cümlesi tasdikât-ı akliyyeden olup (Bend-26) her bir tasdik-i akliyyede ise mutâbakat mevcûd olduğundan (Bend-18) ve kıyâs dahi bir kaziyenin diğer bir kaziyeye ile cüz'î ve küllî mutâbakatı görülerek onun üzerine hükmolunmaktan ibaret bulunduğundan (Bend-38) kıyâs-ı aklînin esâsı mutâbakat demek olur. İmdi kıyâs-ı aklî mutâbakat usûlünün üzerine mü'esses iken nasıl olur ki ma'lûmât-ı zâ'ide verebilir ve ulûm-ı basîta dâ'ire-i mu'ârefi [58] ne sûretle tevsî' edebilir, mes'elesine gelelim. Çünkü kıyâs tertîbinden ma'lûmât-ı cedîde hâsıl olabilmesine iki cihetle i'tirâz olunur.

Birincisi budur ki; kıyâslardan pek çoğunun netîcesi zâtında bedihî olup mukaddimelere muhtâç değildir.

İkincisi dahi budur ki; mukaddimeler ile netîcenin beyninde eğer mutâbakat var ise evvelden mevcûd olan ma'lûmâtın üzerine yeniden bir ma'lûmat ilâve olunmuş olamaz.

El-hâsıl evvelki ma'lûmât ne kadar ise sonra dahi yine o kadar olacağı cihetle gerek kıyâsın ve gerek ulûm-ı müte'ârifeye denilen tasdikâtın hiçbir fâ'idesi olmayacağını meydâna koyanlar olmuş olduğundan bu mes'elenin bazı münâsib misâller ile halline bakılmak lâzım gelir. Şöyle ki; evvela ulûm-ı müte'ârifenin ve bunların üzerine mü'esses olan kıyâsların yeniden hiçbir ma'ârif ve ma'lûmat istihsâl ettirmedikleri evvel emirde farz olursa bile ma'ârif-i mevcûdeyi nizâm üzere tertîbe medâr oldukları muhakkaktır. Meselâ, müsellesin ta'rîfi "üç hatt ile mahdûd olan şekil" olup bu ta'rîfin ifade eylediği ma'nâ "üç zâviye" tasavvurunu müstelzim olmasıyla bundan "müsellesin üç zâviyesi vârdır" ulûm-ı müte'ârifesi teşkil olunur. Bunun üzerine "müselles" tasavvuruna dıl'ların müsâviliği kaydı ilâve olundukta "müselles-i mütesâviye'l-adlâ" tasavvuru hâsıl olup mütesâviye'l-adlâ dahi müsellesin bir nev'i olduğundan "müselles-i mütesâviye'l-adlâ'nın üç zâviyesi vardır" denir. Ya'nî,

“Her müselleste üç zâviye vardır.

Müselles-i mütesâviye'l-adlâ' dahi müsellestir.

Bu sûrette müselles-i mütesâviye'l-adlâ'ın dahi üç zâviyesi vardır.”

kıyâsı tertîb olunabilir. Zîrâ “müselles-i mütesâviye'l-adlâ'ın üç zâviyesi vardır” kaziyyesinin sahîh olmasında dıl'ların müsâvî olmağının hiç medhali olmayıp ya'nî mütesâviye'l-adlâ' olan müselleste üç zâviye bulunduğuna hükmolunması dıl'larının müsâvâtından iktizâ etmeyip ancak müselles olduğundandır. Ve bu hükmün sıhhati şu vechle isbât olunur ki, netîcenin niçinini ya'nî istintâcın sebebini mukaddimeler ifade etmek lâzım gelip bundaki sebep dahi evvela, “mütesâviye'l-adlâ'” tasavvur-ı cüz'î-sini “müselles” tasavvur-ı küllîsi ihâta eylediğini sâniyen, “üç zâviye” tasavvuru “müselles” tasavvurundan hâsıl olduğunu aklın derk etmesinden ibarettir. Bu cihetle “her müselleste üç zâviye vârdır” kaziyyesi “müselles-i [59] mütesâviye'l-adlâ'ın üç zâviyesi vardır” kaziyyesine nisbetle bir ulûm-ı müte'ârifê hükmünde olmuş olur.

Eğer “müselles-i mütesâviye'l-adlâ'ın üç zâviyesi vardır” kaziyyesi kendi kendine âşikâr olmasıyla bunun isbâtı “her müsellesin üç zâviyesi vardır” kaziyyesine muhtâc olmadığından şu ikinci kaziyye-i umûmiyye pek de ulûm-ı müte'ârifê olamayacağını ve zikrolunan kıyâs dahi akla fazla olarak hiçbir ma'lûmât vermemesiyle bir fâ'ideyi müfid olmayıp bunlar hemen sanâyi'-i lafziyye kabîlinden olduğunu da'vâ edenler olursa bunlara şu cevâb-ı müsakit ile mukâbele olunur ki vâkı'a “her müsellesin üç zâviyesi vardır” ulûm-ı müte'ârifêsinin “mütesâviyyü'l-adlâ' olan her müsellesin üç zâviyesi vardır” kaziyyesini isbâtta medhali olmayıp, lâkin şu ikinci kaziyyenin hangi sınıf kazayâyâ müte'allik olduğunu tahsîs eylemeye o ulûm-ı müte'ârifê medâr oluyor. Ya'nî her müsellesin üç zâviyeye mâlik olmasına nazaran dıl'ların müsâvâtı kaydı zâ'id bir şey olup üç zâviyesi olmağının müselles-i mütesâviye'l-adlâ'a şümûlü dıl'larının müsâvîliğinden değil illâ müselles olmasından olduğunu şu kıyâs bildiriyor.

Misâl-i âher, “müstakîmü'l-adlâ' olan her şekl-i müstevînin aded-i zevâyası aded-i adlâ'ına müsâvîdir” kaziyyesi “her müselles-i müstevînin aded-i zevâyası aded-i adlâ'ına müsâvîdir” kaziyyesinden e'ammıdır. Zîrâ evvelki kaziyyenin beyan eylediği hüküm ma'lûm olduğu hâlde müstakî-

mü'l-adlâ' olmak şartıyla her nasıl bir şekl-i müstevî görülse veyâhûd tahayyül olursa onun elbette kâç zâviyesi var ise o kadar dıl'ı olacağı tecrübesiz sahîhan bilinebilir. İşte ulûm-ı müte'ârifeye ta'bir olunan kaziyyeler bir şey'in cemî'-i suver-i mümkinisini câmi' olduklarından zihne âriz olan şek ve şüpheyi büsbütün def etmek ve akli nûr-ı yakîn ile ziyâlandırmak onların muhasenâtındandır. Ve çünkü "müstakîmü'l-adlâ' olan şekl" cins ve "müselles-i müstevî" onun nev'i olmasıyla evvelki kaziyye bir ma'lûmât-ı cinsiyye ve ikinci kaziyye bir ma'lûmât-ı nev'iyye ifade eder. Bu cihetle evvelki kaziyyenin hükmüyle şu iki ma'lûmât birbirine rabtolunup her birinin ne rütbe ma'ârifden olduğunu evvelki kaziyye ta'yîn ve beyan etmiş olur. [60] Bu ifadelerden şurâsı dahi zâhir olur ki, ulûm-ı müte'ârifeye zâten bedîhî olmalarıyla (Bend-26) bunlara "bir şey hem vâki' ve hem gayr-i vâki' olamaz" kaziyyesinin esâs olmasından kendilerine daha ziyâde bir bedâhet gelmek lâzım gelmezse de bunların zâten bedîhî olmaları ne sebepten olduğu şu kaziyyeden anlaşıldığından cemî'-i ulûm-ı müte'ârifenin düstûr-ı umûmîsi hükmündedir. Zîrâ bi'z-zât bedîhî olmaklık ulûm-ı müte'ârifenin cümlesine şâmil ve müşterek olup şu kaziyyenin sıhhati ise doğrudan doğruya vâsıtasız idrâk olduğundan ulûm-ı müte'ârifeye denilen kaziyyelerin bedâhetine sebep ne olduğunu zihin cezmeder.

Ma'ârifî böyle takım takım tertîb ve tanzîmine kıyâsın medâr olması her vakit olagelen şeylerdendir. Meselâ, hiç bilmediğin ve tanımadığın bir adamı görüp de "şu gördüğüm insândır" desek bi-aynihî kendi kendine,

"İnsân hayevân-ı nâtıktır.

Şu gördüğüm hayevân-ı nâtıktır.

Bu sûrette şu gördüğüm insândır."

yollu bir kıyâs tertîb etmiş gibi olursun. Gördüğün şey'in insân olduğuna hükmetmek ise bir ferdin falan nev'in altında bulunduğunu beyan etmek olup işte kıyâsın ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyyeyi birbirine rabtmesi ve takım takım tanzîm eylemesi ferdi nev'in ve nev'i cinsin tahtına komak demektir. Kezâlik "şu gördüğüm hayevân-ı nâtıktır, zîrâ insândır" denildiği hâlde,

“İnsân hayevân-ı nâtıktır.

Şu gördüğüm insândır.

Bu sûrette şu gördüğüm hayevân-ı nâtıktır.”

kıyâsı tertîb olunmuş olur ki bunda dahi nutk hâssası o adama mahsûs tutulmayıp bütün nev'e şâmil nazarıyla bakılır. Ya'nî şu hâssa havâss-ı nev'iyeden add olunuyor. İmdi ma'ârifin takım takım tanzîmi ta'bîrinden murâd dahi havâss-ı ferdiyye ve havâss-ı nev'iyeye ve havâss-ı cinsiyyenin birbirinden fark ve temyîz olunmasından ibarettir.

Bu tafsîlden anlaşıldığına göre ulûm-ı müte'ârifeye ve bunların üzerine binâ olunan kıyâslar ma'ârif-i insâniyyenin sıhhati hangi esâs üzerine mü'esses olduğunu beyan ve ifade etmeleriyle berâber bunları sınıf sınıf tanzîm eylemeye medâr olurlar. Lâkin kıyâsın fâ'idesi yalnız bundan ibaret olsaydı pek büyük bir şey demek olmazdı. Halbûki onun daha başka muhassenâtı vardır ki ilerideki bendlerde bildirilecektir. [61]

Kırk Birinci Bend: Kıyâsın en büyük muhassenâtı kıyâssız tahsîli mümkün olamayan ba'zı ma'lûmâtı hâsıl ettirmektir. Meselâ, bâlâda (Bend-38) kıyâs iki kaziyeden bir kaziyeye istihrâc eylemek olduğunu esâs ittihâz ederek netîcenin hem lafızca hem ma'nâca mukaddimenin aynı olamayacağını ve mukaddimeden büsbütün ayrı ve başka olması dahi mümkün olamayacağını iki kıyâs tertîbiyle bildik ve şu iki ma'lûmâtın kuvvetiyle her kıyâsın üç kaziyeden mürekkeb olduğunu yine kıyâs tertîb ederek hârice çıkarabildik ki bunlar kıyâstan gayrı hiçbir sûretle meydâna gelebilir şeylerden değildir. Ve daha evvel (Bend-25) âlemde eğer mevcûdât var ise onun yardımcı olan Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri'nin mevcûd olduğu istidlâl olunduktan sonra bundan dahi Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri'nin âdil olması iktizâ eylediğine hükmolundu ve bu hükümden dahi Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri tarafından herkese ameline göre mücâzât buyurulacağı netîcesi çıkarıldı. Ve'l-hâsil bu netîcenin üzerine dahi insân dünyada işlediği a'mâlin mükâfât ve mücâzâtını vefâtından sonra göreceği bir mahalle gideceği istidlâl edildi. İşte şu kıyâslar tertîb olunmasaydı cihândaki mevcûdâtın varlığından insânın ahirette mükâfât veya mücâzât göreceğini bulmak mümkün olmazdı.

Şu mâddeyi başka bir misâl ile bütün bütün îzâh edelim, faraza bir adamın avuçlarında birer mikdâr akçe olup da her birinde kaçar kuruş olduğu kendisine su'âl olundukta şu vechle cevâb verse ki “sağ avucumda olanların birini çıkarıp sol avucuma koduğum hâlde sol avucumda dahi sağ avucumda bulunan kadar bulunur ve böyle etmeyip de soldaki kuruşların birini sağa aldığım sûrette sağ avucumda olanlar solda bulunanların iki misli olur” işte bu kadarcık ma'lûmât ile onun her bir avucunda kaçar kuruş olduğunu bulmak mümkündür. Şöyle ki; sağ avucunda bulunanların adedine “ع” ve soldakilerin adedine “ج” diyelim. Çünkü sağ avucundan sol avucuna bir kuruş gittiğinde sağdan bir kuruş eksilip solda bir kuruş artacağından ya'nî sağdakilerin adedi bir eksik kalıp soldakilerin adedi bir ziyâde olacağından ilm-i cebir kâ'idesinde sağdakilerin [62] adedi “ع ناكس bir” ve soldakilerin adedi “ج زائد bir” demek olur ve mâdem ki sağdan bir kuruş sola gittiğinde iki avucunda bulunan kuruşların mikdârları müsâvî olacağından şu iki aded birbirine müsâvî olmak lâzım gelmekle “ع ناكس bir müsâvî ج زائد bir” deriz ki sağdan bir noksan soldan bir ziyâdeye müsâvîdir demektir. İlm-i cebirde beyan olunduğu üzere “birbirine müsâvî olan iki kemmiyyetin her birine müsâvî kemmiyyetler ilâve olursa mecmû'lar dahi müsâvî olurlar” kâ'idesinde “ع ناكس bir” kemmiyyetiyle “ج زائد bir” kemmiyyetinden her birine “bir” adedini zamm ederiz. “ع ناكس bir زائد bir müsâvî ج زائد bir زائد bir” olur. Şu “ع ناكس bir زائد bir” kemmiyyetinde “ناكس bir” ile “زائد bir” birbirini çürütüyor. Zîrâ “ع” kemmiyyetinde ibtidâ bir noksan var iken sonradan “bir” ilâve olunmasıyla o noksan doldurulup tamâmıyla “ع” kalıyor. Bu cihetle “ناكس bir زائد bir” lafızlarını bütün bütün kaldırırız ve “ج زائد bir زائد bir” kemmiyyetinde dahi “زائد bir زائد bir” iki demek olduğundan bunu dahi “ج زائد iki”ye tebdîl ederiz. O hâlde ibâre “ع müsâvî ج زائد iki” olur. Ya'nî sağ avucunda olan kuruşların adedi solda bulunanlardan iki ziyâde olduğu anlaşılır. İşte matlûb olan mikdârlar henüz bulunamadıysa da şimdilik birbirinden farkı olsun zâhire çıktı. Gelelim ki bâlâdaki farzlarımızın biri dahi eğer soldan sağa bir kuruş giderse sağdaki kuruşlar solda kalanların iki misli olacağı olup sol avucunda olanların bir noksânı sağ avucundaki kuruşların bir ziyâdesinin nısfı olacağından sağdakiler bir arttığı vakitte soldakilerin iki mislinden iki noksâna müsâvî olmak lâzım gelir. Ya'nî “ع زائد bir müsâvî iki ج ناكس iki” olur. Şimdi ilm-i cebir kâ'idelerinden olan “birbirine müsâvî

kemmiyetlerden müsâvî kemmiyetler tarh olursa ya'nî aşağı düşülse bâkiler dahi müsâvî olurlar” kâ'idesince “ع زâ'id bir” kemmiyetiyle “iki ۛ nâkıs iki” kemmiyetinden “bir” kemmiyetini aşağı veririz, “ع زâ'id bir” kemmiyetinden “bir” çıkarıldıkta yalnız “ع” kalıp fakat “iki ۛ nâkıs iki” kemmiyetinden “bir” kemmiyetini düşürmek bir “nâkıs” daha ilâvesiyle olacağından öyle yaparız “ع müsâvî ۛ nâkıs üç” olur. Ya'nî soldaki kuruşların üç noksanı sağdakilere müsâvî olacağı tebeyyün eder. Lâkin bâlâda isbât olundu ki sağdaki kuruşların adedi soldakilerden [63] iki ziyâdedir. İmdi hem “ع müsâvî iki ۛ nâkıs üç” ve hem “ع müsâvî ۛ zâ'id iki” ya'nî sağdakilerin adedi soldakilerin iki mislinden üç noksana müsâvî olduğu gibi soldakilerden iki ziyâdeye dahi müsâvî olduğundan “iki kemmiyet âher bir kemmiyete müsâvî olsa o kemmiyetler birbirine dahi müsâvî olurlar” kâ'idesi iktizâsınca “iki ۛ nâkıs üç” kemmiyeti “ۛ zâ'id iki” kemmiyetine müsâvî olmak lâzım gelir ki me's'ele “iki ۛ nâkıs üç müsâvî ۛ zâ'id iki” sûretine girer. İşte bunda olan nâkısları doldurmak için iki tarafın her birine “üç” kemmiyetini ilâve ederiz “iki ۛ nâkıs üç zâ'id üç müsâvî ۛ zâ'id iki zâ'id üç” olur. Ancak “nâkıs üç zâ'id üç” sıfır demek olmasıyla büsbütün kaldırılıp “zâ'id iki zâ'id üç” demek dahi “zâ'id beş” demenin aynı olduğundan öylece yapıldıkta “iki ۛ müsâvî ۛ zâ'id beş” olur ve bundan dahi birer “ۛ” düşüldükte “ۛ müsâvî zâ'id beş” kalır. Ya'nî sol avucunda beş kuruş olduğu meydâna çıkar ve madem ki sağda soldan iki ziyâde bulunduğu evvelce anlaşılmiş olduğuna nazaran sağda dahi “beş zâ'id iki” ya'nî yedi kuruş bulunmak iktizâ eder. Vâkı'a sağda yedi ve solda beş kuruş olduğu vakitte sağdan sola bir kuruş verilse sağda ve solda altışar kuruş bulunarak müsâvât hâsil olmuş olur ve soldan sağa bir kuruş verilecek olsa sağda sekiz ve solda dört kuruş bulunacağından sağdakiler soldakilerin iki misli olmak lâzım gelir. İşte aranılan mikdârların bulunması ancak bu kıyâslar ile mümkün oldu.

Şu mübâhaseden ma'lûm oldu ki, kıyâs ma'ârif-i mevcûdeyi tertîb ve tanzîm ettiğinden başka kıyâssız hâsil olamayan ma'lûmâtın istihşâline dahi medâr oluyor.

Kırk İkinci Bend: Kıyâsın fâ'idesi iki cihetli olup biri kıyâssız husûle gelmiş olan ma'ârifî nizâm üzere tertîb etmek ve diğeri dahi başka bir yol ile tahsîl olunamayanları husûle getirmek olduğu bâlâda isbât olundu

(Bend-41). Gelelim ki kıyâs-ı aklînin mürekkeb olduğu tasdikâtın cümlesine “bir şey hem vâki‘ ve hem gayr-i vâki‘ olamaz” kaziyye-i ma‘hûdesi esâs olduğundan [64] ve bu kaziyyenin esâsı ise ittihâd ve mutâbakat keyfiyeti bulunduğundan kıyâs-ı aklî hiçbir vakitte mutâbakat usûlünden şaşmadığı dahi görüldü idi (Bend-40). İmdi kıyâs mutâbakat yolundan asla ayrılamaz iken nasıl olurda ma‘ârif-i cedîde tahsiline medâr olur ve kıyâsât-ı akliyyeden ibaret olan ulûm-ı basîta dâ‘ire-i ma‘lûmâta ne sûretle vüs‘at verebilir. Burasının şerh ve tedkîkine bakalım ve birbirine muhâlif gibi görünen şu iki hükmün beynini bulalım.

Hele şurâsı ma‘lûmdur ki eğer tasavvurlar birbirine tatbîk olunmayıp da ayrı ayrı kalacak olsalar ulûm-ı basîtadan olan ma‘ârifin hiç birisi husûle gelemes. Bu cihetle ma‘ârifin vücûd bulması tasavvurâtın birbirine tatbîk olunmasına muhtâttır. Zîrâ iki tasavvurun birbirine olan nisbetini zihin doğrudan doğruya kestiremele sâ‘irlerinin nisbetlerinden hiç birisine vâkif olamayıp ma‘ârif ve ma‘lûmâtın husûlüne bir mebd’ ve esâs bulunamaz. İmdi o nisbetlerin cümlesi dahi vâsitasızca bilinemezse de onlardan ba‘zıları bilindiğinden bu bilinenlerden ta‘rîfât ve ulûm-ı müte‘ârife yapılır. Ulûm-ı müte‘ârife dahi mutâbakatı havî olan tasdikâttan olup (Bend-26) bunlar tasavvurâtın ba‘zı nisbetlerini bildirmeleriyle böylece meydân-ı ma‘ârifde yol alıp ilerlemek mümkün olur ve doğrudan doğruya vâsitasız bilinemeyen nisbetlerin istihrâcı dahi iki tasavvuru sâ‘ir bir tasavvur ile tatbîk ederek ya‘nî kıyâs tertîb eyleyerek olabilir işte bu tarîk ile dâ‘ire-i ma‘lûmât tevsî‘ olunur ve bu cümle ile mutâbakat kâ‘idesi tamâmıyla muhâfaza olunmuş olur. Zîrâ herhangi tasavvur olursa olsun ona iki vechle nazar olunabilir, ya‘nî yâ mücerred yalnız bulunduğu hâlde veya sâ‘ir bir tasavvura tatbîk sûretiyle husûle gelir. Evvelki takımdan olan tasavvurâta “tasavvurât-ı mutlaka” ve ikinci takımdan olanlara “tasavvurât-ı mukayyede” derler.³² Tasavvurâtı birbirine tatbîk etmenin semeresi bir tasavvurda ibtidâdan mevcûd olmayan nisbeti onda buldurmaktır. Bu cihetle bir tasavvurun tatbîk olduğu diğer tasavvura olan nisbeti evvelki tasavvurda

32 Bu mahalle gelinceye kadar tasavvurât birkaç sûretle taksîm olduğu misillü bunlardan başka olarak tasavvurâtın daha birçok taksîmâtı var ise de onların ahkâmı havâss-i bâtınîyye mesâ‘iline ta‘alluk ve revâkkuf eylediği cihetle buraca münâsebeti olmadığından onlar dahi lâhika-i kitapta icmâlen beyan ve ta‘rîf olunacaktır.

dâhil olacağından bu nisbeti ifade eden tasdikte mutâbakat vardır. Meselâ, bir dağa baktığın hâlde eğer yalnız ona dikkat eder de etrâfında olan şeylerden sarf-ı nazar edersen zihninde hâsıl olan tasavvur bir yığın toprak tasavvurundan ibaret olur ki [65] bir tasavvur-ı mutlâk demektir. Halbûki o yığın toprak ile etrâfındaki yerleri birbirine tatbik eylediğin vakitte o dağın etrâfta bulunan yerlerden yüksek olduğunu anlarsın. İşte bu tasavvur dahi bir tasavvur-ı mukayyedir. Bundan anlaşılıyor ki bir tasavvurun başka bir tasavvura tatbîkan idrâk olunması birinci tasavvurun ikinci tasavvura olan nisbetinden ibaret olacağından şu iki sûret dahi aynı bir şey demektir. Çünkü dağın etrâfındaki derelere ve ovalara nazaran yüksekliğine hükümlenmesi ancak bir tasdik-i aklî ile olabilir. Ya'nî zikrolunan tatbîk sûretiyle şu yükseklik nisbetini istihrâc eden zihin olduğundan mevzû' mahmûlû müstelzim olmasıyla “dağ etrâfında olan yerlerden yüksektir” tasdikî tasdikât-ı akliyyedendir.

İşte kıyâsın mutâbakat yolunu bırakmaksızın ma'lûmât peydâ ettirebilmesi tasavvurâtın doğrudan doğruya bilinmeyen nisbetlerini dolayısıyla meydâna çıkarmasındandır. Zirâ bilinmedik bir nisbete tahsîl-i vukûf etmek menzil-i maksûd olan merkez-i ma'ârife bir adım daha yakın gitmek olduğunu herkes tasdikâ mecbûrdur.

Bu dakâyıkı bir kat daha izâh edelim, yirmi dört kuruşu on iki kişiye ale's-seviyye taksîm etmek lâzım geldikte her birinin hissesine kaç kuruş düşer? diye su'âl olursa iki kuruş dersin. Kezâlik on iki kuruşu altı kişiye müsâvât üzere tevzî' ve taksîm etmek îcâb etse her birinin hissesine kaç kuruş isâbet eder? diye soruldukta yine iki kuruş diye cevâb verirsin. Buna sebep iki, yirmi dördün on iki cüz'de bir cüz'ü ve iki, on ikinin altı cüz'de bir cüz'ü olduğunu bilmekliğindir. Bunları bilmek ise yirmi dördün ve on ikinin ve altının ve ikinin tasavvur-ı mutlaklarıyla hâsıl olur şey olmayıp başkaca birer ma'lûmattır. Ya'nî “iki, yirmi dördün on ikide biridir” ve “iki, on ikinin altıda biridir” kaziyeleri “yirmi dört” ve “on iki” ve “altı” ve “iki” tasavvurlarından fazla olarak ayrıca birer ma'lûmattan ibarettir ve evvelki kaziyeye “iki” tasavvurunun “yirmi dört” tasavvuruna olan nisbetini ve ikinci kaziyeye yine “iki” tasavvurunun “on iki” tasavvuruna olan nisbetini bildirip ikisi dahi tasdikât-ı akliyyedendir. Zirâ yirmi dördün bir

cüz'ü olmak üzere [66] mütâla'a olunan "iki" tasavvuruyla "yirmi dördün on ikide biri" tasavvuru beyninde mutâbakat vardır ve on ikinin bir cüz'ü hükmünde tutulan "iki" tasavvuru dahi "on ikinin altıda biri" tasavvuruyla bes berâberdir. Bunlardan kat'-ı nazar adedlerin ta'rîfi "bir" ve "zâ'id" tasavvur-ı basîtlarıyla hâsıl olup (Bend-30) iki, yirmi dördün on ikide biri ve iki, on ikinin altıda biri olduğunun bulunması dahi "vâki', vâki'dir", "gayr-i vâki', gayr-i vâki'dir" kaziyyelerinin i'ânesiyle şu ta'rîflerden çıkarılmış olduğu dahi cây-ı dikkattir.

İlm-i hesâb ve hendese da'vâlarına sarf-ı zihin olursa buraları daha ziyâde meydâna çıkar. Hele bâlâdaki (Bend-41) mes'ele-i adediyyenin bir kerre daha mütâla'asında himmet olunması fâ'ideden hâlî olmayacağı bî-iştibâhdır.

El-hâsıl bahsolunan mâddelerin hülâsası şu olabilir ki; doğrudan doğruya bilinebilen nisbetlerin i'ânesiyle mücerred bilinmesi vâsıtaya muhtâç olan sâ'ir nisbetlerin istihrâc olunabilmesi, iki tasavvuru diğer bir tasavvur ile tatbîk etmekle mümkün olur. Ve çünkü doğrudan doğruya ma'lûm olamayan bir şey'e tahsîl-i vukûf etmek dahi yeniden bir şey öğrenmek olacağından ve tasavvurâtın birbirleriyle olan türlü türlü nisbetleri kıyâs tertîbiyle bilineceğinden bu hâle göre kıyâs mutâbakat kâ'idelerini yine elden bırakmaksızın ma'lûmât-ı cedîde istihsâline medâr olabilir.

Kırk Üçüncü Bend: Mutâbakat mâddesi külliyye ile cüz'iyeye taksîm olduğu gibi (Bend-38) bir âher cihetle dahi yine iki kısma ya'nî "mutâbakat-ı mâddiyye" ve "mutâbakat-ı sûriyye" taksîm olunur. Mutâbakat-ı mâddiyye kıyâsın mürekkeb olduğu üç kaziyyesi dahi tasdikât-ı akliyyeden olmaktadır ve mutâbakat-ı sûriyye mukaddimeler ile netîcenin birbirine muvâfık olmasıdır. Evvelkisi kıyâsât-ı akliyyeye mahsûsdur. Zîrâ kıyâsât-ı akliyyede kazâyânın cümlesi tasdikât-ı akliyyeden olup kıyâsât-ı muhtelite de mukaddimelerin birisi ve kıyâsât-ı hissiyyede dahi kaziyyelerin mecmû'u tasdikât-ı hissiyyedendir (Bend-20). Lâkin ikinci nev'den olan mutâbakat ya'nî mutâbakat-ı sûriyye gerek kıyâsât-ı akliyyeden olsun gerek olmasın her türlü kıyâsta cârîdir. Zîrâ netîcenin mukaddimelere muvâfık ve mutâbık olması kâ'idesi kıyâs-ı hissî ve kıyâs-ı [67] aklî ve kıyâs-ı muhtelit nev'lerinden her nev'e şâmindir. Ve hikmeti dahi budur ki kıyâsât-ı akliyyeden olmayan kıyâslarda şu muvafakatı bir kaziyye-i şartıyye ile ifade etmek

mümkün olup her kazıyye-i şartıyye ise bir tasdîk-i aklî kuvvetindedir ve tasdîkât-ı akliyyede dahi mutâbakat bulunduğu ma'lûmdur (Bend-18). Bu cihetle matlûb olan muvafakat dahi mukaddimenin netîceye mutâbık olmasıyla olur ki "istilzâm" denilen keyfiyyet bundan ibarettir (Bend-24). Bu ifadelere göre kıyâsât-ı akliyyenin cümlesinde şu iki nev' mutâbakat şarttır ve kıyâsât-ı muhtelita ile kıyâsât-ı hissiyyede mültezim olan fakat mutâbakat-ı sûriyyedir. Meselâ,

"İki kemmiyyet âher bir kemmiyyete müsâvî olsa o kemmiyyetler birbirine dahi müsâvî olurlar.

Dört ile iki mecmû'ü altıya müsâvî olup üç ile üç mecmû'ü kezâlik altıya müsâvîdir.

Bu sûrette dört ile iki mecmû'ü üç ile üç mecmû'una müsâvîdir."

kıyâsındaki kazıyyelerin cümlesi tasdîkât-ı akliyyeden olmalarıyla bu kıyâs-ıta mutâbakat-ı mâddiyye mevcûd olduğu muhakkaktır ve mâdem ki "iki kemmiyyet âher bir kemmiyyete müsâvî olsa o kemmiyyetler birbirine dahi müsâvî olurlar" denilip de bunun üzerine "dört ile iki mecmû'ü altıya müsâvî olduğu gibi üç ile üç mecmû'ü dahi altıya müsâvîdir" denildikte "dört ile iki mecmû'ü üç ile üç mecmû'una müsâvîdir" netîcesi ondan tabî'atıyla çıkacağından mukaddimeler ile netîcenin muvafakatı meydânda olmasıyla bu kıyâs-ıta mutâbakat-ı sûriyye dahi bulunuyor. Gelelim ki bâlâda,

"Vücûd-ı insânî fânî olmasıyla efrâd-ı beşer bir taraftan telef olup diğer taraftan dahi hergün yeniden çocuklar dünyaya geliyor.

Ömr-i tabî'î ise yüz sene raddelerinde.

Bu sûrette bu günden i'tibâren yüz seneye kadar nüfûs-ı insânıyye teceddüd edecektir."

kıyâsı (Bend-20) tasdîkât-ı hissiyyeden mürekkebe olmakla bunda mutâbakat-ı mâddiyye yok ise de mutâbakat-ı sûriyye yine mevcûddur. Şöyle ki; "vücûd-ı insânî fânî olmasıyla efrâd-ı beşer bir taraftan telef olup diğer taraftan dahi hergün yeniden çocuklar dünyaya geliyor. Ömr-i tabî'î ise yüz sene raddelerindedir" denildiği hâlde "bu günden i'tibâren yüz seneye kadar nüfûs-ı insânıyye teceddüd edecektir" netîcesi onunla lâzım, melzûm kabîlinden olmuş olur. Zîrâ mukaddimelerin birini kazıyye-i şartıyye-

yeye tahvîl edip de şu kıyâsı eczâya hall eylediğimizde evvelâ, [68] “eğer efrâd-ı beşer bir taraftan telef olup da diğer taraftan dahi yeniden dünyaya çocuklar gelirse ve ömr-i tabî’î ekseriya yüz seneyi tecâvüz etmezse bu günden i’tibâren yüz seneye dek nüfûs-ı insâniyye teceddüd eder.” Sâniyen “efrâd-ı beşer bir taraftan telef olup diğer taraftan dahi yeniden çocuklar dünyaya geliyor ve ömr-i tabî’î yüz sene raddelerindedir.” Sâlisen “bu sûrette bu günden i’tibâren yüz seneye kadar nüfûs-ı insâniyye teceddüd eder” kazıyyelerine taksîm olunabilir ve o takdîrde şu kıyâs bir kıyâs-ı muhtelit hükmüne girer. Zîrâ birinci kazıyyede mahmûlün mevzû’â muvâfık olması zarûridir. Ya’nî nev’-i insân mevzû’ olup eczâsı dahi o nev’in efrâdı olan adamlar olmasıyla efrâdının bir taraftan telef olarak azaldığı ve diğer taraftan yeniden çocuklar doğup da gidenlerin yerini doldurduğu ve o efrâddan her birinin müddet-i ömrü yüz seneyi geçmediği kayıtları tasrih olduğundan bu günkü günde mevcûd olan adamların hiç biri yüz sene sonra kalmayıp onların yerine başkaları gelmiş olacağına hükmolunmamak mümkün olamaz. Çünkü her bir adam yüz seneden ziyâde yaşamadığı hâlde nev’-i insânın şimdiki efrâdı yüz sene sonra cihânda mevcûd olmak muhâldir ve insân bir taraftan peydâ olmasıyla yüz sene sonra elbette dünyada başka adamlar bulunması icâb-ı hâldendir. İkinci kazıyyenin ise tasdîkât-ı hissiyyeden ya’nî mücerrebâttan olduğu ta’rîfe muhtâç değildir.

Şu misâlden anlaşıldığı vechle kıyâsât-ı hissiyyenin cümlesi böyle kıyâs-ı muhtelit sûretine konulabilir ve yalnız kıyâsât-ı hissiyyeden mürekkeb bir ilmin vücûda gelememesine sebep dahi budur (Bend-20).

Kırk Dördüncü Bend: Kıyâsât-ı akliyyede şu iki nev’ mutâbakat bulunmasından (Bend-43) bâlâda görüldüğü üzere (Bend-28) kazâyâ-yı bedîhiyyenin iki nev’ olması lâzım gelir. Şöyle ki; bir kazıyye yâ doğrudan doğruya bedîhi olur ve buna “bedâhet-i zâtiyye” yâhûd “bedâhet-i beyyine” derler, meselâ “iki kemmiyyet âher bir kemmiyyete müsâvî olsa o kemmiyyetler birbirine dahi müsâvî olurlar” kazıyyesi gibi. Veya âher bir kazıyyenin tavassutuna muhtâç olur ki bedâhetin bu sûretine dahi “bedâhet-i bi’l-vâsıtâ” yâhûd “bedâhet-i gayr-i beyyine” ta’bir ederler, meselâ “dört ile iki mecmû’u [69] altıya müsâvîdir” kazıyyesi gibi. Ve bir kazıyyede bedâhet-i zâtiyye bulunursa ona “bedîhî-i bi’z-zât” yâhûd “bi-zâtihî beyyine” deni-

lip bedâhet-i bi'l-vâsita ile bedîhî olan kazıyyeye dahi “bedîhî-i bi'l-vâsita” yâhûd “bi-gayrihî beyyine” denir.

Bu ta'riflere nazaran kıyâs-ı aklînin netîcesi olan kazıyyenin bedâheti “bedâhet-i bi'l-vâsita”dır. Zîrâ her nasıl kıyâs olursa olsun netîcesi ifade olunur iken mukaddimleri zihinde mevcûd olmak lâzım geldiğinden kıyâs-ı aklînin netîcesi olan kazıyyenin bedâheti mukaddimelerin bedîhî olması sâyesindedir. Ya'nî netîcenin mevzû'uyla mahmûlü beyninde bulunan mutâbakat kendi kendine doğrudan doğruya zâhir olmayıp o kazıyyenin mefhûmuyla mukaddimelerin ma'nâsı beyninde olan mutâbakat vâsitasıyla anlaşılır. Bu cihetle zikrolunan netîcenin bedîhî olması bedâhet-i bi'l-vâsita kabîlinden ve mukaddimelerin bedâheti dahi bedâhet-i zâtiyye nev'inden olur. Gerçi bâlâda muharrer “dört ile iki mecmû'u üç ile üç mecmû'una müsâvîdir” kazıyyesinin dahi mukaddimelere mutâbık olması doğrudan doğruya idrâk olunuyor gibi ise de bunun bedâheti zımnen mukaddimelerde dâhil olduğundan bu bedâhet “bedâhet-i zâtiyye” değildir.

Kıyâsın asıl fâ'idesi şu bedâhet-i bi'l-vâsita keyfiyeti olup kıyâs-ı aklînin ma'lûmât hâsıl ettirmeye medâr olması bundandır. Zîra kendi kendine bedîhî olmayan kazıyyenin bedâheti ancak kıyâs tertîbiyle olabildiğinden eğer kıyâs olmasaydı ya'nî zihin tasavvurâtı birbirine tatbîk ederek beynlerinde olan mutâbakatı idrâk etmekten âciz olsaydı ulûm ve fûnûnun hiç birisi vücûda gelemezdi. Çünkü ba'zı tasavvurâtın beyninde bulunan mutâbakatın doğrudan doğruya anlaşılmasından ta'rifât hâsıl olup ta'rifâtın dahi bir takım ulûm-ı müte'ârife yapılarak ve bunların i'ânesiyle kıyâslar tertîb olunarak tasavvurât-ı sâ'irenin beyninde bulunan mutâbakatlara dahi tahsîl-i vukûf olunması ancak kıyâs sûretiyle mümkün olabilir. Meselâ “aded” ve “bir” tasavvurlarından “her aded bir ile birin veya kendinden evvel olan diğer bir adedin mecmû'udur” ta'rifî hâsıl olup; bu ta'rifden dahi “bir, iki, üç, dört, beş ve hâkezâ a'dâd-ı tabî'yyesinde her bir aded ile gerek kendinden evvel olan ve gerek [70] sonra gelen adedin farkı birden ibarettir” ulûm-ı müte'ârifesi vücûda gelir ki nazm-ı tabî'î üzere müretteb olan a'dâd-ı mütevâliyenin birbirleriyle doğrudan doğruya olan nisbetlerini bildirir. Bu adedlerin bi'l-vâsita olan nisbetlerini bulmak ise mutlaka kıyâs tertîbine muhtâçtır. Faraza “yedi” adediyle “üç” adedi beyninde olan

nisbetin bulunması matlûb olsa çünkü “üç” adedinin ta’rîfi “iki ile bir mecmû’u” olup ta’rîfin mu’arrefe ve mu’arrefin ta’rîfe tebdîli dahi câ’iz olmasıyla (Bend-30) “yedi” adediyle “üç” adedinin farkını bulmak için “yedi” adedinden “iki ile bir” kemmiyyetini düşmemiz lâzım gelir. Mâdem ki a’dâd-ı tabî’iyyeye dâ’ir olan bâlâdaki ulûm-ı müte’ârife iktizâsınca “yedi” adedinden “bir” adedini düştüğümüzde “altı” adedi kalacağı cihetle bu “altı” adedinden dahi “iki” adedini düşsek matlûb olan fark zâhire çıkacağından ve “iki” adedinin ta’rîfi ise “bir ile bir mecmû’u” olduğundan “altı” adedinden ibtidâ “bir” adedini düşeriz, “beş” adedi kalır. Sonra bu “beş” adedinden yine “bir” adedini aşağı veririz bâkî kalân “dört” adedi olur ki “yedi” adediyle “üç” adedinin farkı olup şu iki adedin birbirine nisbeti bu sûretle meydâna çıkmış olur. İşte şu kıyâsta a’dâd-ı tabî’iyyenin mâhiyetinden ta’rîfi vücûda gelip bu ta’rîfden bir ulûm-ı müte’ârife hâsıl olarak bu ulûm-ı müte’ârife dahi o adedlerin birbirleriyle doğrudan doğruya olan nisbetlerini bildirdiğinden “yedi” adediyle “üç” adedi beyninde bi’l-vâsıta mevcûd olan nisbeti istihrâca dahi medâr olur.

Bu makâlede evvela kıyâsın her hâlde üç kaziiyyeden mürekkeb olduğu isbât olundu. Sâniyen kıyâs ve istidlâlin kavâ’id-i umûmiyyesi beyan edildi. Sâlisen kıyâstan ne vechle ma’lûmât-ı cedîde istihsâl olunabildiği anlaşıldı ve bu sırada kıyâsa müte’allık ba’zı mühim ve mu’tenâ ahkâm dahi meydana konuldu. Bundan sonrâki makâle dahi iki mukaddime ile neticeden mürekkeb olan kıyâs-ı tâmma dâ’irdir.

[71]

“MAKÂLE-İ RÂBİ‘A”

“Asl-ı Kıyâs Beyânındadır”

Kırk Beşinci Bend: Umûr-ı ma‘lûmeyi bir umûmî sûretle ikiye taksîm ile onun birine “ilm-i bedîhî” derler ki mevzû‘uyla mahmûlü beyninde olan münâsebet ve muvafakat doğrudan doğruya anlaşılıp da sahîh olduğuna hükmolunan kaziiyelerdir ve evveliyyât dedikleri dahi bunlardan ibarettir (Bend-25) ve diğerine “ilm-i nazari” ta‘bir olunup şu münâsebet ve muvafakat ancak dolayısıyla ya’nî diğer iki kaziiyenin i‘ânesiyle meydana çıkan kazâyâ olarak bunların mevzû‘ ve mahmûlleri o iki kaziiyenin birerinde başka bir tasavvura tatbîk olunmak lâzım gelir. Bu hâle nazaran her bir ilm-i nazari bir netîce-i kıyâsiyye demek olmasıyla kıyâs tertîbi bâlâda gösterildiği üzere (Bend-38) beynlerinde bir müşterek tasavvur mevcûd olan iki kaziiyeden diğer bir kaziiye istihrâcından ibaret olduğunu bu ifadeler bir kat daha isbât etmiş olur. İşte bundan dahi her kıyâsta üç kaziiye bulunduğu gibi onda mevcûd olan tasavvurâtın dahi üçten ne ziyâde ne eksik olması iktizâ eder. Meselâ,

“Basît olan şey bâkîdir.

Nefs-i nâtıka basîttir.

Bu sûrette nefsi nâtıka bâkîdir.”

kıyâsı gibi ki bunun mürekkebi olduğu tasavvurât “basît” ve “nefs-i nâtıka” ve “bâkî” tasavvurlarından ibarettir.

Bu mukaddimenin üzerine kıyâsa dâ‘ir kavâ‘id-i külliyyenin beyânına başlayalım. Şöyle ki; kıyâsın iki cihetle fâ‘idesi olup biri umûr-ı ma‘lûmeyi tertîb üzere tanzîm etmek ve birisi de başka sûretle istihsâline çâre olmayan ma‘ârif ve ma‘lûmâtı tahsîl ettirmek olduğu isbât olundu idi (Bend-40) ve (Bend-41). İşte evvelki takımdan olan kıyâsların esâsı şu dört kâ‘idedir.

Birincisi: “Ta‘rifin sâdık olduğu şey’e mu‘arref dahi sâdıktır.”

İkincisi: “Ta‘rifin sâdık olmadığı şey’e mu‘arref dahi sâdık değildir.”

Üçüncüsü: “Mu‘arrefin sâdık olduğu şey’e ta‘rif dahi sâdıktır.”

Dördüncüsü: “Mu‘arrefin sâdık olmadığı şey’e ta‘rîf dahi sâdık değildir.”

[72]

Birinci kâ‘ideye misâl,

“Hiss ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden şey hayevândır.
Balık his ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şeydir.
Bu sûrette balık hayevândır.”

gibi ki balığa “hiss ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şeydir” denilebilirse “hayevân” dahi denilebilir.

İkinci kâ‘ideye misâl,

“Hiss [ve] hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden şey hayevândır.
Taş, his ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şey değildir.
Bu sûrette taş hayevân değildir.”

gibi ki taşta “hiss ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şey” denilemediği için “hayevân” dahi denilemez.

Üçüncü kâ‘ideye misâl,

“Balık hayevândır.
Hayevân his ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şeydir.
Bu sûrette balık his ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şeydir.”

gibi ki balığa “hayevân” denilebildiğinden “hiss ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şeydir” denilse dahi câ‘iz olur.

Dördüncü kâ‘ideye misâl,

“Ağaç hayevân değildir.
Hayevân his ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şeydir.
Bu sûrette ağaç his ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şey değildir.”

gibi ki ağaca “hayevân” denilemediğine nazaran “hiss ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şey” denilmek dahi mümkün değildir.

Ancak şurâsı dikkate muhtâçtır ki “mu‘arrefin sâdık olmadığı şey’e ta‘rîf dahi sâdık değildir” denildi ise de mu‘arrefin mürekkebe olduğu tasavvurâtın hiç birisi sâdık olamaz demek olmayıp bunların hey‘et-i mecmû‘ası olan tasavvur-ı mürekkebe sâdık olamaz demektir. Zîrâ o tasavvurlardan ba‘zısının sâdık olmak ihtimâli vardır. Meselâ, ağaç ne hisse mâlik ve ne irâde ile müteharrik ise de bâlâda beyan olunduğu üzere (Bend-33) ecsâm-ı uzviyyeden bulunduğu cihetle kendinden bir nev‘ hayât olduğu inkâr olunamaz. Ya‘nî asıl hayât hayevâna mahsûs olup fakat ağaçta dahi neşv u nemâdan ibaret olan bir keyfiyyet mevcûddur ki ona “hayât-ı nebâtiyye” ta‘bîr ederler. Bu cihetle “ağaç his ve hayâtı olan ve kendi irâdetiyle hareket eden bir şey değildir” demek [73] “şu üç şey’in ya‘nî his ve hayât ve hareket-i irâdiyyenin üçü dahi ağaçta yoktur” demek olmayıp “bunların üçü birden mevcûd değildir” demektir.

İkinci takım kıyâsın esâsı hükmünde olan kâ‘ideler dahi bunlardır.

Birincisi: “Cinse sâdık olan şey, nev‘e dahi sâdıktır.”

İkincisi: “Cinse sâdık olmayan şey, nev‘e dahi sâdık değildir.”

Üçüncüsü: “Nev‘e sâdık olan şey, ferde dahi sâdıktır.”

Dördüncüsü: “Nev‘e sâdık olmayan şey, ferde dahi sâdık değildir.”

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre herhangi şey ki bir cinsin mecmû‘una sâdık ola, o cinse hüküm ve isbât olunan şeylerin cümlesine dahi sâdıktır ve herhangi şey ki bir nev‘in mecmû‘una sâdık ola, o nev‘e hüküm ve isbât olunan şeylerin cümlesine dahi sâdık olur ve herhangi şey ki bir cinsin mecmû‘una sâdık olmaya, o cinsde dâhil olan nev‘lerin hiç birine dahi sâdık olamaz ve herhangi şey ki bir nev‘in mecmû‘una sâdık olmaya, o nev‘de dâhil olan ferdlerin hiç birine dahi sâdık olamaz.

Birinci kâ‘idenin misâli,

“Her şekilde zâviyelerin adedi dıl‘ların adedine müsâvîdir.

Müselles şekildir.

Bu sûrette müsellesin zâviyelerinin adedi dıl‘larının adedine müsâvîdir.”

gibi ki müsellese “şekil” denilebilirse dil’larıyla zâviyelerinin adedce müsâvî-liği her şekle şâmil olduğundan bu keyfiyyet müsellese dahi sâdık olmak lâzım gelir.

İkinci kâ’idenin misâli,

“Hiçbir müsellesin dört zâviyesi olamaz.

Müselles-i kürevî dahi müsellestir.

Bu sûrette müselles-i kürevînin dört zâviyesi olamaz.”

gibi ki müselles-i kürevîye “müselles” denilmek sahîh ise müsellese elvermeyen dört zâviyelilik keyfiyyeti müselles-i kürevîye dahi sâdık olmama-lıdır.

Üçüncü kâ’idenin misâli,

“Ağaç ecsâm-ı uzviyyedendir.

Meşe ağaçtır.

Bu sûrette meşe ecsâm-ı uzviyyedendir”

gibi ki meşeye “ağaç” denilebildiği cihetle ağaca şâmil olan ecsâm-ı uzviyyeden olmaklık meşeye dahi sâdık olmak iktizâ eder.

Dördüncü kâ’idenin misâli,

“Ağaçta ne kuvve-i hissiyye ve ne hareket-i iradiyye vardır.

Meşe ağaçtır.

Bu sûrette meşede ne kuvve-i hissiyye ve ne hareket-i iradiyye vardır.”

gibi ki [74] meşe ağaç olduğu vakitte ağaçta olmayan kuvve-i hissiyye ve hareket-i irâdiyye hâssaları meşeye sâdık olamaz.

Ancak buraca dahi gözetilecek dakâyık şudur ki; bir şey’in bir cinsde veya nev’de bulunmamasından o cinsde veya nev’e hiç elvermemesi lâzım gelmez. Meselâ, nutk hassâsı mutlakan hayevân cinsinde ya’nî her hayevânda mevcûd olmak şart değil ise de bu hâssanın ona mugâyereti olmadığından,

“Hayevân denilen şey nâtık değildir.

İnsân hayevândır.

Bu sûrette insân nâtık değildir.”

denilemez. Bu sebeptendir ki bir keyfiyyet bir cinsde veya nev'de bulunmamak başka ve ona büsbütün muhâlif olup da hiç elvermemek başkadır. İmdi neticesi sâlibe olan kıyâslarda mecmû'-ı cinsden veya mecmû'-ı nev'den nefyolunan hâssanın o cinsin veya nev'in tasavvurunda dâhil olmaması kifâyet etmeyip bu kıyâsların sahîh olmaları o cinsin veya nev'in tasavvuruyla şu hâssanın arasında mugâyeret ve muhâlefet bulunmasına ve o tasavvurun hâricinde kalmasına muhtâç olduğunda şüphe yoktur.

Şu beyan olunan sekiz kâ'ide, tasavvurâtın mâhiyet ve hakîkati iktizâsından neş'et eden ahkâmıdan ibarettir. Şöyle ki; ta'rîf ma'nâca mu'arrefin aynı olup (Bend-29) ma'nâ bozulmaksızın ta'rîfin mu'arrefe ve mu'arrefin ta'rîfe tebdîli mümkin olduğuna nazaran (Bend-30) evvelki takım kıyâslara dâ'ir olan kavâ'id ta'rîfin asıl tasavvurundan vücûda gelir ve cins ve nev' bahsinin mütâla'asından anlaşıldığı üzere (Bend-32) ikinci takımdan bulunan kıyâsların kâ'ideleri dahi cins ve nev' ve ferd tasavvurlarından hâsıl olur. Lâkin mâdem ki kıyâsın "mâdde-i karîbe"si tasdik ve "mâdde-i bâ'ide"si tasavvur olduğundan ya'nî kıyâs tasdikâtın ve tasdikât dahi tasavvurâtın yapıldığından (Bend-15) ve (Bend-16) kıyâsın kâ'ideleri yalnız tasavvurâtın ahkâmından ibaret olamayıp onların birazı da tasdikâtın kavâ'id-i mahsûsasından ve bir de zât-ı kıyâsa müte'allik olan kâ'idelerden müretteb olmak lâzım gelir. Bu cihetle asıl kıyâsa mahsûs olanların zikrinde evvel tasdikâtın envâ'ını beyan ile beraber sûretçe olan kâ'idelerinden ya'nî ahkâm-ı kazâyâdan bahsedelim.

Kırk Altıncı Bend: Kaziiyelerde dört türlü şey tasavvur olunur. Onun biri "kemmiyyet" [75] biri "keyfiyyet" birisi "nisbet" ve birisi de "cihet" dir.

Evvelkisi; bir kaziiye kemmiyyetce yâ "külliyye" yâ "cüz'iyeye" veya "mahsûsa" olur.³³ Kaziiye-i külliyye mevzû'u cemî'-i efrâdına şâmil olan-

33 Ta'rîfât-ı kadîmeye göre, kaziiye-i külliyye; hüküm mevzû'unun cemî'-i efrâdı üzerine olan kaziiyedir. Kaziiye-i cüz'iyeye; hüküm mevzû'unun ba'zı efrâdı üzerine olan kaziiyedir. Kaziiye-i mahsûsa, mevzû'u bir şahs-ı mu'ayyen olup da hüküm onun üzerine olan kaziiyedir. Kaziiye-i mûcibe, mahmûlün mevzû'una sübûtıyla hükmolunan kaziiyedir. Kaziiye-i sâlibe, mevzû'unun mahmûlünden selbiyle hükmolunan kaziiyedir. Kaziiye-i ma'dûle, selb yâ mevzû'undan veya mahmûlünden veya ikisinden cüz' olan kaziiyedir. Kaziiye-i hamliyye, tarafeyni müfredde münhal olan kaziiyedir. Kaziiye-i şartiyye, tarafeyni müfredde münhal olmayan kaziiyedir. Şartiyye-i muttasıla, birinci cümlesinin ma'nâsı tahakkuk eylediği takdirde ikinci cümlesinin ma'nâsı tahakkuk etmek lâzım geldiğine hükmolunan kaziiyedir ki iki nev' olup yâ "lüzûmiyye" olur "eğer Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur" gibi veya "ittifâkiyye" olur "herhangi vakit bu işe başladı ise birer mâni' zuhur etti" gibi. Şartiyye-i munfasıla da-

dır. Meselâ, “insânların cümlesi nâtıktır” gibi. Kaziiyye-i cüz’iyyede mevzû’ efrâdının ba’zısına şâmildir. Meselâ, “ba’zı cisimler serttirler” gibi. Kaziiyye-i mahsûsada mevzû’ yalnız bir ferdden ibarettir. Meselâ “İstanbul en büyük şehirlerin birisidir” gibi. Kaziiyye-i mahsûsaya “kaziiyye-i şahsiyye” dahi denir.

İkincisi; keyfiyyet cihetiyle kaziiyyeler yâ “mûcibe” yâ “sâlibe” yâ “ma’dûle” olurlar. Kaziiyye-i mûcibe, bir şey’e isbât ile hükmedendir. Meselâ, “kürre’-i arz müteharriktir” gibi. Kaziiyye-i sâlibe, bir şey’e nefy ile hükmeyleyendir. Meselâ, “Kamer’in ziyâsı kendinden değildir” gibi ki kaziiyye-i mûcibe ile kaziiyye-i sâlibe bâlâda ta’rîf olunmuştu (Bend-25). Kaziiyye-i ma’dûle dahi kendinde hem isbât ve hem nefy bulunandır. Meselâ, “nefs-i nâtıka gayr-i mürekkebdir” gibi. Gerçi kaziiyye-i ma’dûle ile kaziiyye-i sâlibe bir gibi görünüyorsa da ikisinin beyninde fark olup ma’dûlede mevzû’ mahmûlün gayrı bir hâl ve hey’ette bulunduğuna hükümlerinden bunlarda falan şey falan takımdan değildir, illa falan takımdandır gibi bir nev’ taksîm vardır. Meselâ, “nefs-i nâtıka gayr-i mürekkebdir” ma’dûlesi nefs-i nâtıkanın eczâdan mürekkebe olmadığını beyan etmesiyle “nefs-i nâtıka mürekkebe değildir” sâlibesine mutâbık olup şu ikisinden istifâde olunan ma’nâlar birbirinin aynı olmak lâzım gelirse de evvelkisi nefs-i nâtıkanın mürekkebe olmadığını ifade eylediğinden başka cihânda eczâdan terkîb olunmuş ba’zı şeylerin dahi vücûdu olduğunu îmâ ederek nefs-i nâtıkayı onlardan ayırıp müstesna tutuyor. Halbuki diğerinde buna

---

hi sidk veya kizb cihetiyle iki cümlelerin birbirine mûgâyer olduğuna hükümlenen kaziiyyedir ki bu dahi üç nev’ olarak yâ hakikiyye olur ve buna “mâni’atü’l-cem’ ve’l-hulûvv” dahi denir “aded yâ çift veya tek olur” gibi ki aded hem çift ve hem tek olamadığı misillü ne çift ve ne tek olması dahi mümkün değildir veya mâni’atü’l-cem’ olur “şu şey yâ ağaçtır veya taşdır” gibi ki o şey hem ağaç ve hem taş olamazsa da ne ağaç ve ne taş olması dahi kâbilirdir veya “mâni’atü’l-hulûvv” olur “Zeyd yâ deniz üzerindedir veya boğulmamıştır” gibi ki Zeyd’in ne deniz üzerinde bulunması ve ne boğulmuş olması mümkün olup fakat hem deniz üzerinde bulunması ve hem boğulmuş olması muhâldir. Kazâyâ-yı munfasıla, ikiden ziyâde cüz’den mürekkebe olabilir “bir şey diğer şeyden yâ büyüktür yâ küçüktür veya ona müsâvidir” gibi. Aksâm-ı mezkûreden başka mütekaddimin kazâyâyı “mahsûra” ve “tabi’iyye” ve “mühmele”ye dahi taksîm etmişlerdir. Kaziiyye-i mahsûra, mevzû’u tasavvurât-ı külliyyeden olup kemmiyyet-i efrâdı beyan olunan kaziiyyedir ve buna “müsevvere” dahi denir. Ve kaziiyye-i müsevvere, eğer külliyyet sûretinde olursa “müsevvere-i külliyye” denir “her insân nâtıktır”, “hiçbir insân taş değildir” gibi. Ve cüz’iyyet sûretinde olursa “müsevvere-i cüz’iyye” denir “ba’zı insân sabırlıdır”, “ba’zı insân sabırlı değildir” gibi. “Kaziiyye-i tabi’iyye”, hüküm nefs-i mefhûm üzerine olan kaziiyyedir “hayevân cinstir” “insân nev’dir” gibi. “Kaziiyye-i mühmele”, hüküm efrâd üzerine olup fakat efrâdın kemmiyeti ne külliyyet ve ne cüz’iyyet sûretinde beyan olunan kaziiyyedir “insân mizâca muvâfık sözden hoşlanır”, “insân kanâ’at etmez” gibi.

dâ'ir hiçbir işâret yoktur. Bir de sâlibelerde nisbet-i selbiyye yalnız râbıtaya â'id olup ma'dûlelerde ise mutlaka yâ mevzû'a yâ mahmûle yâhûd ikisine â'ididir. Meselâ, "mürekkeb olmayan şey bâkîdir" kaziiyesinde edât-ı selb mevzû'a ve "basît olan şey taksîme nâ-kâbildir" kaziiyesinde mahmûle ve "gayr-i basît olan şey gayr-i bâkîdir" kaziiyesinde hem mevzû'a hem mahmûle dâhil olmuştur ve mâdem ki edât-ı selb râbıtaya lâhik olmadığından ma'dûleler [76] mûcibe hükmündedirler.

Üçüncüsü; kaziiyelerin her biri nisbetce yâ "hamliyye" yâ "muttasıla" veya "munfasıla"dır. Kaziiye-i hamliyye mahmûlün mevzû'a kayıdsız ve şartsız olarak isnâd olunduğu kaziiyedir. Meselâ, "dünya fânidir" gibi. Kaziiye-i muttasıla ile kaziiye-i munfasılda şart bulunup bunun için ikisine de "şartıyye" denilir. Şartıyye-i muttasılanın mevzû'uyla mahmûlü birer cümle olup birinde bir şey'in üzerine olunan hüküm diğerinde gösterilen şarta mütevakıf olur. Ya'nî bir şey şu sûrette ise bir başka şey dahi bu sûrette olmak lâzım geldiği beyan olunur. Meselâ, "eğer ecsâm ağır ise bir yere yerleştirilmedikçe düşer" gibi ki şu kaziiyenin mürekkeb olduğu iki cümleden her birinin başka başka olarak sıhhatinden sarf-ı nazar olup fakat beynlerinde zarûrî bir irtibât bulunduğuna hükmolunuyor. Şartıyye-i muttasılanın birinci cümlesine "mukaddem" ve ikincisine "tâlî" denir. Şartıyye-i munfasılda ise mahmûl birden ziyâde olup bu mahmûllerin biri elbette mevzû'a isnâd olunmak lâzım geldiğine hükmolunur. Lâkin asıl isnâd olunması lâzım gelen hangisi olduğu beyan olunmayıp yalnız iki veya birkaç şık gösterilir ve bu şıklardan elbette birisi olacağı ifade olunur. Meselâ, "nefs-i nâtıka, yâ bâkî veya gayr-i bâkîdir" gibi ki bunda nefsi-nâtıkanın bâkî olduğuna veya olmadığına hükmolunmayıp ancak bu ikisinin birisi olması muhakkaktır. Ya'nî "ne bâkî ve ne gayr-i bâkî olması mümkün olmadığı gibi hem bâkî ve hem gayr-i bâkî olması dahi mümkün değildir" demektir.

Dördüncüsü; kaziiyeler cihetçe dahi yâ "ihtimâliyye" yâ "mutlaka" yâ "zarûriyye" olurlar. Kaziiye-i ihtimâliyye, bir şey'in olması ve olmaması mümkün olmak ihtimâli üzerine binâ olunandır. Kaziiye-i mutlakada hiçbir ihtimâl gösterilmeyip ancak şu şöyle olduğuna veya olmadığına açıktan açığa düzce hükmolunur. Şu kadar ki bu kaziiyeler tasdikât-ı akliyyeden

olmadığından onlarda olan hükümde zarûret yoktur. Kazıyye-i zarûriyye ise tasdikât-ı akliyyeden olup zıddı mümkün olamayacak sûrette kat'îdir. Meselâ,

“Eğer ecsâm ağır ise bir yere³⁴ yerleştirilmedikçe düşer.

Ecsâm ağırdır.

Bu sûrette ecsâm bir yere yerleştirilmedikçe düşer.”

kıyâsında birinci kazıyye ihtimâliyyedir. Zîrâ bunda ecsâmın ağırlığına daha hükmolunmayıp düşmesi ağır olmak ihtimâline ta'lik olunuyor. İkinci [77] kazıyye mutlakadır. Zîrâ ağırlığın ecsâmda mevcûd olduğunu beyan edip fakat ecsâmın ağır olması zarûrî olduğuna hükmetmiyor. Üçüncü kazıyye ise zarûriyyedir. Zîrâ bir cisimde mâdem ki ağırlık mevcûd ola, elbette mu'allakta duramayıp bir yere yerleştirilmediği hâlde onun düşmemesi mümkün değildir.

Şu ifadelerden anaşıldığına göre, her nasıl kazıyye olursa olsun onun mâddesinden sarf-ı nazarla sûretçe kendisinde kemmiyyet ve keyfiyyet ve nisbet ve cihetten her biri bulunmak lâzım gelir. Meselâ, “ecsâmın cümlesinde müsâmmât vardır” kazıyyesi kemmiyyette külliyye keyfiyyette mûcibe, nisbette hamliyye, cihette mutlakadır. İşte şu dört şey'in her biri üçe taksim olunmasıyla hâsıl olan on iki sûretten ya'nî “külliyye”, “cüz'iyye”, “mahsûsa”, “mûcibe”, “sâlibe”, “mâ'dûle”, “hamliyye”, “muttasıla”, “munfasıla”, “ihtimâliyye”, “mutlaka”, “zarûriyye” sûretlerinden her kazıyyede dördü elbette mevcûddur ve bunun sebebi dahi şudur ki, bir kazıyyenin mevzû'u ya yalnız bir ferd veya birden ziyâde efrâd veyâhûd bir mecmû' olacağından o kazıyye elbette ya külliyye ya cüz'iyye ya mahsûsa olmak iktizâ eder. Bunun gibi de mahmûlü ya mevzû'a isbât veya mevzû'dan nefyolunmak icâb edeceğinden veyâhûd icâb ile selbi câmi' olmak ya'nî mevzû' veya mahmûl hem müsbet olup hem de kendisinde falan hâssa ve hâl bulunmadığı gösterilmekten hâlî olamayacağından kazıyyeler mûcibe ve sâlibe ve mâ'dûleden biri olmak lâzım gelir. Kezâlik mahmûlün mevzû'a isnâd olunması ya şartsız veya şart ile olacağından veyâhûd bir mevzû'a birkaç mahmûl isnâdıyla bunlardan birinin mücerred haml ve isnâd olunması

34 1277 baskısında “yere” kelimesi yazılmamış olmasına rağmen 1289 tarihli ikinci nüshasında “yere” kelimesi ilave olunmuştur.

lâzım geldiğine hükmolunup fakat hangisinin sâdık olduğu gösterilmemek dahi mümkün olduğundan yâ hamliyye veya şartıyye-i muttasıla veyahûd şartıyye-i munfasıla olmaktan başka bir şey olamaz ve mahmûl mevzû'a yâ mugâyir olmak yâhûd muvâfık ise de bu muvafakatta hiçbir zarûret görünmemek veyahûd beynlerinde bir muvafakat-ı zarûriyye bulunmak sûretlerinden gayri bir sûret tasavvur olunamayacağından bir kazıyye şu üç şeyden ya'nî ihtimâliyye ile mutlaka ve zarûriyyeden birisi olmak zarûrîdir.

Kırk Yedinci Bend: Kazıyyelere dâ'ir bilinmesi lâzım gelen iki nev' ahkâm olup [78] onun birisi bunların hadd-i zâtınca ve diğeri birbirine nisbetle olan ahkâmlardır. Ancak berikilerin bahsi sırası makâle-i sâdisede gelecek olduğundan (Bend-59) ve (Bend-60) ve (Bend-61) burada fakat kazayânın ahkâm-ı zâtıyyeleri beyan olunacaktır.

Mûcibelerde mahmûl mevzû' ile birleşmiş hükmünde olmasıyla (Bend-16) bunlarda mahmûlün mevzû'a isnâd olunması ancak mevzû'un kazıyyede mâlik olduğu şümûl derecesinde olup ondan ileri gitmemek ve geri dahi kalmamak mûcibelere göre bir hâssa-i mahsûsadır. Meselâ, "her müselles şekildir" denildikte "herhangi şey ki müselles ola elbette şekildir" demek murâd olunur ve şekil olmaklığı her müsellesde görüp tasavvur etmeklik bu cihetten olmuş olur. İmdi mûcibelerde mahmûlün şümûlca olan dâ'iresini ta'yîn eden mevzû' oluyor. Şöyle ki; "şekil" tasavvurunun şümûlü "müselles" tasavvurundan çok olduğundan ya'nî her müselles şekil ise de her şekil müselles olmadığından misâlimizde "şekil" tasavvurunun şümûlünü "müselles" tasavvuru azaltıyor. Ya'nî bunda her şeklin müselles olduğuna değil illâ herhangi müselles olursa olsun onda "şekil" olmaklık keyfiyeti bulunduğuna hükmolunuyor. Bundan anlaşıldığına göre kazıyye-i mûcibede mahmûlün şümûlü mevzû'dan daha ziyâde olduğu vakitte mahmûl kendi şümûlünü tamâmıyla icrâ edemeyip o dahi mevzû'un şümûlüne müsâvî olacak derecede kendini toplamak lâzım gelir. Meselâ, "her müselles şekildir" kazıyyesinde "müselles" tasavvuru her nev' şekle şâmil olmayıp yalnız üç dıl'ı olan şekli ifade eder. Ya'nî "her şekil müsellestir" demek değildir.

Şu ta'rîflere nazaran mahmûlün şümûl-i tâmmını ifade edebilmesi ancak mevzû'un şümûlüne müsâvî olmasına muhtâç olup şümûller müsâvî

olmadıkça mahmûl şümûlünün tamâmına mâlik olamaz. Meselâ “müselles-i mütesâviye'l-adlâ‘ mütesâviye’z-zevâyâdır ya’nî dıl’ları birbirine müsâvî olan müsellesin zâviyeleri dahi birbirine müsâvîdir” gibi ki “mütesâviye’z-zevâyâ” tasavvurunun şümûlü ne kadar ise “mütesâviyyü'l-adlâ‘” tasavvurunun şümûlü dahi o kadar olduğundan burada “mütesâviye’z-zevâyâ” tasavvuru kendi şümûlünü tamâmıyla icrâ eder. Ya’nî dıl’ları müsâvî olan müsellesin zâviyeleri müsâvî olduğu gibi zâviyeleri müsâvî olan müsellesin dahi dıl’ları müsâvî olur. [79] Bir de şümûl ile ma‘rifet birbiriyle aksi nisbetinde olduğundan ya’nî bir tasavvurda şümûl ziyâde oldukça ma‘rifet az olup ma‘rifet zîyade oldukça şümûl az olacağından (Bend-34) mûcibelerde mahmûlün ma‘rifeti dâ’ima derece-i kemâlde olur. Meselâ, “insân hayevândır” kaziyyesinde “hayevân” tasavvurundan anlaşılan şeylerin cümlesi insâna şâmil olduğuna hükmolunup vâkı‘a mecmû‘u dahi onda mevcûd olduğuna söz yoktur.

İşte bu mütâla‘aların üzerine mûcibelerin ahkâm-ı zâtiyyesine olan kâ’ideler binâ olunmuştur ki şu dört kâ’ideden ibarettir.

Birincisi: “Mûcibelerde mahmûlün şümûlü, dâ’ima mevzû’un şümûlüne göredir. Ya’nî mevzû‘ külliyyet ifade ederse mahmûl onun şümûl-i tâmmı üzere tefehhüm olunur ve mevzû‘ cüz’iyyet ifade eylediği hâlde mahmûl mevzû’un bir cüz’ü kadar tefehhüm olunur.”

İkincisi: “Mûcibelerin mahmûlünde ma‘rifet-i tâmmeye vardır. Ya’nî mahmûlün ma‘rifetini mevzû‘ azaltamaz.”

Üçüncüsü: “Mucibelerde mahmûl dâ’ima cüz’iyyet ifade eder. Ya’nî mahmûlün hadd-i zâtında şümûlü mevzû’dan ziyâde ise mahmûl kendi şümûl-i tâmmı kadar şey ifade edemez.”

Dördüncüsü: Mucibelerde mahmûlün şümûlü mevzû’un şümûlüyle mahdûddur. Ya’nî mahmûl kendi şümûlünden fakat mevzû’a elverecek kadar şey ifade edebilir.”

Gelelim sâlibelere, bunların asıl esâsı “şu şey şöyle değildir” demekten ibaret olduğu pek az mütâla‘a ile zâhir olursa da şurası dikkat olunacak şeydir ki bâlâda görüldüğü üzere (Bend-45) bir şey başka bir şey’in gayrı olmak için ikisi dahi hiçbir husûsta birbirine benzememek lâzım gelme-

yip ya'nî berikinde bulunan hâllerin hiçbiri ötekinde bulunmamak şart olmayıp birinde her ne var ise diğerinde dahi aynıyla ve takımıyla mevcûd olmaması kâfidir. Meselâ, “insân, at değildir” kaziyyesi gibi ki insân ile at beyninde ba'zı cihetten dolayı müşâbehet var ise de ve hattâ ikisinin de hayevân olduğunda şüphe yoksa da ne insânda olan şeylerin cümlesi attâ bulunur, faraza nutk gibi ve ne attâ bulunanların mecmû'u insânda mevcûddur. Meselâ dört ayaklı olmaklık gibi. İmdi sâlibelerde mahmûlün tasavvurunun [80] eczâsından her biri mevzû'dan selbolunmayıp ondan selbolunan şey ancak bunların hey'et-i mecmû'âsıdır. Bununla berâber bu selb mahmûlün şümûl-i tâmmınca olmak lâzım gelir. Meselâ, “müselles, murabba' değildir” denildiği hâlde “murabba'” tasavvuru “müselles” tasavvurundan büsbütün ayrılmış olur. Zirâ herhangi murabba'ın müselles olmak ihtimâli olsa kaziyye fâsid olup halbûki sâlibelerin esâsına nazaran bu mümkün değildir. Bu sebeple “müselles, murabba' değildir” diyecek yerde “hiçbir murabba' müselles değildir” denilebilir. İmdi bir mevzû'dan bir cins veya bir nev' selbolunsa o cinsin tahtında olan nev'ler veyâ o nev'in tahtında bulunan ferdler dahi selbolunmuş olur. Bir de sâlibelerin mahmûlünde şümûl-i tâmm bulunduğundan başka bunlarda selb keyfiyeti mevzû'larının kaziyyede mâlik oldukları şümûl derecesinde olur. Ya'nî mevzû'da külliyyet var ise büsbütün selbolunup cüz'iyet bulunursa onun fakat bir mikdârı selbolunur. Meselâ, “hiçbir müsellesin dört zâviyesi olmaz” denildikte “dört zâviye” tasavvuru herhangi müsellesden olursa olsun selbolunmuş olur. “Ba'zı müselleslerin dıl'ları birbirine müsâvidirler” denilecek olsa mütesâviye'l-adlâ' olan müselleslerin cümlesi sâ'ir nev' müselleslerden fark ettirilmiş olur. İşte bundan hâsıl olan sâlibe kâ'ideleri dahi şunlardır.

Birincisi: “Sâlibelerde mahmûlün ma'rifeti nâkıstır. Ya'nî selbolunan şey mevzû'un mürekkeb olduğu tasavvurât-ı cüz'iyenin her biri olmayıp bunların mecmû'undan hâsıl olan tasavvur-ı küllî selbolunur.”

İkincisi: “Sâlibelerde mahmûlün şümûlü tamâmıyla cârîdir. Ya'nî mahmûl dâ'imâ külliyyet ifade eder.”

Üçüncüsü: “Sâlibelerde mahmûl mevzû'un kaziyyede olan şümûl-i tâmmınca selbolunur. Ya'nî mevzû' külliyyet ifade eylediği vakitte mah-

mûl külliyyen selbolunup mevzû‘ cüz’iyyet ifade ederse mahmûlün yalnız bir cüz’ü selbolunur.”

Kaziyyelerin ahkâm-ı zâtîyyesini beyan eden kâ‘ideler bu mahalde tamâm olduğundan şimdi gelelim iki mukaddime ile bir netîceden mürekkebin olan kıyâs bahsine.

Kırk Sekizinci Bend: “Kıyâs-ı tâmm” kaziyyelerinin üçü dahi mevcûd [81] ve melfûz olan kıyâstır. Meselâ,

“Her basît olan şey bâkîdir.

Nefs-i nâtıka basîttir.

Bu sûrette nefis-i nâtıka bakîdir.” kıyâsı gibi.³⁵

35 Kıyâs “iktirânî” ile “istisnâ’iyye” münkasim olup kıyâs-ı iktirânî neticesinin aynı veyâhûd nakızı mukaddimelerinin birinde bi’l-fi’l mezkûr olmayan kıyâstır.

“Her cism mürekkebidir.

Her mürekkebin muhdestir.

Bu sûrette her cism muhdestir” gibi.

Kıyâs-ı iktirânînin mukaddimleri yâ hamliyye olurlar, şu misâlde olduğu gibi veyâ şartıyye-i muttasıla olurlar.

“Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur.

Gündüz olmuş ise ortalık aydınlanmıştır.

Bu sûrette Güneş doğmuş ise ortalık aydınlanmıştır” gibi.

Veya şartıyye-i munfasıla olurlar.

“Her aded yâ çift veyâ tektir.

Her çift yâ çiftin çifti veyâ tekin çiftidir.

Bu sûrette her aded yâ tek, yâ çiftin çifti veyâ tekin çiftidir” gibi.

Veyâ biri hamliyye ve biri muttasıla olur.

“Şu şey insân ise hayevândır.

Her hayevân cisimdir.

Bu sûrette şu şey insân ise cisimdir” gibi.

Veyâ biri hamliyye ve biri munfasıla olur.

“Her aded yâ çift veyâ tektir.

Her çift mütesâviyye mülkasimdir.

Bu sûrette her aded yâ tek veyâ mütesâviyye münkasimdir” gibi.

Veyâ biri muttasıla ve biri munfasıla olur.

“Şu şey insân ise hayevândır.

Her hayevân yâ beyaz veyâ siyahdır.

Bu sûrette şu şey insân ise yâ beyaz veyâ siyahdır” gibi.

Kıyâs-ı istisnâ’î dahi neticesinin aynı veyâ nakızı mukaddimelerinin birinde bi’l-fi’l mezkûr olan kıyâstır.

“Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur,

Lâkin Güneş doğmuştur,

Bu sûrette gündüz olmuştur” gibi.

Netîcenin mahmûlüne “hadd-ı ekber” ve mevzû‘una “hadd-i asgar” ve ikisine birden “tarafeyn” denir ve hadd-i ekber ile hadd-i asgarın tatbîk olunduıkları bir başka tasavvur dahi bulunduğundan buna “hadd-i evsat” derler ve hadd-i ekberin bulunduğu kazıyyeye “kübrâ” ve hadd-i asgarın bulunduğu kazıyyeye dahi “sugrâ” ta‘bîr ederler.

Hadd-i evsat hem sugrâda hem kübrâda bulunduğundan kübrâ ile sugrâda mevcûd olan dört hadd bir hadd-i ekber ve bir hadd-i asgar ile iki hadd-i evsattan ibaret olmuş olur.

Zikrolunan kıyâsta “bâkî” hadd-i ekber ve “nefs-i nâtıka” hadd-i asgar ve “basît” hadd-i evsat olup “her basît olan şey bâkîdir” kazıyyesi kübrâ ve “nefs-i nâtıka bâkîdir” kazıyyesi dahi sugrâdır.

Netîcenin mahmûlüne hadd-ı ekber ve mevzû‘una hadd-i asgar denilmesi onda dâ‘imâ mahmûlün şümûlû mevzû‘un şümûlünden ziyâde olduğundandır. Meselâ, “bâkî” tasavvuru “nefs-i nâtıka” tasavvurundan e‘ammdır. Zîrâ bâkî olan yalnız nefsi nâtıka olmayıp ez-cümle melâ‘ikenin rûhları dahi bu kabıldendir.

Kübrâ ve sugrâ ta‘bîrleri dahi birinin ibtidâ-yı kelâmda vâkî‘ olmasından ve diğerinin sonra bulunmasından olmayıp birinde hadd-ı ekber ve birisinde hadd-i asgar bulunduğu içindir. Zîrâ kübrâ ile sugrânın takdîm ve te‘hîri her vakit ca‘izdir. Meselâ, sugrâyı evvel alıp da,

“Nefs-i nâtıka basîttir.

Her basît olan şey bâkîdir.

Bu sûrette nefsi nâtıka basîttir.”

denilse, kıyâsa ve ma‘nâya hâlel gelmez. Bu cihetle kübrâ ve sugrânın birbirinden fark olunması netîceye bakılıp da hadd-ı ekber ile hadd-i asgarın bulunmasıyla olur. Ya‘nî hadd-i ekber mukaddimelerin hangisinde ise o

ki “gündüz olmuş” netîcesi birinci mukaddimede aynen mezkûrdur ve

“Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur

Ammâ gündüz olmamıştır.

Bu sûrette Güneş doğmamıştır” gibi.

ki “Güneş doğmamıştır” netîcesinin nakızı olan “Güneş doğmuş” lafızları birinci mukaddimede aynıyla mezkûrdur. Kıyâs-ı istisnâ‘inin bir mukaddimesi mutlaka yâ şartıyye-i muttasıla veyâ şartıyye-i munfasıla olup diğer mukaddimesi dahi mukaddime-i istisnâ‘iyye ya‘nî harf-i istisnâ‘ı müstemil bir kazıyye olur.

mukaddime kübrâ olup diğer mukaddimenin dahi sugrâ olduğu meydâna çıkar.

Kırk Dokuzuncu Bend: Kıyâs-ı tâmmın sûretce olan kavâ'id-i külliyyesi şu sekiz kâ'ideden ibarettir.

Birincisi: "Kıyâs-ı tâmmda üçten ziyâde hadd bulunamaz."

[82]

İkincisi: "Hadd-i ekber ile hadd-i asgarın netîcede olan şümûlleri mukaddimelerde olandan ziyâde olamaz."

Üçüncüsü: "Hadd-i evsat netîceye dâhil olamaz."

Dördüncüsü: "Hadd-i evsat iki defa cüz'iyet ifade edemez."

Beşincisi: "İki sâlibeden netîce çıkmaz."

Altıncısı: "İki cüz'iyeden netîce hâsıl olmaz."

Yedincisi: "İki mûcibe bir netîce-i sâlibe veremezler."

Sekizincisi: "Mukaddimelerin biri sâlibe ise netîce dahi sâlibe olup mukaddimelerin biri cüz'iyeye olduğu vakitte netîce dahi cüz'iyeye olur."

Şu kâ'idelerin cümlesi kıyâs-ı tâmmın mâhiyyeti iktizâsından olduğunu etrâfıyla birer birer isbât edelim.

Birinci Kâ'id: Kıyâs-ı tâmmın yalnız üç hadden ibaret olması ya'nî onda hadd-ı ekber ve hadd-i asgar ile hadd-i evsattan başka bir hadd bulunmaması şunun içindir ki kıyâs bâlâda görüldüğü üzere (Bend-38) beynlerinde müşterek bir tasavvur bulunan iki kaziyeden diğer bir kaziyeye istintâc etmek olup her kaziyeye dahi iki tasavvurdan teşekkül eylediğinden (Bend-16) iki mukaddimede başlı başına üç tasavvur bulunmak lâzım gelir. Netîce ise o tasavvur-ı müşterekin gayrı olan diğer iki tasavvurun birbirine muvâfık olduğuna veya olmadığına hükmeyleyeceğinden netîceye hâriçten bir tasavvur daha girmesi mümkün değildir. Şöyle ki; eğer haddlerin adedi dört olsa ve meselâ (ا), (ب), (ح), (د) tasavvurlarından mürekkebe farz olursa o hâlde mukaddimeler (ا) müsâvî (ب) (ح) müsâvî (د) kaziyelerinden ibaret olup böyle birbirine irtibâtlı olmayan iki kaziyeden hiçbir hüküm teret-

tüb etmez. Halbûki kıyâs-ı sahîh mukaddimleri sahîh olduğu takdîrde mutlaka bir netîce-i sahîha verendir. Bundan kat'-ı nazar bir kaziyyenin mevzû'uyla mahmûlü beyninde olan nisbet doğrudan doğruya anlaşılrsa o kaziyye ma'ârif-i bedîhiyyeden olup (Bend-45) o vakit kıyâs tertîbine hâcet olmayacağı ma'lûmdur. Gelelim ki bu nisbetin vâsıtaya muhtâç olduğu takdîrde kaziyyenin gerek mevzû' gerek mahmûlü ile bir üçüncü tasavvur birbirine [83] başka başka tatbîk olunmak lâzım geleceğinden kıyâs-ı tâmmda fakat üç hadd bulunması tabî'at-ı maslahattandır. Ya'nî iki tasavvurun bir üçüncü tasavvura muvâfık olmaklığından birbirlerine dahi tevâfuk eylediklerine hükmolunmak kıyâs-ı tâmmın esâsıdır ve herhangi kıyâsta bu şart gözetilmezse o kıyâs fâsid olur. Meselâ,

“Muhtâç olduğu şeylerin cümlesine mâlik olan adam dünyada rahat eder.

Çok parası olan adam muhtâç olduğu cemî' şeylerin bedeline mâliktir.
Bu sûrette çok parası olan adam dünyada rahat eder.”

kıyâsında “bedel” tasavvuru bir dördüncü hadd demek olduğundan bu kıyâs sahîh değildir. Zîrâ bir adamın Kârûn kadar malı olup da açlıktan ve susuzluktan vesâ'ir bir âfetten telef olmak derecesinde zahmet çekmesi mümkün olabilir şey olmasına nazaran kişinin zengin olmasından mutlaka hâl-i refâhda bulunması lâzım gelmez.

Ancak kıyâsta bulunan haddlerin lafızca üçten ziyâde olmaması kâfi olmayıp ma'nâ cihetiyle dahi böyle olmamasına dikkat olunmalıdır. Zîrâ ba'zı kerre haddlerin adedi zâhirde üç gibi görünüp de hakîkatte dört olması dahi vukû' bulur ve bu da elfâz-ı müşterekeye ya'nî iki veya daha ziyâde ma'nâsı olan lafızlara mahsûsdur. Meselâ,

“Esed hayevândır.

Esed bir burcun adıdır.

Bu sûrette burc hayevândır.”

gibi ki “esed” lafzı burada iki ma'nâya olup biri arslan demektir ve birisi dahi mintika-i burûc dâ'iresi üzerinde bulunan oniki takım top yıldızdan bir takım yıldızla mahsûs olan sûrete delâlet eder. İmdi bu kıyâsın fesâdı hadd-i evsâtın iki olmasıyla haddlerin adedi dörde bâliğ olmasındandır.

İkinci Kâ'ide: Hadd-i ekber ile hadd-i asgarın mukaddimelerde şümûlü ne kadar ise netîcede dahi o kadar olup bu dereceyi geçmemesi husûstan umûma hüküm ve istidlâl ca'iz olmadığındadır (Bend-33). Meselâ,

“Her cisim cevherdir.

Nefs-i nâtıka cisim değildir.

Bu sûrette nefis-i nâtıka cevher değildir.”

kıyâsı fâsiddir. Zîrâ kübrâsı mûcibe ve netîcesi sâlibe olup halbûki dâ'imâ mahmûl mûcibelerde cüz'iyet ve sâlibelerde külliyyet ifade eylediğinden (Bend-47) hadd-i ekber olan “cevher” mahmûlünün kübrâda olan şümûlü netîcedeki şümûlünden ziyâde olmak lâzım gelmesiyle mukaddime netîceden e'amm olur. Bu ise hilâfdır. Vâkı'â dahi cevher olmaklık yalnız cisme mahsûs olmayıp rûha dahi şâmildir. Ya'nî [84] cisim cevher-i mürekkeb olup nefis-i nâtıka cevher-i basîttir.

Üçüncü Kâ'ide: Hadd-i evsatın yalnız kübrâda ve sugrâda bulunup da netîceye girememesi dahi kıyâsın mâhiyeti ve hadd-i evsatın ta'rîfi iktizâsındandır. Çünkü tarafeynin ya'nî hadd-i asgar ve hadd-i ekberin mukaddimelerde hadd-i evsat ile tatbîk olunması netîcede dahi birbirlerine tatbîk olunabilmek içindir. Bu cihetle netîcede yalnız tarafeynin mevcûd olması lâzım gelir. Fakat,

“Zeyd ma'lûmâtlıdır.

Zeyd adamdır.

Bu sûrette Zeyd ma'lûmâtlı bir adamdır.”

kıyâsı meydana konulup da bunda hadd-i evsat olan “Zeyd” lafzı netîceye dâhil olmuş iken kıyâs yine sahîh oluyor, denilirse buna dahi şöyle cevap verilir ki netîce gibi görünen “Zeyd ma'lûmâtlı bir adamdır” kaziyyesi “Zeyd ma'lûmâtlıdır” ve “Zeyd adamdır” mukaddimelerinin birleşmesinden hâsıl olmuş bir kaziyye olup bunda istintâc bu kadar. Zîrâ mukaddimelerin hülâsâ-i mefhûmu netîcede dâhil olmak kâ'ideden ise de netîce olan kaziyye mukaddimelerin hemen öyle lafzı lafzına aynı olduğu vakitte mukaddimelerden istidlâl olunmamış hükmünde olur. Netîceyi mukaddimelerden istihrâc etmeksizin kıyâs tertîb etmeklik ise mümkün olamaz. Bu cihetlerle şu kıyâs her ne kadar mâddece sahîh ise de sûretce fâsiddir ve bu-

nun mukaddimleri yine hâli üzere kaldığı hâlde asıl netîce-i sahîhası “bu sûrette ma’lûmatlı olanların birisi adamdır” kaziyyesi olmak iktizâ eder ki “Zeyd” lafzı buna girmemiştir.

Dördüncü Kâ’ide: Hadd-i evsatın hem kübrâda ve hem sugrâda cüz’iyyet ifade edemeyip onların birinde olsun elbette külliyyet ifade eylemesi kıyâsın dört haddenden mürekkebin olmadığı içindir (Kâ’ide-1). Zîrâ herhangi vakit hadd-i evsat gerek sugrâda gerek kübrâda cüz’iyyet ifade eylese mukaddimelerde bir şey’in birbirinden başka olan iki cüz’üne delâlet etmiş olacağından böyle mukaddimelerden hiçbir netîce çıkamaz. Meselâ,

“Müselles şekildir.

Murabba‘ dahi şekildir.

Bu sûrette müselles murabba‘dır.” ve

“İnsân hayevândır.

Koyun dahi hayevândır.

Bu sûrette koyun insândır.”

kıyâsları sahîh değildir. Zîrâ müselles şekil olduğu gibi murabba‘ dahi şekildir. Ammâ müselles üç köşeli ve murabba‘ dört köşeli olduğundan müselles ile murabba‘ bir olamaz ve insân gibi koyun dahi hayevân ise de insân nâtık [85] ve koyun gayr-i nâtık olmasıyla koyun insânın aynı olamaz. İşte bu kıyâsların fesâdı hadd-i evsatların iki kerre cüz’iyyet ifade eylemelerinden ve bu münâsebetle her birinde dört hadd mevcûd olmasındandır. Şöyle ki; mücibelerde mahmûlün şümûlü mevzû’un şümûlünden ziyâde olsa mahmûl kendi şümûl-i tâmmınca bir ma’nâ ifade edemeyip mevzû’un şümûlü derecesine kadar ifade etmek lâzım gelmekle (Bend-47) birinci kıyâsta hadd-i evsat olan “şekil” lafzı birbirinden ayrı olan mevzû’lara isnâd olmuş olduğundan iki kaziyyenin her birinde birer nev‘ ya’nî iki türlü şekil ifade ediyor. Bu cihetle mukaddimenin biri “müselles, üç dıl’ı olan şekildir” ve diğeri “murabba‘, dört dıl’ı olan şekildir” demek olur ki bunlarda dört hadd mevcûd oluyor. Ya’nî “müselles” ve “üç dıl’ı olan şekil” ve “murabba‘” ve “dört dıl’ı olan şekil” hadleri bulunuyor. Diğer kıyâs dahi bunun gibi olup hadd-i evsat olan “hayevân” lafzından iki nev‘ hayevân anlaşılıyor. Ya’nî “insân” ve “nâtık olan hayevân” ve “koyun” ve

“gayr-i nâtık olan hayevân” hadlerinden mürekkebe hükmündedir.

Bundan zâhir oldu ki hadd-i evsat yâ iki def’ada dahi külliyyet veya bir kerre külliyyet ve bir kerre cüz’iyyet ifade eylemelidir. Evvelkisine misâl,

“Her müsellesin zâviyeleri mecmû’u iki zâviye-i kâ’imeye müsâvîdir.

Her müsellesin üç zâviyesi vardır.

Bu sûrette üç zâviyesi olan şekillerin zâviyeleri mecmû’u iki zâviye-i kâ’imeye müsâvîdir.”

kıyâsıdır ki hadd-i evsat olan “müselles” lafzı iki kerre külliyyet ifade ediyor ve bunun sugrâda ve kübrâda ma’nâsı bir olduğundan bunda dört hadd olmuş olmaz. İkinciye misâl dahi bâlâdaki,

“Her basît olan şey bâkîdir.

Nefs-i nâtıka basîttir.

Bu sûrette nefis-i nâtıka bâkîdir.”

kıyâsı olup burada dahi hadd-i evsat olan “basît” lafzı kübrâda külliyyet ve sugrâda cüz’iyyet ifade ediyor ve böyle bir kerre külliyyet ve bir kerre de cüz’iyyet ifade etmesiyle kıyâsta dört hadd bir yere gelmiş olmayıp kıyâs yine nizamındadır. Zîrâ “her basît olan şey” demek basît olan şeylerin hangisi olursa olsun demek olmasıyla “cinse sâdık olan şey nev’e dahi sadıktır” kâ’idesince (Bend-45) bunların cümlesi bâkî olduğundan basîtlerin sırasında bulunan nefis-i [86] nâtıka dahi bâkî olmak lâzım gelir ve hadd-i evsatın bu sûrette bulunması diğer sûretten daha çoktur.

Beşinci Kâ’ide: Mukaddimelerin ikisi birden sâlibe olamayıp biri sâlibe olsa diğerinin mutlaka mûcibe olması şu sebeptendir ki iki sâlibe beyinde hiçbir irtibât olamaz. Zîrâ tarafeyn hadlerinden ne birinin ve ne diğerinin hadd-i evsata muvâfık olmasından birbirine dahi muvâfık olmamalarına veyâ olmalarına hüküm çıkmaz. Farazâ iki kemmiyyetin aher bir kemmiyyete müsâvî olmamalarından birbirine ne müsâvî ve ne gayr-i müsâvî olmaları istidlâl olunamaz.

Gerçi ba’zı kıyâsların mukaddimleri sâlibe gibi görünüyor. Meselâ,

“Hak Ta’âlâ Hazretlerine ibâdet etmeyen ahirette felâh ve necâta nâ’il olamayacaktır.

Dinsiz olan adam ibâdet etmez.

Bu sûrette dinsiz olan adam ahirette felâh ve necâta nâ'il olamayacaktır." gibi.

Lâkin hakîkatte böyle değildir. Ya'nî şu mukaddimelerin biri ma'dûledir. Zîrâ dîn ve îmânı olmayanların –Hudâ esirgesin– sa'âdet-i ebediyeden mahrûm olacaklarına şunun için hükmolunuyor ki o takım adamlar herkesin üzerine farz olan ibâdette kusûr ettiklerinden dolayı ahirette felâh bulamayacak olanların sınıfında dâhildirler. Bu cihetle şu kaziyede dîndâr olmayan kimselerin Hak Ta'âlâ Hazretlerine ibâdet etmeyenlerden ma'dûd olduklarına hükmolunuyor. Ya'nî "ibâdet etmez" ibâresi "ibâdet etmeyenlerdendir" ibâresinin aynı olup bu cihetle ikinci kaziyeye "dînsiz olan adam ibâdet etmeyenlerdendir" hükmünde bulunduğu ve bunda ise selb edâtı ancak mahmûle râci' olduğundan bu kaziyeye sâlibe değildir (Bend-46). İşte bu kıyâsın hadleri "Hak Ta'âlâ Hazretlerine ibâdet etmeyen" ve "ahirette felâh ve necâta nâ'il" ve "dînsiz olan adam" hadlerinden ibaret olup asıl selb fakat "Hak Ta'âlâ Hazretlerine ibâdet etmeyen" haddindedir.

Gelelim ki bir şey'in ne a'lâ ve ne ednâ olmasından onun evsat olması ve bir hatt üzerinde bulunan noktanın ne bir uçta ve ne diğer uçta vâki' olmasından iki nihâyetin beyninde bulunması sahîhan istidlâl olunamaz mı, su'âlinin dahi cevâbı budur ki vâki'a bu hükümler [87] sahîhtir. Lâkin bunların istidlâl olduğu kıyâslar ancak şu sûretle olabilir. Ya'nî,

"Bir şey ki ne a'lâ ve ne ednâ ola, elbette evsattır.

Şu şey ne a'lâ ve ne ednâdır.

Bu sûrette şu şey evsattır." ve

"Bir hatt-ı müstakîmin üzerinde vâki' olan nokta ki onun ibtidâsında ve nihâyetinde bulunmaya elbette o hattın ibtidâsıyla nihâyeti beyninde vâki' olur.

(ب) (ح) hatt-ı müstakîminin üzerinde bulunan (ل) noktası bu hattın ne ibtidâsında ve ne nihâyetinde vâki' olan bir noktadır.

Bu sûrette (ل) noktası (ب) (ح) hatt-ı müstakîminin ibtidâsıyla nihâyeti beyninde vâki'dir."

İşte bunda mukaddimeler mûcibe hükmünde olmalarıyla zikrolunan kıyâslar kâ'idenin sıhhatine hâlel veremezler.

Altıncı Kâ'ide: Gelelim mukaddimelerin ikisi birden cüz'iyeye olamayıp hiç olmazsa birisi külliyye olmak lâzım gelmesine, çünkü her nasıl kıyâs olursa olsun mukaddimelerinin yâ ikisi de sâlibe veya ikisi de mûcibe veyâhûd biri mûcibe ve diğeri sâlibe olacağından bunda yalnız üç sûret olabilir. Lâkin iki sâlibeden netîce hâsıl olamadığına nazaran (Kâ'ide-5) sâlibe olmaları şıkkından sarf-ı nazarla ibtidâ farz edelim ki bunlar mûcibe olsunlar. Kazıyye-i cüz'iyenin mevzû'unda cüz'iyet bulunduğundan (Bend-46) ve mûcibelerde ise mahmûlün şümûlü mevzû'un şümûlüyle mahdûd olduğundan (Bend-47) hadd-i evsat dahi ister mevzû' ister mahmûl olsun ya'nî gerek suğrâda gerek kübrâda bulunsun külliyyet ifade edememek lâzım gelir. Bu cihetle ondan iki def'ada dahi cüz'iyet anlaşılmaq icâb eder. Bu ise kâ'ideye muhâlifdir (Kâ'ide-4). İmdi mukaddimelerin mûcibe-i cüz'iyeye olmaları muhâldir. Şimdi üçüncü şıkkı bakalım. Cüz'iyeye farz olunan mukaddimelerin biri mûcibe ve biri sâlibe olsa aşağıda isbât olunacağı üzere (Kâ'ide-8) netîce elbette sâlibe olmak iktizâ eder. Hâlbuki hadd-i ekber netîcenin mahmûlü olup (Bend-48) sâlibelerde mahmûl şümûlüne tamâmıyla mâlik olduğundan (Bend-47) ve hadd-i ekberin netîcede ve mukaddimede şümûlü müsâvî bulunduğundan (Kâ'ide-2) netîce sâlibe olduğu vakitte hadd-i ekber mukaddimede külliyyet ifade etmek lâzım gelir. Hadd-i evsat dahi yâ suğrâda veya kübrâda külliyyet ifade etmek şarttır (Kâ'ide-4). Bu hallere nazaran mukaddimelerde hem hadd-i ekber ve hem hadd-i evsat külliyyet ifade etmek iktizâ eder. Hâlbuki biri mûcibe ve diğeri sâlibe olan iki **[88]** kazıyye-i cüz'iyede iki hadd-i küllî bulunamayıp yalnız bir hadd-i küllî mevcûd olabilir. Zirâ iki kazıyyede dört hadden ziyâde bulunamayıp (Bend-48) bunların mevzû'ları tabî'atiyle cüz'iyet ifade etmelidir. Çünkü mûcibelerde mahmûlün şümûlü mevzû'un şümûlüyle mahdûd olmasıyla (Bend-47) mûcibe-i cüz'iyede mahmûl dahi cüz'iyet ifade etmek lâzım gelir ve fakat sâlibenin mahmûlü külliyyet ifade eder (Bend-47). Bu cihetle mâdemki iki cüz'iyenin biri mûcibe ve diğeri sâlibe olsa dahi iki hadd-i küllî ile üç hadd-i cüz'î bulunmaq icâb edip bu da mümkün olmadığından ikisinin biri mutlaka külliyye olmak

lâzım gelir. İmdi bunlar ne mûcibe ne sâlibe ve ne biri mûcibe ve diğeri sâlibe olabileceğinden iki kazıyye-i cüz'iyeden hiçbir netîce çıkmaz.

Bu kâ'ide şu vechle dahi isbât olunabilir ki, kıyâs-ı tâmm hadd-i zâtında evvelâ bir mahmûlün falan takım eşyâya elverdiğini veyâ elvermediğini beyan edici bir kazıyye-i külliyyeden, sâniyen bir veyâ birkaç nesnenin o takımında dâhil olduğunu veyâ olmadığını ifade eyleyici bir kazıyye-i mahsûsa veya cüz'iyeden, sâlisen o mahmûlün o şey'e dahi elvermesi veyâ elvermemesi lâzım geldiğine hükmedici bir netîceden ibaret olmasıyla kıyâs-ı tâmmde elbette bir kazıyye-i külliyye bulunmak şart olduğundan iki kazıyye-i cüz'iyenin netîce vermeleri mümkün değildir. Ancak,

“Üç ile iki mecmû'ü beşe müsâvîdir.

Dört ile bir mecmû'ü dahi beşe müsâvîdir.

Bu sûrette üç ile iki mecmû'ü dört ile bir mecmû'una müsâvîdir.”

ve

“Rûh-ı insânî kuvve-i nâtıkaya mâlik olan bir cevherdir.

Cisim kuvve-i nâtıkaya mâlik olan bir cevher değildir.

Bu sûrette rûh ile cism bir ayn-ı cevher değillerdir.”

kıyâslarından su'âl olunursa gerçi bunlar kıyâs-ı tâmm sûretinde iseler de bunların kübrâsı olan kazıyye-i külliyye mahzûfdur ve sugrâsı dahi iki kazıyyeye taksîm olunmuştur ve bunlar hakîkatte kıyâsın “kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddime” ta'bîr olunan nev'idir ki makâle-i hâmisede ta'rîf olunacaktır (Bend-50). Ya'nî birinci kıyâs “bir aded-i ma'lûma bâliğ olan mecmû'lar birbirine müsâvî olurlar. Ya'nî,

“İki takım adedden her bir takımın yekûnu bir ayn-ı aded çıktığı hâlde o yekûnlar birbirine müsâvî olurlar.

Üç ile iki mecmû'ü beşe müsâvî olup dört ile bir mecmû'ü yine beşe müsâvîdir. [89]

Bu sûrette üç ile iki mecmû'ü dört ile bir mecmû'una müsâvîdir.”

hükümündedir ve ikinci kıyâs dahi,

“Bir araz-ı lâzım cihetiyle birbirinden tahallûf eden şeyler bir ayn-ı cevher olamazlar.

Rûh-ı insânîde kuvve-i nâtika mevcûd olduğundan ve cisimde ise bulunmadığından rûh ile cisim beyinde araz-ı lâzım cihetiyle ihtilâf vardır.

Bu sûrette rûh ile cisim bir ayn-ı cevher değıllerdir.”

takdîrindedir. Birinci kıyâsta dikkat olunacak bir şey dahi budur ki tasavvurât-ı külliyyenin ta‘rîfinden anlaşıldığı üzere (Bend-33) adedlerin tasavvuru tasavvurât-ı külliyyeden olduğundan asıl bakılsa “üç ile iki mecmû‘u beşe müsâvî olup dört ile iki mecmû‘u yine beşe müsâvîdir”³⁶ kaziyyesi dahi külliyye olup şu kadar ki “bir aded-i ma‘lûma bâliğ olan mecmû‘lar birbirine müsâvî olurlar” kaziyyesinin külliyyeti ondan ziyâdedir.

Yedinci Kâ‘ide: Mukaddimeler mûcibe oldukları takdîrde netîce sâlîbe olamayıp onun dahi herhâlde mucibe olması şu deliller ile isbât olunur ki mukaddimeler mucibe oldukları vakitte hadd-ı ekber ile hadd-i asgarın hadd-i evsata elverişli olduğuna netîcede hükmolunmak lâzım gelir. Bu cihetle netîcenin şu muvafakatı nefyetmesi mümkün olamaz. Binâberin netîcenin mucibe olması zarûrîdir. Bir de netîce sâlîbe olsa mukaddimeler ile hiçbir münâsebeti olamayıp o hâlde bambaşka bir hüküm demek olur. Bu ise nefis-i kıyâsın ahkâm ve esâsına mugâyirdir (Bend-38). İmdi mukaddimeleri mûcibe ve netîcesi sâlîbe sûretinde bir kıyâs yapılsa fâsid olacağı derkâr olduğundan başka âdetâ şâyân-ı istihzâ olur. Farazâ,

“Her iyi şey sevilir.

Sadâkat iyi şeylerdendir.

Bu sûrette sadâkat sevilmez” denilse ne kadar tuhaf olur.

Sekizinci Kâ‘ide: Mukaddimelerin biri sâlîbe olsa netîce dahi sâlîbe olup biri cüz’iyye olduğu hâlde netîcenin dahi cüz’iyye olması şundan îcâb eder ki mukaddimeler bir sâlîbe ile bir mûcibeden mürekkeb olsalar mûcibede yâ hadd-i asgarın veya hadd-i ekberin hadd-i evsata muvâfık olduğuna ve sâlîbede ise kezâlik o ikisinden birinin hadd-i evsata muvâfık olmadığına hükmolunacağından o hâlde tarafeyn birbirine muvâfık olamayacağına nazaran bunların beynlerinde muvafakat bulunduğunu inkâr edici ya‘nî birini [90] diğlerinden nefyeyleyici bir kaziyyeye muhtâç olunur. Bu cihetle netîcenin mûcibe olması mümkün olmayıp mukaddimelerin biri sâlîbe olduğu gibi netîce dahi elbette sâlîbe olmak îcâb eder.

36 Metinde yazıldığı şekliyle “dört ile iki mecmû‘u” şeklinde yazılmıştır.

Gelelim mukaddimelerin biri cüz'iyeye olduğu sûrette netîcenin dahi cüz'iyeye olması bahsine. Biri külliyye ve biri cüz'iyeye olan iki mukaddimenin netîcesi külliyye olamaz. Zîrâ külliyye olsa yâ mûcibe-i külliyye veyâ sâlibe-i külliyye olmak lâzım gelip eğer netîce mûcibe-i külliyye olursa onun mevzû'u dahi bir tasavvur-ı küllî olur (Bend-46). Netîcenin mevzû'u ise hadd-i asgardır (Bend-48) ve hadd-i asgarın mukaddimelerde olan şümûlü netîcedeki şümûlünden az olamayacağından (Kâ'ide-3) hadd-i asgarın netîcede külliyyet ifade eylediği hâlde sugrâda dahi külliyyet ifade etmelidir. Lâkin bâlâda isbât olunduğu üzere mukaddimelerin biri sâlibe olsa netîce dahi sâlibe olacağından netîce mûcibe farz olunmuş olmasıyla burada mukaddimeler mûcibe olmak lâzım gelir. Mûcibelerin mahmûlü cüz'iyet ifade etmesiyle (Bend-47) hadd-i asgar sugrâda mahmûl olamayıp ancak mevzû' olabilir. Hadd-i evsat hem sugrâya ve hem kübrâya dâhil olacağından (Bend-48) hadd-i asgar sugrâda mevzû' olduğu gibi hadd-i evsat dahi sugrânın mahmûlü olur. Mûcibelerde mahmûlün şümûlü nâkıs olduğundan hadd-i evsat sugrâda mahmûl olduğu vakitte cüz'iyet ifade eder. Hadd-i evsat ise mukaddimelerin ikisinde dahi cüz'iyet ifade edemediğinden (Bend-49) sugrâda cüz'iyet ifade ettiği için kübrâda külliyyet ifade etmek lâzım gelir. Mûcibelerde mahmûlün şümûlü mevzû'un şümûlünden ziyâde olamadığından (Bend-47) hadd-i evsat kübrâda külliyyet ifade edebilmek için kübrânın mevzû'u olmalıdır. Hadd-i evsat kübrânın mevzû'u olduğu vakitte külliyyeti sebebiyle kübrâ dahi kazıyye-i külliyyeye olmuş olur. Lâkin bâlâda görüldüğü üzere sugrânın mevzû'u külliyyet ifade etmesiyle sugrâ dahi külliyye olacağından mukaddimelerin ikisi de külliyye olur. Hâlbuki biz mukaddimelerin birisini cüz'iyeye farz ettik idi. Binâ'en-aleyh bu farz üzerine yapılan kıyâs kâ'ideye muhâlif olacağından netîce mûcibe-i külliyye olamıyor. Bakalım sâlibe-i külliyye olabilir mi? Eğer [91] mukaddimelerinin biri cüz'iyeye olan kıyâsın netîcesi sâlibe-i külliyye olursa netîcenin mevzû' ve mahmûlü külliyyet ifade eder. Zîrâ netîce külliyye olmasıyla onun mevzû'u elbette tasavvurât-ı külliyyeden olup netîcenin sâlibe olması münâsebetiyle mahmûlü dahi bir tasavvur-ı küllî olmak lâzım gelir (Bend-47). Netîcenin mevzû' ve mahmûlü ise hadd-i asgar ile hadd-i ekberden ibarettir (Bend-48). Bu cihetle hadd-i asgar ile hadd-i ekber netîcede külliyyet ifade etmiş olurlar. Hadd-i ekber ve hadd-i

asgarın netîcedeki külliyyetleri mukaddimelerde olan külliyyetlerinden ziyâde olamayacağından (Kâ'ide-2) bunların mukaddimelerde dahi külliyyet ifade etmeleri îcâb eder. Hadd-i evsat ise iki kerre cüz'iyet ifade edememesiyle (Kâ'ide-4) mukaddimelerde azdan az üç hadd-i küllî bulunmuş olur. Diğer taraftan dahi iki sâlibeden netîce çıkmamasıyla (Kâ'ide-5) mukaddimelerin biri olsun mûcibe olmak lâzım gelip olsa evsat bir hadd-i cüz'î olabilmek iktizâ eder. Mûcibelerde mevzû'un şümûlü tâmm ve mahmûlün şümûlü nâkıs olmasıyla (Bend-47) dördüncü hadd cüz'î ya'nî hadd-i evsatların birisi kaziyeye-i mûcibede mahmûl olmuş olur. Mâdemki mukaddimelerin mürekkebi olduğu dört haddeden ya'nî bir hadd-i asgar ve bir hadd-i ekber ile iki hadd-i evsattan üç tânesi küllî ve biri cüz'î olup da hadd-i evsatların biri olan hadd-i cüz'î dahi mahmûl oluyor. Bu demek olur ki geri yanda olan bir mahmûl ile mevzû'ların ikisi dahi hadd-i küllî oluyorlar. Mevzû'lar küllî oldukları hâlde mukaddimelerin ikisi dahi külliyye olmak iktizâ eder ki bu da bâlâdaki farzımızın mugâyiri olduğundan netîce sâlibe-i külliyye dahi olamaz. İşte netîce ne mûcibe-i külliyye ne sâlibe-i külliyye olabilmesiyle mukaddimelerin biri külliyye ve diğeri cüz'iyeye olduğu vakitte netîce kaziyeye-i külliyye olamayıp onun dahi elbette cüz'iyeye olacağı sâbit olur.

Kıyâs-ı tâmma dâ'ir şu tafsîl olunan sekiz kâ'idenin cümlesi nefsü'l-emre mutâbık olup kâ'idesi inkâr olunamazsa da bir kıyâs-ı tâmmın sıhhat ve fesâdını tahkik için bunlara mürâca'at olunmaksızın umûm kıyâs hakkında beyan olunan kâ'ide-i külliyye ile dahi matlûb hâsıl olabilir. Ya'nî her kıyâsın mukaddimesiyle netîcesi beyninde müsterek bir tasavvur ile beraber diğer iki tasavvur beyninde mutâbakat-ı külliyye veya cüz'iyeye bulunmak kâ'idesi [92] bu husûsa mîzân olur (Bend-38). Bir de makâle-i sâlisede ta'rîf olunan mutâbakat-ı sûriyye keyfiyeti dahi (Bend-43) bir kıyâs-ı tâmmın sahîh olup olmadığını tahkike medâr-ı kâfi olduğunda şüphe yoktur.

Bu makâlede ahkâm-ı kazâyâ ile kıyâs-ı tâmmın kavâ'id-i mahsûsası beyan olduğu misüllü gelecek makâlede dahi kıyâsın envâ'-ı muhtelifesi ta'rîf olunacaktır.

[93]

MAKÂLE-İ HÂMİSE

“Envâ‘-ı Akyise beyânındadır.”

Ellinci Bend: Bir kıyâsın tâmm olması mürekkeb olduğu üç kaziyyesinin dahi tekmîl olarak mezkûr olmasına mutâçtır (Bend-48). Ancak ifade-i merâm edebilecek dereceden ziyâde lakırdı söylenmesi şive-i kelâm ve kitâbete ve ilm-i belâgat kavâ‘idine mugâyir düştüğünden mâ‘adâ dinleyene veya mütâla‘a eyleyene bayâğica usan getirdiği cihetle öyle zâ‘id ve lüzûmsuz sözlerden sarf-ı nazar olunmak lâzım gelir. Bunun gibi dahi söylenen söz hemen birbiri ardı sıra bir takım kıyâsât-ı tâmm-e-i mürettebeden ibaret olsa bu da tatsızca bir şey olacağından kıyâs-ı tâmmın lisânen ve tahrîren isti‘mâli pek nâdir olup onun yerine kıyâsın başka sûretleri kullanılır. Ekseriyâ mukaddimelerin birisi pek bedîhî olup da zikrinde fâ‘ide olmadığı hâlde terk olunur. Ve mukaddimelerinin biri böyle hazf ve tayy olunan ya‘nî bir mukaddime ile netîceden ibaret olan kıyâsa “kıyâs-ı matviyyü’l-mukaddime” denir. Ve zikrinden sarf-ı nazar olunan mukaddime kübrâ ise kıyâsa “matviyyü’l-kübrâ” denip eğer sugrâ ise “matviyyü’s-sugrâ” ta‘bîr olunur. Meselâ, bir sağman inek görülünce “şu ineğin sütü var, bu sûrette şu inek doğurmuş olmalıdır” denilmesi gibi ki zikrinden sarf-ı nazar olunan mukaddime “sütü olan inek elbette doğurmuş olmak lâzım gelir” kaziyyesidir. İmdi bu kıyâs,

“Sütü olan inek elbette doğurmuş olmak lâzım gelir.

Şu ineğin sütü var.

Bu sûrette şu inek doğurmuş olmalıdır.”

takdîrindedir. Zîrâ ineğin süt vermesinden doğurmuş olduğuna hükmolunması bir ineğin doğurmadıkça sütü gelmemek Bâri-i Ta‘âlâ Hazretlerinin vaz‘ etmiş olduğu kânûn-ı tabi‘at iktizâsından olmasıyla her ne kadar şu kaziyye açıktan açığa söylenmiyorsa da onun zihinde vücûdu mukadder ve mukarrerdir.

İşte o misüllü beyhûde tekerrürler fütûr verip ba‘zı kerre dahi zihni teşvîş eylediğinden yalnız âdî sohbet ve inşâ ve kitâbette değil hesâb ve

hendese gibi dakik ilimlerde bile sahîh olduğu bir kerre isbât olunan mukaddimelerden sarf-ı nazar etmek ve bunların [94] bahs ve isbât olundukları mahallere havâle edip fakat netîcelerini zıkr ve beyan ile iktifâ eylemek musannıfların âdetidir.

Misâl-i âher,

“Altı zâ'id bir [6+1] kemmiyeti, beş zâ'id iki [5+2] kemmiyetine müsâvîdir.

Bu sûrette altı zâ'id bir ve nâkıs iki [6+1-2] kemmiyeti beşe müsâvîdir.” kıyâsında mukaddimenin biri mahzûf olup onun yerini doldurmak için

“Altı zâ'id bir kemmiyeti beş zâ'id iki kemmiyete müsâvîdir.

Birbirine müsâvî olan altı zâ'id bir kemmiyeti ile beş zâ'id iki kemmiyetinden iki adedi tarh olursa bu kemmiyetler yine birbirine müsâvî olurlar.

Bu sûrette altı zâ'id bir ve nâkıs iki kemmiyeti beş zâ'id iki ve nâkıs iki kemmiyetine ya'nî beşe müsâvîdir.”

yollu tafsîl olunmak iktizâ eder. Hatta daha iyisi istenilirse şu hafz olunan mukaddime bile zâtında bir netîceden ibaret olup bunun mukaddimleri dahi mahzûfdur. Ya'nî bu kıyâsın tâmm olması için şöyle denilmelidir:

“Birbirine müsâvî olan iki kemmiyetin her birinden bir ayn-ı aded tarh olursa o kemmiyetlerin müsâvâtına halel gelmez.

Altı zâ'id bir kemmiyeti beş zâ'id iki kemmiyetine müsâvîdir.

Bu sûrette birbirine müsâvî olan altı zâ'id bir kemmiyetiyle beş zâ'id iki kemmiyetinden iki adedi tarh olursa bu kemmiyetler yine birbirine müsâvî olurlar.”

Lâkin kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddime dâ'imâ bir tarz ve siyâkta olmayıp türlü türlü sûretler kesbedilir. Meselâ, “ben sana dost iken sen beni niçin düşman belliyorsun” gibi ki bunun kıyâs-ı tâmma tebdîli murâd³⁷ olursa,

“Dost olanı düşman bellememelidir.

Ben dostum.

Bu sûrette sen beni düşman bellememelisin.”

37 Eserin 1289 yılı baskısında (merâm) olarak yazılmıştır.

denilmeye muhtâçtır. Şu kadar ki evvelkinde olan o kinâye yollu letâfet berikinde yoktur.

Ba'zı kerre dahi kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddimenin mezkûr bulunan mukaddimesiyle netîcesi berâberce olarak bir kazıyye ile ifade olunur. Meselâ, "bu fânî dünyada hiçbir şey'e gönül bağlama" gibi ki bunun kıyâs-ı tâmmı,

"Eğer bu dünya fânî ise hiçbir şey'e gönül bağlamak câ'iz olmaz.

Bu dünya fânîdir.

Bu sûrette hiçbir şey'e gönül bağlamamalıdır." sûretinde olur.

Elli Birinci Bend: Kıyâsın pek âşikâr olan kazıyyesinden sarf-ı nazar olduğu gibi bunun aksine olarak kimi vakit dahi mukaddimelerin ikisi de aynıyla zikrolunduktan başka her birini isbât etmek ve bir kat daha kavileştirmek için [95] ba'zı deliller dahi getirilir ve buna "kıyâs-ı müdellel" ta'bîr olunur. Meselâ,

"İnsâna rahat ettirici şeyler pek â'lâ ve makbûldür, zîrâ insânın asıl yaradılışı rahat etmek içindir ve insân kısmı dâ'imâ rahat etmeyi ister,

İyi huyluluk insâna rahat ettirir hâllerdendir, nitekîm bunu nefsimizde tecrübe ile ve kalbimizin şehâdetiyle biliriz.

Bu sûrette iyi huyluluk pek â'lâ ve makbûl bir hâldir."

gibi ki "zîrâ insânın asıl yaradılışı rahat etmek içindir ve insân kısmı dâ'imâ rahat etmeyi ister" ve "nitekîm bunu nefsimizde tecrübe ile ve kalbimizin şehâdetiyle biliriz" delilleri kaldırılrsa sade kıyâs-ı tâmm kalır.

Elli İkinci Bend: Bir mâddede birkaç şık gösterilip de onun cümlesi dahi bir netîceye çıkan kıyâsa "kıyâs-ı mukassem" denir. Meselâ, vaktiyle bir takım feylesoflar gelmiş ki cihânda hiçbir ma'lûmât-ı sahîha tahsîli mümkün olmadığını zâhib olup insân her bir husûsta şüphe eylemelidir diyerek her şeyi şüpheli tutarlar imiş ve bu mezhebden olanlara Arabîde "lâ edriyyûn" yâhûd "reybiyyûn" derler imiş. Bunlardan birine,

"Şu dediğini yâ sahîhan biliyorsun yâ bilmiyorsun, eğer biliyorsan dünyada bilinir şey dahi vardır, demek olur.

Yok eğer bilmiyorsan bir adam bilmediği şey'e hükmedemez.

Bu sûrette sen dünyada hiçbir şey bilinemediğini nasıl sahîh diye söylüyorsun.” denildiği meşhûrdur.

Misâl-i âher, bir târihde düşman karşısında bulunan bir orduyu düşman ansızın basmış olduğundan nöbet beklemeye me'mûr olan karakolların muhâkemeleri icrâ olundukta kendilerine,

“Eğer nöbetinizi bekliyor idinizse niçin orduya haber vermediniz.

Yok nöbetinizi beklemiyor idinizse niçin nizâmın mugâyiri harekette bulundunuz.

İmdi iki sûrette dahi kurşuna dizilmeye müstehaksınız.” denilip, kânûn-ı harb üzere i'dâmlarına hükmolunmuş.

Kıyâs-ı mukassem pek mü'essir bir şey olup eğer şartınca tertîb olunursa hasm hiçbir kaçamak yeri bulamaz ve hangi tarafa dönse kendine kurtuluş olmaz. Lâkin bunun da en başlı kâ'idesi mâddenin her tarafını lâyıkıyla güzelce düşünüp de hâriçte hiçbir ihtimâlât bırakmamaktır. Meselâ,

“Yâ âhiret yoktur.

Yâ cennet vardır. [96]

Bu sûrette ölümden korkulmamalıdır.”

kıyâs-ı fâsidi gibi ki âhiretin var olmasından yalnız cennetten ibaret olması lâzım gelmeyip cehennem dahi olacağından buna karşı,

“Yâ âhiret yoktur.

Yâ cehennem vardır.

Bu sûrette ölümden korkulmalıdır.”

denebilirse de bu da sahîh değildir.

Bir de kıyâs-ı mukassemın sahîh olması her bir şıkkının birer netice-i zarûriyye vermesine muhtâçtır. Meselâ, “sakın devlet mansıbına tâlib olma, zîrâ muvaffak olursan halk çekemeyip sana düşman olur ve muvaffak olmazsan Cenâb-ı Hakkın ve velînîmetin olan padişâhının nezdinde mes'ûl olursun” gibi ki mansıbdaki bulunan zâtın me'mûriyyetini lâyıkıyla icrâ etmesinden mutlaka halkın nazarından düşmesi ve ona herkesin düşman olması iktizâ etmeyip velev kötü ve hasûd adamlar husûmet etseler de ehl-i ırz ve insâf olanlar kendisini sevmek ihtimâli olacağından şu netîcede zarû-

ret yoktur ve kıyâsın fâsid olması bu cihetledir ve şurası dahi dikkat olunacak şeydir ki kıyâs-ı mukassemde kazıyyeler tasdikât-ı akliyyeden olmadığı vakitte ekseriyâ mütekellimin aleyhine çıkar. Nitekim, “Avukat” ta’bîr olunan da’vâ vekillerinden birisi san’atını şu şart ile bir âherine öğretmeye kâ’il olmuş ki avukatlığı tahsîl edinceye kadar hoca hakkı olarak kendisine hiçbir şey vermeyip her ne vakit bu da’vâ vekâletine başlayıp da üzerine aldığı da’vâyı kazanacak olursa o zaman versin. Lâkin herif meğer sadece zevk için bu san’ata merâk eylemiş olduğundan öğrendikten sonra para vermem diye san’atını icrâ etmez ve hiçbir da’vâya girişmez imiş. Günün birinde hocası buna demiş ki “seni mahkemeye çekerim, sen haklı çıkarsan mukâvelemiz mûcibince akçeyi senden alırım ve da’vâdan düşecek olursan dahi hâkim i’lâmıyla tahsîl ederim” lâkin beriki de “sen istediğin kadar da’vâ aç eğer hak benim yedimde olduğuna hâkim hüküm ve i’lâm ederse benden nasıl akçe alabilirsin ve da’vânı mahkemece yürüttüğün hâlde mukâvele iktizâsınca sana hiçbir şey vermemem lâzım gelmez mi? Hâsılı benden hiçbir sûretle parayı alabileceğin yoktur” dedikte artık ötekine diyecek kalmamış.

Bu ifadelere göre kıyâs-ı mukassem, netîcesi bir kazıyyeden ibaret olan iki kıyâs-ı tâmm [97] hükmünde olduğundan bunun kıyâs-ı tâmma tahvilimümküdür.³⁸

Elli Üçüncü Bend: Kıyâsın bir nev’i dahi birkaç kazıyye-i cüz’iyyeden bir kazıyye-i külliyye istihrâc etmek olup buna dahi “istikrâ” derler. Meselâ; altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, kalay ile bunun gibi sâ’ir mâ’denlerin keskin ateşi gördüklerinde eriyip su gibi olduğu görülmekte olduğundan her mâ’denin tabi’atında sıcağın erimek hassâsı olduğuna hükmolunması ya’nî “ateşte erimeklik mâ’denin şânındandır” denilmesi bu kabîldendir. İstikrânın şartı tâmm olmaktır. Yani hâriçte hiçbir sûret kalmayarak cümlesi içinde bulunmaktır. Farazâ mâ’denlerin birisi erimez olsa şu kazıyye

38 Bu vâdide yapılan kıyâs-ı mukaseme “müttahidü’n-netice” ta’bîr olunur ve netîcesi bir kazıyye-i munfasıla olduğu takdirde ona “kıyâs-ı mukasem-i muhtelifü’n-netice” denir. Meselâ,

“Kelime yâ isim veyâ fi’l veyâ harftir, zirâ yâ bi’n-nefs ezmine-i selâseden birine mukârin olmayan bir ma’nâyâ delâlet eder veyâ bi’n-nefs ezmine-i selâseden birine mukârin olan bir ma’nâyâ delâlet eyley veyâhut bi’n-nefs hiçbir ma’nâyâ delâlet etmez.

Evvelki hâlde isim ve ikincide fi’l ve üçüncüde harf olur.

Bu sûrette kelime ya isim veyâ fi’l veyâ harftir.” gibi.

zarûriyye olamayacağından fâsid olmuş olur. Bu misâlde gerek netîce olan kazıyye-i külliyye ve gerek onun istidlâl olunduğu kazıyye-i cüz'iyeler hep tasdîkât-ı hissiyyeden olmasıyla istikrâ kıyâsât-ı akliyye bahsinden hâriç gibi zann olunabilirse de yalnız tasdîkât-ı hissiyyeye mahsûs olmayıp bunun bir sûreti vardır ki tasdîkât-ı akliyyeden istidlâl olunduğundan şartınca kıyâs-ı aklîden ma'dûddur. Hattâ ilm-i hendesede dahi pek çok isti'mâl olunur. Meselâ, iki hatt-ı müstakîmin ihâtasından hiçbir şekl-i hendesî hâsıl olamadığını isbât için "Bir hatt-ı müstakîmin vaz'ı âher bir hatt-ı müstakîmin vaz'ına nisbetle üç sûret üzere olabilir. Şöyle ki; yâ bu hatların ikisi dahi herhangi taraftan istikâmet üzere ihrâc olunsalar birbirine telâkî edemez olurlar veyâ evvelinden birbirine telâkî etmiş bulunurlar veyâhûd her biri iki taraftan istikâmet üzere ihrâc olundukta birbirine telâkî ederler. İmdi eğer evvelki sûrete tatbîkan o iki hatt-ı müstakîm asla birbirine telâkî edemezlerse bunların ihâtasından hiçbir şekil hâsıl olamamak lâzım gelir ve eğer ikinci sûrete tatbîkan birbirine telâkî etmiş olurlarsa veyâhûd üçüncü sûrete tatbîkan birbirine telâkîleri mümkün olup da iki taraftan istikâmet üzere ihrâc olunarak birbirine telâkî ettirilirse birinin nihâyeti diğèrinin nihâyetine tamâmı tamâmına mutâbık gelip geri yanda bulunan nihâyetler birbirinden uzak düşerek araları açık kalacağından bu hatt-ı müstakîmlerin ihâtasından bir şekil teşekkül edememek iktizâ eder. Bu sûrette her nasıl olursa olsun iki hatt-ı müstakîmin ihâtasından bir şekl-i [98] mahdûd hâsıl olması mümkün değildir" kıyâsı gibi ki bunda hem hâriçte bir şey bırakılmamış olup hem de kazıyyelerin her biri tasdîkât-ı akliyyedendir. Ya'nî bir hatt-ı müstakîme nisbetle âher bir hatt-ı müstakîmin vaz'ı zikrolunan üç şikkîn birinden hâlî olmayıp bunda bir dördüncü sûret tasavvur olunamadığından hâriçte bir şey kalmamıştır. Bu cihetle mâddeyi üçe tak-sîm eden kazıyye tasdîk-i aklîdir. Bununla berâber her bir kısmın ahkâmını beyan eden kazıyyeler dahi tasdîkât-ı akliyyedendir. Binâ'en-aleyh netîce dahi tasdîk-i aklî olmak lâzım gelerek şu kıyâs, kıyâs-ı aklî olmuş olur.

Bu ta'rifden anlaşıldığı üzere istikrâ sûretinde olan kıyâs-ı aklîde evvelâ muhtemel olan şıkların mecmû'u gösterilmek sâniyen her bir şikkîn üzerine olunan hüküm birer tasdîk-ı aklî olmak şarttır ki evvelkisi âdetâ istikrâda dahi matlûbdur. Şu kadar ki pek lâyıkıyla aranılırsa kıyâsât-ı akliyyeden

olan kıyâs-ı istikrâ'î ile bâlâda ta'rifî geçen kıyâs-ı mukassem beyinde hemen fark yok gibidir (Bend-53) ve o cihetle istikrâ dahi her vakit kıyâs-ı tâmma tebdîl olunabilir.

Elli Dördüncü Bend: Birkaç kazıyye birbirine şu sûretle merbût olsalar ki birinci kazıyyenin mahmûlü ikincide mevzû' ve ikincinin mahmûlü üçüncü kazıyyede mevzû' olup el-hâsıl en nihâyetindeki kazıyyenin mahmûlü ondan evvel olan kazıyyenin mahmûlünden ve mevzû'u dahi birinci kazıyyenin mevzû'undan ibaret ola. Bunların hey'et-i mecmû'asına "kıyâs-ı mürekkeb" ta'bîr olunur. Meselâ,

"Müselles-i mütesâviye'l-adlâ' müselleştir.

Müselles şekildir, her şeklin aded-i zevâyası aded-i adlâ'ına müsâvidir.

Bu sûrette müselles-i mütesâviye'l-adlâ'ın aded-i zevâyası aded-i adlâ'ına müsâvidir."

gibi ki birinci kazıyyenin mahmûlü olan "müselles" tasavvuru, ikinci kazıyyede mevzû' olup ikinci kazıyyenin mahmûlü olan "şekil" tasavvuru, üçüncü kazıyyede mevzû'dur ve son kazıyyeden evvelki ya'nî üçüncü kazıyyenin mahmûlü olan "aded-i zevâyası aded-i adlâ'ına müsâvî" tasavvuru son kazıyyede ya'nî netîcede mahmûl olup birinci kazıyyenin mevzû'u olan "müselles-i mütesâviye'l-adlâ'" tasavvuru son kazıyyede mevzû' olmuştur. Yani en başta olan hadd ile zikri en sonra gelen hadd, netîcede birleşmiştir.³⁹

[99]

Her kıyâs-ı mürekkeb birkaç kıyâs-ı tâmmndan müretteb olup fakat ihtisâr için ba'zı kazıyyelerin tekrârından sarf-ı nazar olduğundan dâ'imâ kıyâs-ı tâmma taksîm olunabilir. Meselâ, zikrolunan kıyâs-ı mürekkeb şu iki kıyâstan ibarettir.

39 Kıyâs-ı mürekkebin bu sûretine "mevsûlü'n-netâyic" ta'bîr olunup bunun diğer bir sûreti dahi vardır ki netîceler mukaddimelere vasl olduğundan buna dahi "kıyâs-ı mürekkeb-i mevsûlü'n-netâyic" denir. Meselâ,

"Cevher-i rûhânî basıttır.

Basıt olan şey bâkîdir.

Bu sûrette cevher-i rûhânî bâkîdir.

Nefs-i nâtuka cevâhir-i rûhâniyyedendir.

Bu sûrette nefis-i nâtuka bâkîdir." gibi.

Birinci kıyâs:

“Müselles-i mütesâviye'l-adlâ' müselleştir.

Müselles şekildir,

Bu sûrette müselles-i mütesâviye'l-adlâ' şekildir.”

İkinci kıyâs:

“Müselles-i mütesâviye'l-adlâ' şekildir.

Her şeklin aded-i zevâyâsı aded-i adlâ'ına müsâvîdir.

Bu sûrette müselles-i mütesâviye'l-adlâ'ın aded-i zevâyâsı aded-i adlâ'ına müsâvîdir.”

İşte birinci kıyâsın netîcesi olan “bu sûrette müselles-i mütesâviye'l-adlâ' şekildir” ve ikinci kıyâsın mukaddimesi olan “müselles-i mütesâviye'l-adlâ' şekildir” kaziyeleri bâlâdaki kıyâs-ı mürekkebe bulunmayıp şu kıyâslar onların ilâvesiyle hâsıl olmuştur. Misâl-i âher,

“1-Ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olursa ilm u hüner tahsîli için halka şevk ve hâhiş gelir.

2-İlm u hüner tahsîli için halka şevk ve hâhiş geldiği vakit her taraftan fûnûn ve ma'ârifce birçok şeyler îcâd olunmaya başlar.

3-Her taraftan fûnûn ve ma'ârifce birçok şeyler îcâd olunmaya başlarken san'atlar gündün güne ilerleyip kemâle erer.

4-San'atlar gündün güne ilerleyip kemâle erdikte bir takım fabrikalar açılarak türlü türlü ma'mûlât meydâna çıkar.

5-Fabrikalar açılarak türlü türlü ma'mûlât meydâna çıktıkça mülk ma'mûr olur.

6-Bu sûrette ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olursa mülk ma'mûr olur.”

Altı kaziyeden ibaret olan bu kıyâs-ı mürekkebe dahi şu dört kıyâs-ı tâmma münkasimidir.

Birinci kıyâs:

“1-Ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olursa ilm u hüner tahsîli için halka şevk ve hâhiş gelir.

2-İlm u hüner tahsîli için halka şevk ve hâhiş geldiği vakit her taraftan fûnûn ve ma'ârifce birçok şeyler îcâd olunmaya başlar.

7-Bu sûrette ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olursa her taraftan fûnûn ve ma'ârifce birçok şeyler îcâd olunmaya başlar.”

[100]

İkinci kıyâs:

“3-Her taraftan fûnûn ve ma'ârifce birçok şeyler îcâd olunmaya başlanınca san'atlar günden güne ilerleyip kemâle erer.

7-Ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olursa her taraftan fûnûn ve ma'ârifce birçok şeyler îcâd olunmaya başlar.

8-Bu sûrette ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olursa san'atlar günden güne ilerleyip kemâle erer.”

Üçüncü kıyâs:

“4-San'atlar günden güne ilerleyip kemâle erdikte bir takım fabrikalar açılarak türlü türlü ma'mûlât meydâna çıkar.

8-Ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olursa san'atlar günden güne ilerleyip kemâle erer.

9-Bu sûrette ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olursa bir takım fabrikalar açılarak türlü türlü ma'mûlât meydâna çıkar.”

Dördüncü kıyâs:

“5-Bir takım fabrikalar açılarak türlü türlü ma'mûlât meydâna çıktıkça mülk ma'mûr olur.

9-Ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olursa bir takım fabrikalar açılarak türlü türlü ma'mûlât meydâna çıkar.

6-Bu sûrette ehl-i ilm u hüner olanlara lâyıkınca ikrâm ve mükâfât olunsa mülk ma'mûr olur.”

İşte kıyâs-ı tâmma tebdîl olunmak için ilâvesi lâzım gelen kaziyyeler (7) (8) (9) rakamlarıyla işâret olunanlardır.⁴⁰

Elli Beşinci Bend: Asıl kıyâs, kıyâs-ı mürekkebden ibaret olduğuna ba'zıları zâhib olup şöyle demişlerdir ki:

Kıyâs denilen keyfiyyet, tasavvurâtı birbirine tatbîk ederek onlardan sa'ir tasavvurlar vücûda getirmektedir. Tasdîk dahi bir mevzû'un tasavvuru bir mahmûlün tasavvurunu müstelzim olduğuna hükmeylemektir. Tasavvurât-ı külliyye ise tasavvurât-ı cüz'iyeden hâsil olur. Bu cihetle dâ'imâ mahmûlün tasavvurunda olan şümûl mevzû'da olandan ziyâde olacağından her kıyâsta umûmdan husûsa gidilmiş olur. O hâlde birinci kaziyyenin mevzû'u ikinci kaziyyeye, ikinci kaziyyenin mevzû'u üçüncü kaziyyeye, üçüncünün mevzû'u dördüncüye ve'l-hâsil bu nizâm üzere her bir kaziyyenin mevzû'u daha ileride bulunan kaziyyeye mahmûl olmak iktizâ eder. Ya'nî öndeki kaziyyenin mevzû'u gerideki kaziyyenin mevzû'undan külliyyetce nâkis olacağından her kıyâs böyle sıravâri bir takım birbirine [101] rabtolunmuş kaziyyelerden mürekkebd olup bu kaziyyelerin adedi ise îcâbına göre az çok olabilmek lâzım gelir. Meselâ,

“Zeyd insândır.

İnsân hayevândır.

Hayevân ecsâm-ı uzviyyedendir.

Ecsâm-ı uzviyyenin dünyada bekâsı yoktur.

Bu sûrette Zeyd'in dünyada bekâsı yoktur.”

kıyâsında “Zeyd” tasavvurundan “dünyada bekâsı yok” tasavvurunun istidlâli doğrudan doğruya olmayıp derece derece husûstan umûma intikâl

40 Kıyâsın bir nev'i dahi temsîl olup cüz'iyâtın biri hakkında hükmolunan şeyi onunla bir cihette müşterek olan diğeri bir cüz'i üzerine dahi hükmeylemektir ve temsîl üç sûretle ya'nî yâ müşâbehet veyâ muhâlefet veyâhüd evleviyyet sûretiyle olur. Birincinin misâli “şarâb haramdır, bu sûrette arak müskir olmaklıkta şarâb gibi olduğundan o dahi haramdır,” ikincinin misâli “tama' kalbi rahatsız eder, bu sûrette kanâ'at onun aksine olarak huzûr-ı kalb ile yaşamaklığa medâr olur,” üçüncüsünün misâli “kelb sâdık ve hakikatli bir hayevândır, bu sûrette insân bi-tarikü'l-evlâ sadâkat etmelidir” temsîlin kıyâs-ı tâmma tahvîli dahi müşâbehet ve muhâlefet veyâhüd evleviyyeti mutazammın olan mukaddimenin ilâvesiyle olur. Meselâ, “kelb sâdık ve hakikatli olunca insânın dahi sadâkat emesi evleviyyettedir” kaziyyesini üçüncü misâlin evveline ilâve olundukta kıyâs itmâm olunur.

ile oluyor. Ya'nî "Zeyd" tasavvurundan "insân" tasavvuru, "insân" tasavvurundan "hayevân" tasavvuru, "hayevân" tasavvurundan "ecsâm-ı uzviyye" tasavvuru, "ecsâm-ı uzviyye" tasavvurundan dahi "dünyada bekâsı yok" tasavvuru, hâsıl olup "insân" tasavvuru ise "Zeyd" tasavvurundan, "hayevân" tasavvuru "insân" tasavvurundan, "ecsâm-ı uzviyye" tasavvuru "hayevân" tasavvurundan, "dünyada bekâsı yok" tasavvuru dahi "ecsâm-ı uzviyye" tasavvurundan e'ammıdır. Bunâ binâ'en muntazam sûrette kıyâs yapılması bundan başka yol ile mümkün değildir.

İşte şu da'vâya esas ittihâz olunan delillerde ve ahkâmda fesâd vardır. Ez-cümle kıyâsât ve tasdîkâtın beyan olunan ta'rîfleri sahîh değildir. Zîrâ kıyâs tertîbinden maksat tasavvurâtı istidlâl etmek olmayıp bir tasdîki diğerk tasdîklerden istihrâc ve istintâc eylemektir (Bend-38) ve tasdîk dahi mutlaka bir mevzû'un tasavvuru bir mahmûlün tasavvurunu müstelzim olduğuna hükmeylemekten ibaret değildir. Çünkü mevzû'un tasavvuru mahmûlün tasavvurunu müstelzim olduğuna hükmolunması yalnız tasdîkât-ı akliyyeye mahsûs olup tasdîkât-ı hissiyyede böyle değildir (Bend-18). Gelelim ki tasavvurât-ı külliyye vâkı'ân tasavvurât-ı cüz'iyeden hâsıl olup (Bend-32) bu cihetle tasavvurların vücûda gelmesi husûstan umûma intikâl ile olursa da tasdîkât-ı akliyyeden mürekkeb olan kıyâs-ı aklîde husûstan umûma hiçbir vakitte hükmolunamaz. Ya'nî dâ'imâ umûmdan husûsa istidlâl olunur (Bend-33). Zîrâ tasdîkât ile tasavvurâtın sûret-i husûlü birbirinden büsbütün başka olup nizâmca birbirinin aksidir. Ya'nî tasavvurlar husûstan umûma ve tasdîkler umûmdan husûsa intikâl ile vücûda gelir. Çünkü akıl tasavvurât-ı külliyyeyi tasavvurât-ı cüz'iyeden istihsâl edip küllîden daha küllîsine ve nihâyet şümûlü en ziyâde olanlara [102] kadar gider. Ve böyle yukarıya çıkıldıkça tasavvurlar daha ziyâde basît olur. Ya'nî terekübü azalır. Lâkin tasavvurât-ı basîta hâsıl olduktan sonra onlar birbirine tatbîk olundukta bunlardan vücûda gelen tasdîkât-ı akliyyede umûmdan husûsa inilmek lâzım gelir. Meselâ, bir adam parmaklarını birer birer açsa bir elinde bir parmak, iki parmak, üç parmak, dört parmak, beş parmak görür. Bunun gibi bir mahalde iki ağaç, üç ağaç, beş ağaç gördüğünde "parmak" ve "ağaç" tasavvurlarından sarf-ı nazar ederek zihninde fakat şu "iki," "üç," "beş" tasavvurât-ı mücerredesi hâsıl olur. İşte bu tasavvurların

husûlünde husûstan umûma gidilmiş olur. Hâlbuki “iki,” “üç,” “beş” tasavvurları böylece hâsıl olduktan sonra bunları birbirine tatbîk ederek “iki ile üç mecmû’u beşe müsâvîdir” kaziyyesini yapıp,

“İki ile üç mecmû’u beşe müsâvîdir.

Bu sûrette iki kuruş, üç kuruş daha beş kuruş eder.”

kıyâsını tertîb eylediği vakitte dahi umûmdan husûsa intikâl eylemiş olur.

İmdi kıyâs-ı tâmm sûretinde misâl olarak zikrolunan kıyâsta dahi gerçi tasavvurlar husûstan umûma gidiyorlarsa da tasdikât böyle değildir. Ya’nî “Zeyd’in dünyada bekâsı yoktur” kaziyyesinin bir mukaddimesi “ecsâm-ı uzviyyenin dünyada bekâsı yoktur” kaziyyesi ise de sade bununla hüküm mümkün olmayıp onun bir mukaddimesi dahi “Zeyd ecsâm-ı uzviyyedendir” kaziyyesidir ki ondan sükût olunmuştur ve bu kaziyye külliyye olup “Zeyd’in dünyada bekâsı yoktur” kaziyyesi mahsûsa olduğundan umûmdan husûsa istidlâl olunmuş olur. Ve “Zeyd ecsâm-ı uzviyyedendir” kaziyyesinin bir mukaddimesi “hayevân ecsâm-ı uzviyyedendir” kaziyyesi olduğu gibi diğer mukaddimesi dahi tayy olunan “Zeyd hayevândır” kaziyyesidir ve “Zeyd hayevândır” kaziyyesinin bir mukaddimesi “insân hayevândır” kaziyyesi olup diğer mukaddimesi ise birinci kaziyye olan “Zeyd insândır” kaziyyesinden ibarettir. Ve kıyâs-ı mürekkebin netîcesiyle birinci kaziyyesi beyninde muvafakat bulunmak için diğer kaziyyelerde hükmolunan şeylerin cümlesi o kaziyyenin mevzû’una başka başka elvermek iktizâ eder. Bu cihetle kıyâs-ı mürekkebe lâyıkiyle hall olundukta bir takım kıyâsât-ı tâmmeye münkasim olacağından hangi kıyâs-ı mürekkebe olursa olsun dâ’imâ ondan kıyâsât-ı tâmme hâsıl [103] olup kıyâs-ı tâmmın ise hiçbir vakitte kıyâs-ı mürekkebe çıkacak sûrette münhal olması mümkün değildir.

Netîce-i kelâm, her nasıl kıyâs olursa olsun nihâyet kıyâs-ı tâmmda karâr verir. Bu cihetle kıyâs-ı tâmma dâ’ir beyan olunan kâ’idelerin cümlesi sâ’ir kıyâslara dahi aynıyla şâmindir.

İşbu makâlede kıyâsın envâ’ı birer birer beyan olduğu misüllü gelecek makâlede dahi uzunca bir mâddeden bahsolunurken kıyâs ve istidlâlde ittihâz olunabilecek tarîk kaç olup her birinin ahkâmı ne olduğu ta’rîf olunacaktır.

[104]

MAKÂLE-İ SÂDİSE

Meslek beyânındadır

Elli Altıncı Bend: Ulûm ve fûnûndan bahseden kitapların her biri bir mâdde üzerine tertîb olunmuş olan bir takım kıyâsattan ibaret olup (Bend-9) bu kıyâsaların sûret-i tertîbinde ittihâz olunması mümkün olan meslek ikidir. Zîrâ bir şey'in elden geldiği derecede tahkîk olunup bilinmesi iki tarîk ile olabilir. Ya'nî yâ bir kerre onun topuna birden nazar edip ondan sonra her bir cüz'ünü zihnen birbirinden ayırarak başka başka teccüss ve tedkîk etmekle olur ki buna "tahlîl tarîki" denir veyâhûd bir de o mâddenin ibtidâ her bir eczâsına birer birer sarf-ı efkâr olunup da ayrı ayrı ma'lûmât peydâ olduğunun üzerine hey'et-i mecmû'ası meydâna çıkarılmakla olup buna dahi "terkîb tarîki" ta'bîr olunur. Çünkü tahlîl lafzı bir şeyi söküp parçalarını ayırmak ve terkîb lafzı dahi bir şey'in parçalarını toplayıp birleştirmek demektir. Mâdem ki biz dahi kıyâs bahsinde en evvel zât-ı kıyâsı ta'rîf edip (Bend-13) ondan sonra kıyâsın eczâsı mukaddimeler ile netîceden mürekkeb olduğunu beyan ettik (Bend-15) ve bunun üzerine dahi gerek mukaddimelerin gerek netîcenin her biri birer tasdîkten ibaret olduğunu ve her tasdîk dahi tasavvurâtta husûle geldiğini gösterdik (Bend-61) bu gidiş tahlîl tarîkince olmuş olur ve bu kitapta baştan başa ittihâz olunan yol ve usûl budur. Yâ terkîb tarîkiyle olsaydı nasıl olmak lâzım gelirdi, denilirse o hâlde ibtidâ kıyâsın asıl cüz'leri olan tasavvurâtta bahsolunup ve onun arkası sıra tasavvurâtta husûle gelen tasdîkâtın ahkâmı bildirilip nihâyetinde dahi şu cüz'lerden terekkeb eden kıyâsın ne olduğu beyan olunurdu. Meselâ, "bir şey' hükümsüz olarak⁴¹ ya'nî ne red ve ne kabûl ederek sadece tefekkür etmeğe "tasavvur" denir, iki tasavvur beyninde olan muvafakat ve münâsebeti meydâna çıkarmak için onların birbirine tatbîk ve nisbet olunmasına "tasdîk" ta'bîr olunur, birkaç tasdîkten bir âher tasdîk istihrâc olduğu vakitte zihinde hâsıl olan [105] efkâra dahi "kıyâs" denilir" denilse terkîb tarîkine gidilmiş olur.

41 1277 yılı baskısında olak şeklinde yazılan kelime, 1289 yılında basılan ikinci nüshasında "olarak" şeklinde düzeltilmiştir.

Şu tafsilden anlaşıldığına göre tahlil tarîkinde mürekkebden basîta gidilip terkîb tarîkinde ise basîttan mürekkebe intikâl olunuyor. İşte şu iki tarîkten her birinin ahkâm-ı mahsûsası birer birer beyan olunur.

Elli Yedinci Bend: Tahlil tarîkinde mürekkebden basîta gidildiği cihetle (Bend-56) tasavvurâtın tâ sûret-i husûlünden başlanıp ve terkîb tarîkinde onun aksine gidildiğinden her şeyden evvel meydâna konulan mâdde ta'rifât olup bunda tasavvurât-ı basîtayı ya'nî ancak tecrîd sûretiyle hâsil olan ve lâyıkiyla ta'rifî mümkün olamayan tasavvurâtı ta'rif etmeğe mecbûr olunur (Bend-31). İşte bu sebeptendir ki ekseriyâ terkîb tarîkinin ta'rifâtı, ta'rifât-ı ismiyyeden ve ba'zen dahi ta'rifât-ı mevhûmeden dir. Tahlil tarîkinde tasavvurât-ı basîtanın ta'rifine kalkışılmayıp ve tasavvurât-ı mürekkebenin ya'nî ta'rif kabûl eden tasavvurâtın ta'rif-i ismîleri kullanılmayıp dâ'imâ isti'mâl olunan ta'rifât-ı hakîkiyyedir ve tasavvurât-ı basîtanın ta'rifinden sarf-ı nazar olunursa da ne sûretle hâsil olduğu gösterilmek mümkün olabilir ki bu keyfiyyet tahlil tarîkinin cümle-i muhasenâtındandır.

Meselâ, bu tarîki iltizâm eden mühendisler ilm-i hendese bahsine şu yolda girerler. "Mahdûd ve tenâfüze gayr-i kâbil olan bir imtidâdın tasavvur olunması mümkün olup bunun tenâfüze adem-i kâbiliyyetinden sarf-ı nazar olundukta yalnız bir imtidâd-ı mahdûd tasavvuru kalır. İşbu imtidâd-ı mahdûdun tûlü ve arzı ve umku olmak lâzım gelip böyle tûl ve arz ve umka mâlik olan şey'e "cism-i ta'lîmi" ta'bîr olunur. Cismin umkundan sarf-ı nazar olunup da fakat nihâyetleri tasavvur olunduğu hâlde başkaca bir imtidâd tasavvuru hâsil olur ki ona "sath" denir ve sathda yalnız tûl ve arz mevcûddur. Sathın dahi arzından sarf-ı nazar olunarak fakat nihâyetleri tasavvur olundukta diğ er bir nev' imtidâd tasavvuru husûle gelir ki buna da "hatt" denip bu dahi hemen bir tûlden ibarettir. Hatt, sathın nihâyeti olduğu gibi kendisi de mahdûd olduğundan onun tûlünden sarf-ı nazarla yalnız nihâyetleri tasavvur olunduğu sûrette bundan dahi âher bir imtidâd tasavvuru vücûd-pezîr olur ki ona "nokta" ta'bîr olunup onda ne tûl ne arz ne umk vardır." [106]

İşte "nokta" tasavvuru basît olmak münâsebetiyle onun ta'rifine kalkışılmamışken zihinde keyfiyyet-i husûlü meydâna çıkıyor. Gelelim ki terkîb

tarîkini iltizâm eyleyen mü'ellifler ibtidâ noktadan başlayıp sonra hattı ve daha sonra sathı ve en nihâyet cismi ta'rîf ederler. Ya'nî, "nokta odur ki ne tûlü ve ne arzı ve ne de umku ola," "hatt odur ki tûlü olup arzı ve umku olmaya," "sath odur ki tûlü ve arzı olup umku olmaya," "cism odur ki hem tûlü, hem arzı ve hem de umku ola" yollu ta'rîfâtı yapmaklığa mecbûr olurlar. Hâlbuki noktanın boyu yok, eni yok, derinliği yok bir şey olduğunu bilen adam onu hattan ve sathıdan ve cisimden fark edebilirse de nefsu'l-emrde ne olduğunu yine bilemez. Hatta "mâdem ki rûhda dahi tûl ve arz ve umk bulunmadığından sakın rûh noktadan ibaret olmasın?" diye su'âl edenler dahi bulunmanın ihtimâli vardır. İşte mu'arrefin ne olduğunu beyan edecek yerde onda bulunmayan hâssaların ifadesinden ibaret olan ta'rîfler ki onlara "ta'rîfât-ı menfiyye" yâhûd "ta'rîfât-ı ademiyye" tâ'bir olunur, bunlar terkîb tarîkine mahsûsdur.

Eğer "nokta" tasavvurunun basît olduğu teslim olunmazsa hele "nihâyet" tasavvurunun basîtlığıne diyecek yok iken bunun zihinde sûret-i husûlü tahlîl tarîkinde gösterilebilir. Meselâ, "cisim ile sath beyninde ve sath ile hatt meyânında müşterek olan keyfiyyetin tefekküründen nihâyet tasavvuru hâsıl olur" denildiği vakitte sırf basît ve mücerred olan ve hiç ta'rîf kabûl etmeyen şu tasavvurun nasıl hâsıl olduğu zâhir olacağında şüphe yoktur.

Tahlîl tarîkinde mürekkebden basîta gidilip âlemde her görülen şey ise eczâdan terkîb olunmuş olmasıyla mürekkebden basîta gitmek ma'lûmdan meçhûle intikâl etmek olacağından asıl nizâm-ı tabîî budur. Nitekim evvelki misâlde (Bend-56) cümlenin bildiği kıyâs mâddesinden başlanıp onun tereküb eylediği cüz'lere kadar sırasıyla inildi ve ikincisinde (Bend-57) herkesin gözü önünde olan cisimden nokta tasavvuruna kadar gidildi. Terkîb tarîkinde ise basîttan mürekkebe ya'nî meçhûlden ma'lûma gidilmesiyle bu usûl nazm-ı tabîî'ye mugâyir bir tertîbdir ve tahlîl tarîkinde [107] ibtidâsından nihâyetine kadar ittihâz olunan kâ'ide ma'lûmdan başlayıp meçhûle intikâl etmek ve sûret ve sebab-i intikâli dahi göstermek kâ'idesidir.

Elli Sekizinci Bend: Terkîb tarîkinde ta'rîfâtın ardı sıra ulûm-ı müte'ârife beyan olunup da'vâ-yı nazariyye ya'nî isbât olunacak kazariyye dahi ondan

sonra meydâna konulur. Gelelim tahlîl tarîkine, gerçi bunda da ulûm-ı müte'ârife kullanılmaz değildir. Amma sırası geldiği vakit meydâna çıkar ve mes'ele hall olunduktan sonra ondan tabi'atiyle bir da'vâ-yı nazariyye hâsıl olur. Meselâ, iki elde olan kuruşların mikdârını bulmak mes'elesine (Bend-41) bu kâ'ide tatbîk olunduktan şu mes'elede mechûl olan şey sağda bulunan kuruşların adediyle solda bulunanların adedinden ibaret olup ma'lûm olan şey dahi o iki adedin birbirine nisbetinden ibarettir. İmdi mechûlü meydâna çıkarmak için şu nisbet-i ma'lûmeden başlanılmak lâzım gelip sağ elde olan kuruşların adedi (٤) ve sol elde bulunanların adedi (١) harfiyle iş'âr olduğundan (٤) adedinin (١) adedine nisbeti “(٤) nâkıs bir müsâvî (١) zâ'id bir” olur. İki kemmiyyetin birbirine müsâvî olduğunu beyan eden ibâreye ilm-i cebirde mu'adele ta'bîr olunur ki berâberlik demektir. Mes'elenin hall olunması ise bu mu'adelenin bir tarafı yalnız (٤) yâhûd yalnız (١) kalmakla olabilir. İşte aranılan mechûlü bu sûretle bulmak ya'nî mu'adelenin “(٤) nâkıs bir” tarafını yalnız (٤) hâlinde bulundurmak için “nâkıs bir” kemmiyyetini düşmenin çâresine bakılmak lâzım geleceği hatıra gelir. Mâdem ki “(٤) nâkıs bir” demek (٤) kemmiyyetinden bir noksân demek olup bu noksânı doldurmak “nâkıs bir” kemmiyyetinin üzerine “zâ'id bir” kemmiyyetinin zâmmyyla hâsıl olacağından “(٤) nâkıs bir” tarafına “bir” kemmiyyeti ilâve olunacak olsa “(٤) nâkıs bir zâ'id bir” olur ki “nâkıs bir” kemmiyyeti “zâ'id bir” kemmiyyetini mahvederek sade (٤) kalır. Lâkin tarafeynin birine böyle hâriçten bir kemmiyyet zamm olduğu vakit mu'adele bozulacağından “müsâvî kemmiyyetlere bir ayn-ı kemmiyyet ilâve olursa müsâvât bâkî kalır” kâ'idesince iki tarafın birine ilâve ettiğimiz “zâ'id bir” kemmiyyetini diğer tarafa dahi zamm etmek iktizâ eder. O hâlde mu'adele “(٤) nâkıs bir zâ'id bir müsâvî (١) zâ'id bir zâ'id bir” sûretine girip “zâ'id [108] bir zâ'id bir” kemmiyyeti ise “zâ'id iki” demek olduğundan “(٤) müsâvî (١) zâ'id iki” hey'etini kesbeder. İşte mes'ele bu vechile hall olunup bununla berâber bir de da'vâ-yı nazariyye kazanılmış olur. Ya'nî ulûm-ı müte'ârifeden olan “müsâvî kemmiyyetlere bir ayn-ı kemmiyyet ilâve olursa müsâvâta halel gelmez” kaziyyesi vâsıtasıyla “bir mu'adelede olan mechûlün bulunduğu tarafda eğer kemmiyyet-i menfiyye ya'nî nâkıs alâmetli bir kemmiyyet var ise mechûlü istihrâc etmek için o kemmiyyeti alâmetiyle berâber yerinden kaldırıp ve nâkıs alâmetine bedel zâ'id alâme-

ti koyup mu'âdelenin diğer tarafına nakleylemelidir” da'vâ-yı nazariyyesi dahi meydâna çıkmış olur. Gelelim ki terkîb tarîkine sülûk edenler “iki kemmiyyetin birbirine müsâvî olduğunu beyan eden ibâreye ‘mu'âdele’ denir” diye mu'âdeleyi ta'rîf eyledikten sonra “müsâvî kemmiyyetlere bir ayn-ı kemmiyyet ilâve olursa müsâvâta hâlel gelmez” ulûm-ı müte'ârife-sini zıkr ve beyan edip onun üzerine dahi “herhangi mu'âdelenin bir tarafında bulunan kemmiyyet-i menfiyyenin nâkis alâmeti zâ'id alâmetine tebdîl olunup da kemmiyyet-i müsbete sûretinde taraf-ı âhere naklolunsa müsâvâta hâlel gelmez” da'vâ-yı nazariyyesini meydâna getirerek bu da'vâyı zikrolunan ta'rîfin ve ulûm-ı müte'ârifenin i'ânesiyle isbât ile ondan sonra mes'elenin halline bakarlar.

Misâl-i âher; insânda kuvve-i âkile mevcûd olduğunu yakînen biliriz. Tutalım ki bu kuvvete mâlik olan vücûd mudur? yoksa başka bir şey midir? bilmeyelim. Şu mes'elenin tahlîl tarîkiyle halli şu vechle olabilir ki: “Nev'-i⁴² insân bir takım tasavvurât teşkiline ve bu tasavvurâtı birbirine nisbet ve tatbîk etmeğe muktedirdir. Bu tasavvurâtı husûle getiren ve birbirine tatbîk eden eğer vücûd olsa yâhûd vücûd-ı insânînin bir tarafı veyâ bunun gibi sâ'ir imtidâdli bir şey ya'nî cism olmak lâzım gelse tasavvurâtın onda vukû' ve zuhûru aynı bir adamın resmi bir kâğıdın üzerinde çizilmiş olması gibi olacağından şimdi o kâğıd hassâs olup da resmi görebilir farz edelim, o hâlde çünkü bu resim yalnız bir noktadan ibaret olamayıp gösterdiği adamın vücûdunun her bir tarafı o kâğıdın birer yerinde ya'nî başı ve kolu ve sâ'ir azâsı birer tarafta olacağı cihetle meselâ başın bulunduğu mahall kolun sûretini göremeyip el-hâsil kâğıdın hiçbir tarafı resmin her bir yerini görebilmek mümkün değildir. Halbûki [109] diğer insân ve hayevânları vesâ'ir şeyleri tasavvur eden kuvve-i âkile eğer cisimde olsaydı bunların her birini tekmîl olarak tasavvur edemezdi. Kuvve-i âkile ise şunların mecmû'unu tamâmıyla fikr ve tasavvur edebildiği cümlelerin ma'lûmudur. İmdi kuvve-i âkile imtidâdli olan şeyde ya'nî cisimde vâki' olamamak lâzım gelir. Herhangi şey ki imtidâdli olmaya onun eczâya taksîmi kâbil değildir ve eczâya taksîmi kâbil olmayan şey dahi basîttir. Bu cihetle kuvve-i âkileye mâlik olan şey dahi basît olmalıdır. Binâ'en-aleyh şu kuvvet vücûdda olmayıp rûhdadır.” İşte burada

42 1289 yılında basılan ikinci nüshasında parantez “nev'-i insân”dan önce konulmuştur.

dahi cevher-i basîtin ta'rifinden sarf-ı nazar olunmuş ise de bu tasavvurun sûret-i husûlü meydâna çıkıyor. Terkîb tarîkinde ise evvel be evvel “basît olan şey kâbil-i taksîm değildir” ta'rifinden başlanıp onun akabinde “herhangi şey ki basît ola onun imtidâdı yoktur” ulûm-ı müt'ârifesi ve bundan sonra dahi “imtidâdı olan şeyde kuvve-i âkile mevcûd olamaz” da'vâ-yı nazariyyesi meydâna konularak bâlâda olduğu gibi isbât olunur.

Hülâsâ-i kelâm, şu iki tarîk her cihetten birbirinin aksi olup birinin ibtidâsı diğèrinin nihâyetidir. Ya'nî tahlilde mürekkebden basîta ve ma'lûmdan mechûle gidilip terkîbde dahi basîttan mürekkebe ve mechûlden ma'lûma gidilir. Ötekinde tasavvurâtta ve berikinde ta'rifâttan başlanılır. Evvelkinde kullanılan ta'rifât dâ'ima ta'rifât-ı hakîkiyye ve berikinde ta'rifât-ı ismiyyedir. Tahlîl tarîkinde ulûm-ı müt'ârifeye icâbına göre isti'mâl olunup berikinde ta'rifâtın arkası sıra mutlaka bir ulûm-ı müt'ârifeye beyan olunur. Berikinde ulûm-ı müt'ârifeden sonra da'vâ-yı nazariyyeye zikr ve isbât olunarak hall-i mes'ele olunur. Ötekinde ise da'vâ-yı nazariyyeye bahsin iktizâsından olarak tabi'atiyle hâsıl olur. El-hâsıl tahlîl tarîkinde ibtidâsından tâ nihâyetine kadar nizâm-ı tabî'î üzere derece derece ma'lûmdan mechûle gidilip hem de ne sûretle ve ne sebeple gidildiği dahi gösterilir.

Elli Dokuzuncu Bend: Tahlîl tarîkinde ma'lûmdan mechûle gidildiği ya'nî dâ'ima bir kaziiyye-i ma'lûmeden bir kaziiyye-i mechûleye intikâl olduğuy geçen bendlerde gösterildiği gibi şimdi dahi böyle kaziiyyeden kaziiyyeye intikâlin kâ'idesi ne olduğundan [110] bahsedelim. Ya'nî kaziiyelerin ahkâm-ı zâtiyyesi bâlâda beyan olduğuy misüllü (Bend-47) burada onların birbirlerine nisbetlerinden ibaret olan ahkâm-ı izâfiyyesini beyan eyleyelim.

Bir kaziiyyeden başka bir kaziiyyeye intikâl edebilmek için ikinci kaziiyye evvelkinin neticesi olmak lâzım gelip eğer o iki kaziiyyenin beyninde hiçbir alâka ve münâsebet yok ise evvelki kaziiyyeden ikinci kaziiyyenin istidlâl olunmuş olması mümkün olmayacağından birbirine az çok münâsebetli olmaları şarttır, bakalım bu münâsebet kaç sûretle olabilir.

İki kaziiyyenin ma'nâca birbirinin aynı olmasına “ittihâd” ve ma'nâ cihetiyle böyle birbirine mutâbık olan iki kaziiyyeye “kaziiyyeteyn-i müttehi-deteyn” denilir. Meselâ,

“Güneş arza aydınlık verir.”

“Arz Güneş’le aydınlanır.”

gibi ki bu iki kazıyye ibârece başka iseler de ikisi de tıpkı bir ma’nâ ifade ederler. İmdi “Güneş arza aydınlık verir” kazıyyesi sahîh diye kabûl olduğu hâlde onunla müttehid olan “arz Güneş’le aydınlanır” kazıyyesinin dahi sahîh olduğu teslîm ve i’tirâf olunmamak mümkün değildir ve bir kazıyyenin müttehidi olarak birçok kazıyyeler yapılabilir. Meselâ, “arzın aydınlık olması Güneş’tendir” ve “yeryüzünden karanlığı dağıtan Güneş’tir” ve emsâli gibi. Bu hâle göre bir kazıyye kendisiyle müttehid olan kazıyyelere sahîhen intikâl ettirebilir. Ya’nî bunların biri diğèrinin netîcesi hükmünde tutulabilir. Hatta herhangi kıyâsta olursa olsun asıl matlûb mukaddimeler ile netîce beyninde olan mutâbakatın anlaşılması olduğundan (Bend-38) tasavvurât-ı mürekkebeden olan ve ayrı ayrı lafızlar ile ifade olunan iki tasavvurun mutâbakatı onların birbirine tatbikiyle ve o lafızların ma’nâca mutâbık olan sâ’ir lafızlara tahviliyle zâhire çıktığı pek çok vukû’ bulur. Nitekim bâlâda isbât olunup (Bend-38) karîben dahi bir kat daha tahakkuk ettirilecektir (Bend-61). Bu cihetle kazıyyelerin ittihâdı keyfiyeti istidlâle medâr-ı sahîh olur. Ya’nî biri sahîh ise diğeri de elbette sahîh olacağından kazâyâ-yı müttehidinin birbirinden istidlâli sahîhtir.

Altmışıncı Bend: Bir kazıyyenin mevzû’uyla mahmûlünün takdîm ve te’hîr olunmasına “aks” [111] ta’bîr olunup ondan hâsıl olan kazıyyeye “kazıyye-i mün’akise” ve o iki kazıyyeye “kazıyyeteyn-i mün’akiseteyn” denir.⁴³ Meselâ,

43 Kudemâ aksi, “aks-i müstevî” ve “aks-i nakîz” nâmiyla ikiye taksîm edip aks-i müstevînin ta’rifinde “bir kazıyyenin mevzû’unu mahmûl ve mahmûlünü mevzû’ ederek selb ve icâbını ve sıdk ve kizbini hâli üzere bırakmaktır” demişlerdir. Ve “mücibe-i cüz’iyye yine mücibe-i cüz’iyyeye mün’aks olur” demeleri kazıyye-i mün’akisenin mef’hûm-ı muhâlifinden sarf-ı nazarladır. Ya’nî “ba’zı hayevân insândır” kazıyyesinin aksi olan “ba’zı insân hayevândır” kazıyyesine sahîh nazarıyla bakmaları her insân hayevân olunca ba’zı insânın dahi hayevân olması lâzım gelmesindedir. Ancak insânların ba’zısı hayevân olduğunun beyânı, ba’zı âherinin hayevân olmamasını îmâ edeceği cihetle müte’ahhirin bu kazıyyenin sâdık olduğunu tasdik etmeyip mücibe-i cüz’iyyenin her yerde mücibe-i cüz’iyyeye aksini tecvîz etmezler. Aks-i nakîz dahi asl mütekaddimînin indinde bir kazıyyenin cüz’-i evvelinin nakîzini cüz’-i sâni edip cüz’-i sânisinin nakîzini dahi cüz’-i evvel etmektir ki o hâlde kazıyye gerek keyf ve gerek sıdk cihetiyle aslına muvâfık olur. Meselâ “her insân hayevândır,” “hayevân olmayan insân olmayandır” gibi. Mütekaddimînin halefleri aks-i nakîzi kazıyyenin cüz’-i evvelini aynıyla cüz’-i sâni ve cüz’-i sânisinin nakîzini cüz’-i evvel yapmaktan ibaret olup kazıyye keyfen aslına muhâlîf ve sıdk cihetiyle muvâfık olur, yollu ta’rif etmişlerdir. Meselâ “her insân hayevândır,” “hayevân olmayan insân değildir” gibi.

“Yedi, altı ile bir mecmû‘una müsâvîdir.”

“Altı ile bir mecmû‘u müsâvîdir yediye.”

ve

“Sırf rûhânî olan şey insân değildir.”

“İnsân sırf rûhânî olan şey değildir.” gibi.

Bu misâllerde kazıyyelerin her ikisi de sahîh ise de bir kazıyyenin sahîh olmasından onun aksi olan kazıyyenin mutlaka sahîh olması yâhûd birinin fâsid olmasından diğerrinin dahi mücerred fesâdı lâzım gelmez. Meselâ, “müselles şekildir” denildiği gibi “şekil müsellestir” denilemez. Zîrâ her müselles şekildir ammâ her şekil müselles değildir ve “kelb hayevândır” kazıyyesi sahîh ise de “hayevân kelbdır” kazıyyesi fâsiddir. Çünkü hiçbir kelbin hayevân olmaması mümkün olmayıp lâkin kelbden daha başka birçok hayevânlar mevcûd olduğundan hayevânâtın cümlesi kelb olamaz.

Kazıyyelerin kemmiyyetce külliyye ve cüz’iyye ve mahsûsaya ve keyfiyyetce dahi mûcibe ve sâlibe ve ma’dûleye münkasım olduğu bâlâda beyan olundu (Bend-46). mahsûsalarda mevzû‘un şümûlü tâmm olduğundan bunlar külliyye makâmında olup ma’dûlelerin hükmü dahi mûcibe gibi olmasıyla (Bend-46) burada fakat mûcibe-i külliyye ve mûcibe-i cüz’iyye ile sâlibe-i külliyye ve sâlibe-i cüz’iyyenin ahkâmından bahsolunmak iktizâ eder.

Mûcibe-i külliyyelerin aksi dâ’imâ sahîh değildir. Ya’nî bunlardan ba’zılarının aksi sahîh olup ba’zılarının aksi fâsiddir. Meselâ, “her hayevânda his ve hayât vardır” kazıyyesi sahîh olduğu gibi onun aksi olan “hiss ve hayâtı olan şeylerin cümlesi hayevândır” kazıyyesi dahi sahîhtir. Lâkin “her murabba‘ şekildir” kazıyyesi sahîh ise de “her şekil murabba’dır” kazıyyesi fâsiddir.

Mûcibe-i cüz’iyyeler dahi böyledir. Meselâ, “müselleslerin ba’zıları mütesâviye’l-adlâ’dır” kazıyyesinin aksi olan “mütesâviye’l-adlâ‘ olan şekillerin ba’zıları müsellestir” kazıyyesi sahîh olup fakat “ba’zı hayevân insândır” kazıyyesinin aksi olan “ba’zı insân hayevândır” kazıyyesi sahîh değildir.

Gelelim sâlibe-i külliyyelere, bunların aksi cemî'-i vakitte sahîhtir. Meselâ, "hiçbir insân at değildir" kaziyyesi sahîh olduğu gibi "hiçbir at insân değildir" kaziyyesi [112] dahi sahîh olmuş olur. Zirâ bâlâda görüldü idi ki (Bend-47) sâlibelerde mahmûlün her bir şeyi mevzû'dan selbolunmayıp yalnız o şeylerin ictimâ'ından hâsıl olan hey'et selbolunur ve şümûlce ise bunun hilâfi olup eğer cins selbolunmuş ise nev' dahi selbolunmuş olur. Meselâ, "insân gayr-i hassâs değildir" denildiği vakitte "insân gayr-i hassâs olan mevcûdâtтан değildir" demek istenilmiş olacağından gayr-i hassâs olan mevcûdâtın mecmû'u insândan tefrîk olunup başkaca tutulmuş olur. Bir de bir mahmûl bir mevzû'dan selbolundukta o mevzû'un kaziyyede mâlik olduğu şümûlün dâhilinde mevcûd olan şeylerin cümlesi selbolunmuş olur. İşte bunlar sâlibelerin ahkâm-ı zâtîyyesinden olduğundan sâlibe-i külliyyelerin mün'akis olması hakkında şu kâ'ide beyan olunabilir. Ya'nî "sâlibe-i külliyyelerde eski mevzû'un şümûlü mevzû' hükmüne giren mahmûle aynıyla verilerek aks câ'iz olur." Sâlibe-i cüz'iyeler dahi mûcibe-i külliyyeler gibidir. Meselâ, "ba'zı müselleler mütesâviye'l-adlâ' değildirler" kaziyyesinin aksi olan "mütesâviye'l-adlâ' olmayan ba'zı şekiller müselle değildirler" kaziyyesi sahîh olup lâkin "ba'zı hayevân insân değildir" kaziyyesinin aksi olan "ba'zı insân hayevân değildir" kaziyyesi fâsiddir.

Aks-i kazâyâya dâ'ir asıl kâ'ide budur ki bir kaziyyede eğer mahmûl mevzû'un tasavvurunu tamâmıyla ifade ederse o kaziyyenin aksi sahîh olup yalnız bir cüz'ünü ifade eylediği hâlde sahîh olmaz. Lâkin mevzû'un tasavvurunu mahmûl tamâmen ifade ediyor mu etmiyor mu? Her zaman meydana olmadığından ehl-i hendese kazâyâ-yı mün'akiseyi lâyıkıyla tedkîk etmedikçe sahîh makâmında kabûl ve teslîm etmezler. Ancak kaziyye sûretinde olan ta'rîflerin cümlesinde aks câ'ir ve câ'iz olup hatta bâlâda görüldüğü üzere (Bend-38) bu keyfiyyet ulûm-ı hesâbiyyede istihrâc-ı meçhûlâta bir âlet-i kaviyyedir.

Altmış Birinci Bend: İki kaziyyenin mevzû' ve mahmûlleri yine aynı üzere kalıp da kemmen ya'nî kemmiyyetce yâhûd keyfen ya'nî keyfiyyetce birbirinden farklı olmasına "ihtilâf-ı kazâyâ" denir ve bu dahi üç nev' olup yâ kemmen yâ keyfen yâhûd hem kemmen hem keyfen olur. İki kaziyyenin [113] keyfen mutâbık olup kemmen muhtelif olmalarına "tekâbül"

ta'bir olunup o sûrette olan iki kazıyyeye “kazıyyeteyn-i mütekâbileteyn” denir. Meselâ, “her insân hayevândır” “ba'zı insân hayevândır” gibi ki bu kazıyyelerin ikisi de mûcibe olup lâkin evvelkisi külliyye ikincisi cüz'iyedir.

İki kazıyye beyninde yalnız keyfen ihtilâf bulunmasına “tebâyün” ve o kazıyyelere “kazıyyeteyn-i mütebâyineteyn” denir ve bunlar yâ külliyye yâ cüz'iyeye olurlar. Külliyyeye misâl “her insân hayevândır,” “Hiçbir insân hayevân değildir”; cüz'iyeye misâl “ba'zı insân hayevândır,” “ba'zı insân hayevân değildir” işte gerek külliyyelerin gerek cüz'iyelerin biri mûcibe ve biri sâlibedir.

İki kazıyyenin kemmen ve keyfen birbirine muhâlif olmalarına “tenâkuz”⁴⁴ denir o iki kazıyyeye dahi “kazıyyeteyn-i mütenâkizeteyn” tâ'bir olunur. Meselâ,

“Her insân hayevândır.”

“Ba'zı insân hayevân değildir.”

gibi ki biri mûcibe-i külliyye ve diğeri sâlibe-i cüz'iyedir.

Mütekâbilerde külliyye sahîh ise cüz'iyeye dahi elbette sahîh olur. Zîrâ bir cinsde dâhil olan nev'lerin veyâ bir nev'de dâhil olan ferdlerin cümlesi hakkında sahîh olan şey o nev'lerin veyâ ferdlerin her biri hakkında sahîh olmak lâzım gelir. Meselâ, “her müsellesin üç zâviyesi vardır” kazıyyesi sahîh ise “ba'zı müsellesin dahi üç zâviyesi vardır” kazıyyesi dahi sahîh olmak iktizâ eder. Lâkin husûstan umûma istidlâl câ'iz olmadığından (Bend-33) cüz'iyenin sahîh olmasından külliyyenin sahîh olması lâzım

44 Tenâkuz, iki şey'in birbirine nakiz olması olup nakiz dahi her birinin ne diğeriyle berâber bir yerde bulunması ve ne ikisinin dahi bulunmaması mümkün olmayacak sûrette yekdiğerine zıd olan şey'e denir. Meselâ, hem beyaz ve hem siyah olmak dâ'ire-i imkânda değil ise de ne beyaz ve ne siyah olup da bi'l-farz kırmızı olmaklık kâbil olduğu cihetle bunlar birbirinin zıddı olup halbûki bir adamın bir anda hem yürümesi ve hem yürümemesi mümkün olmadığından mâ'ada ne yürümesi ve ne yürümemesi muhâl olmasına nazaran yürümek ile yürümek dahi birbirinin nakizi olmuş olur. Gelelim ki tenâkuzu, mütekaddimeyn “iki kazıyyenin biri sâdik ve diğeri kâzib olmaklığını müstelzim olacak sûrette birbirinden icâb ve selb cihetiyle muhtelif olmalarıdır” diye ta'rif etmişlerdir. Bu tenâkuzun tahakkuk etmesi dahi iki kazıyyenin mevzû'da ve mahmûlda ve zamanda ve mekânda ve izâfette ve kuvvette ve fi'ilde ve cüz'de ve küllde ve şartta müttehid olmalarına mütevakkıf olup kazıyyeler eğer kazâyâ-yı mahsûradan ise onların kemmiyet cihetiyle muhtelif olmaları dahi şarttır. Meselâ,

“Her insân hayevândır.”

“Hiçbir insân hayevân değildir.” gibi.

gelmez. Zîrâ müte'addid nev'ler havâss-ı cinsiyyede ve müte'addid ferdler havâss-ı nev'iyyede müşterek olup da o nev'lerin havâss-ı nev'iyyeden ve o ferdlerin havâss-ı ferdiyyeden dolayı beynlerinde ihtilâf bulunması kâbildir. Meselâ, "ba'zı müsellelerin üç dil'ı birbirine müsâvîdir" kaziiyye-i cüz'iyyesi sahîh olup onun mütekâbilesi olan "her müselle sin üç dil'ı birbirine müsâvîdir" kaziiyye-i külliyyesi sahîh değildir. Bunun aksine olarak cüz'iyyenin fâsid olması külliyyenin fâsid olmasını îcâb ettirir. Zîrâ bir cinsin her nev'inde veyâ bir nev'in her ferdinde bulunmayan şey bütün cins ve bütün nev'e elveremez. Meselâ, "ba'zı insân kanatlıdır" kaziiyye-i cüz'iyyesi fâsid olduğu hâlde "her insân kanatlıdır" kaziiyye-i külliyyesi dahi mutlakan fâsid olmuş olur. [114] Lâkin külliyyenin fesâdı cüz'iyyenin fesâdına delâlet edemez. Zîrâ bütün cins veyâ bütün nev' hakkında sahîh olmayan şey o cinsde dâhil olan nev'lerin veyâ o nev'de dâhil olan ferdlerin ba'zıları hakkında sahîh olabilir. Meselâ "her insân siyâhdır" kaziiyye-i külliyyesi fâsid olmasıyla "ba'zı insân siyâhdır" kaziiyye-i cüz'iyyesinin sahîh olmasına mâni' olamaz.

Gerçi cüz'iyyenin sıhhatinden külliyyenin sahîh olduğuna hükmolunamazsa da bir mâddenin sahîh olup olmadığı tedkik ve taharrî olunup da ondan bir kâ'ide-i umûmiyye tevellüd ettirmek mümkün olacağından çok kerre böyle bir kaziiyye-i cüz'iyye acabâ kaziiyye-i külliyye hükmüne girebilir mi diye araştırılmak iktizâ eder. İşte ilm-i hesâbdan bir misâl ile tasvîr-i mes'ele edelim. (11), (9), (7), (5) adedlerinden (11) adediyle (9) adedinin birbirinden farkı ki ona "tefâzul" ta'bîr olunur, (2) adedinden ibaret olup (7) ile (5) adedleri beyninde olan tefâzul dahi yine (2) adedinden ibarettir. İlm-i hesâb kitaplarında beyan olunduğu üzere biri büyük ve biri küçük olan iki adedin beynindeki tefâzula "nisbet-i adediyye" denip beynlerinde nisbet-i adediyye bulunan iki adedin evvelkisine "mukaddem" ve ikincisine "tâlî" denir. Ve iki nisbet-i adediyyenin müsâvî olmasına ya'nî dört adedden ikisinin arasında ne tefâzul var ise diğer ikisi beyninde dahi o kadar tefâzul bulunmasına "tenâsüb adedi" ta'bîr olunur ve birbiriyle böyle mütenâsib olan dört adedin her birine "hadd" denilip bunlardan iki başta olanlara ya'nî birinci hadd ile dördüncüye "tarafeyn" ve ortalarda bulunanlara ya'nî ikinci ile üçüncüye "vasateyn" ta'bîr olunur. Bu ıstılâhlar

ma'lûm olduktan sonra biz gelelim sadede (11) ile (9) adedlerinin nisbet-i adediyyesi (7) adediyle (5) adedi beyinde olan nisbet-i adediyyeye müsâvî olduğundan şu dört aded tenâsüb adedi üzere birbiriyle mütenâsib demek olur ve bunda mukaddemler tâlîlerden büyük ise de küçük dahi olsa ya'nî bunların nizâmı tebdil olunup da (9), (11), (5), (7) sûretine konulsa tenâsüb bozulmayıp hüküm yine aynı olur. Her ne hâl ise şu tenâsübe lâyıkiyla dikkat olunduğu hâlde vasateyn olan (11) ve (5) adedlerinin mecmû'u (16) olduğu gibi tarafeyn olan (9) ile (7) adedlerinin mecmû'u kezâlik (16) [115] oluyor. Lâkin burada böyle ise de her tenâsüb-i adedîde öyle olacağına tez elden hükmolunamayacağından şu vechile kıyâs ve istidlâle mecbûr olunur ki herhangi tenâsüb-i adedîde olursa olsun nisbet-i adediyye biri büyük ve biri küçük olan iki adedin tefâzülü olduğundan bu tefâzul büyük adedden tarh olursa veyâhûd küçük adede zamm edilse beynlerinde nisbet-i adediyye bulunan o iki aded birbirine müsâvî ya'nî bir ayn-ı adedden ibaret olur. Ancak bunda iki sûret olup yâ mukaddemler tâlîlerden veyâ tâlîler mukaddemlerden büyük olur. Eğer mukaddemler büyük ise birinci hadd ile üçüncü haddden tefâzuller tarh olundukta birinci hadd ikinci haddin aynı olup üçüncü hadd dahi dördüncü haddin aynı olmak lâzım gelir. Ya'nî zikrolunan tenâsüb “evvelâ birinci hadd, sâniyen tefâzulsüz olarak yine birinci hadd, sâlisen üçüncü hadd, râbî'an tefâzulsüz olarak yine üçüncü hadd” hey'etine girer. Bu cihetle tarafeyn “birinci hadd” ile “tefâzulsüz olarak yine üçüncü hadd”den ve vasateyn dahi “tefâzulsüz olarak birinci hadd” ile “üçüncü hadd”den mürekkebe demek olacağından ve tefâzuller müsâvî olmasıyla “tefâzulsüz olarak birinci hadd ile üçüncü hadd” ibâresi yine “birinci hadd ile tefâzulsüz olarak üçüncü hadd” ibâresinin aynı olup tarafeyn ile vasateyn lafzı lafzına mutâbık olduğundan bu cihetle tarafeyn mecmû'u vasateyn mecmû'una müsâvî olacağı zâhir oldu. Gelelim ki mukaddemler tâlîlerden küçük olduğu vakitte yine böyle olur. Ya'nî o zaman dahi tefâzul ile berâber birinci hadd ikinci hadde müsâvî olup tefâzul ile berâber üçüncü hadd dahi dördüncü hadde müsâvî olacağından tenâsüb şu sûretle ifade olunabilir “evvelâ birinci hadd, sâniyen tefâzul ile berâber birinci hadd, sâlisen üçüncü hadd, râbî'an tefâzul ile berâber üçüncü hadd” sûretini kesbedeceğinden tarafeyn “birinci hadd” ile “tefâzul ile berâber üçüncü hadd” ve vasateyn “tefâzul ile berâber birinci

hadd” ile “üçüncü hadd” den ibaret olup bu ikinci ibâre dahi “birinci hadd ile tefâzul ile berâber üçüncü hadd” demektir. İşte bunların dahi tıpkı tıpkına müsâvî olmalarından şu mecmû’ların dahi birbirine müsâvî olmaları lâzım geleceği anlaşıldı.

Bu tedkîkâta nazaran mukaddemler tâlîlerden gerek büyük gerek küçük olsun mecmû’lar beyninde her hâlde [116] müsâvât bulunacağından “tenâsübât-ı adediyyenin her birinde tarafeyn mecmû’uyla vasateyn mecmû’u bir birine müsâvîdir” kâ’idesinin sahîh olduğu istidlâl olunur. Şu kâ’idenin meydâna çıkmasına ise tekâbül-i kazâyâ mâddesi sebep oluyor.

Gelelim mütebâyinelere, mütebâyine-i külliyyelerin ikisi birden hiçbir vakitte sahîh olamayp birinin sıhhatinden diğèrinin fâsid olduğu istidlâl olunur. Ammâ ikisinin dahi fâsid olması mümkün olduğundan birinin fesâdından diğèrinin sahîh olduğuna hükümlenemez. Meselâ,

“Her insân dirâyetlidir.”

“Hiçbir insân dirâyetli değildir.”

kaziyyelerinin ikisi de sahîh değildir. Mütebâyine-i cüz’iyyelerin hükmü ise bunun aksine olup ikisinin dahi sahîh olmak ihtimâli vardır. Meselâ,

“Ba’zı insân dirâyetlidir.”

“Ba’zı insân dirâyetli değildir.”

gibi. Fakat bunların da ikisinin birden fâsid olmaları muhâl olmasıyla gerçi birinin sahîh olmasından diğèrinin fâsid olması lâzım gelmezse de birinin fâsid olması diğèrinin sahîh olduğuna hükmettirir.

Mütenâkızaların ahkâmı dahi şöyledir ki bunların ikisi birden ne sahîh ve ne fâsid olabiliş elbette biri sahîh ve diğeri fâsid olur. Bu cihetle birinin fesâdından diğèrinin sıhhatine ve birinin sıhhatinden diğèrinin fesâdına hükümlenmek dâ’imâ sahîh olur. Meselâ,

“Her hayevânda his ve hayât vardır.”

“Ba’zı hayevânda his ve hayât yoktur.”

kaziyyelerinin evvelkisi sahîh olduğundan ya'nî her bir hayevânda kuvve-i hissiyye ve hayâtiyye bulunduğundan ikinci kaziiyye fâsid olup ba'zı hayevânın his ve hayâta mâlik olmadığı sahîh olamaz ve hayevânların ba'zısında his ve hayât olmadığı sahîh olsaydı o vakit her bir hayevânda his ve hayât mevcûd olması fâsid olmuş olurdu.

Altmış İkinci Bend: Kaziyyelerin ahkâm-ı izâfiyyesinden olan ittihâd ve aks ve ihtilâf keyfiyyetlerine dâ'ir bahsolunan mâddelerden anlaşıldığına göre bir kaziiyyeden diğer bir kaziiyyeye intikâl olunması iki sûretle olabilir. Şöyle ki; yâ ikinci kaziiyye evvelkinin netîcesi hükmünde olur veyâhûd sahîh olup olmadığı tahkika muhtâç görünüp de sıhhat ve fesâdı o sûretle zâhire çıkarılır. İşte bir kaziiyyeden âher bir kaziiyyeye intikâl olundukta beriki kaziiyye ötekinin netîcesi olmasına [117] "istintâc sûreti" denir ve eğer onun netîce-i sahîhası olamayıp fakat bu münâsebetle ba'zı tedkîkâta kalkışılarak o kaziiyyenin sahîh veyâ gayr-i sahîh olduğu tahakkuk ettirilirse buna dahi "istiksâ sûreti" ta'bir olunur. Meselâ,

"Güneş arza aydınlık verir."

"Arz Güneş'le aydınlanır."

denildiği hâlde şu iki kaziiyyenin beyinde olan ittihâd sebebiyle ikinci kaziiyyeye evvelkinin netîce-i zarûriyyesi nazarıyla bakılmak lâzım geleceğinden evvelki kaziiyye berikine medâr-ı istintâc olmuş olur. Halbûki,

"Her müselles-i mütesâviye'l-adlâ' mütesâviye'z-zevâyâdır."

"Her müselles-i mütesâviye'z-zevâyâ mütesâviye'l-adlâ'dır."

kaziyyeleri böyle değildir. Zirâ evvelki kaziiyye sahîh olduğu takdîrde çünkü aks mâddesi her vakit câ'iz olmamasıyla (Bend-60) ikinci kaziiyyenin aks tarîkiyle doğrudan doğruya birinciden istidlâl olunması mümkün olmadığundan bu ikinci kaziiyye hakkında defâten hiçbir şey'e hükmolunamaz. Bu cihetle "her müselles-i mütesâviye'z-zevâyâ mütesâviye'l-adlâ'dır" kaziiyyesini tedkîk etmek ya'nî üç dıl'ı birbirine müsâvî olan her müsellesin üç zâviyesi birbirine müsâvîdir. Ammâ acabâ üç zâviyesi birbirine müsâvî olan her müsellesin üç dıl'ı dahi birbirine müsâvî midir diye arayıp taramak lâzım gelip evvelki kaziiyye berikinin sıhhatini isbât etmeye vesîle

olur. İşte ikinci kaziyenin sahîh olup olmadığı âher sûretle tahkik olunup meydâna çıkıyorsa da evvelki kaziyeye medâr-ı istiksâ oluyor.

Zikrolunan istiksâ sûretinin ulûm-ı riyâziyyede isti'mâli pek çok olup ilm-i hikmette bile ba'zı kerre cârî olduğu ma'lûmdur. Meselâ, ta'rîfiden anlaşıldığı üzere insân hem nâtık ve hem hassâs olduğundan “her nâtık olan hassâstır” denebilir. Lâkin bunun aksi olan “her hassâs olan nâtıktır” kaziyyesi evvelki kaziyyeden istidlâl olunamaz ve vâkı'â dahi bu ikinci kaziyeye sahîh değildir. Ancak her ne kadar fâsid ise de tedkik bulunduğu hâlde bundan insân ile sâ'ir hayevânâtın beyinde olan farka ya'nî nefs-i insânî ile nefs-i hayevânînin ahkâm-ı mahsûsalarına dâ'ir ba'zı dakâyıkın hâric çıkarılması mümkün olur ki bu dahi aks-i kazâyâ tarîkiyle olabilir.

Bâlâda beyan olunan tafsilâtın hülâsası şudur ki; bir kaziyyeden diğer kaziyyeye [118] intikâl için mantıkça iki türlü yol olup biri doğrudan doğruya ve diğeri dolayısıyla ya'nî yâ istintâc veyâ istiksâ sûretiyle olur. İttihâd-ı kazâyâ mâddesi medâr-ı istintâcdır. Aks-i kazâyâ ise sâlibe-i külliyyelerde medâr-ı istintâc olup fakat mûcibe-i külliyyeler ile sâ'irlerinde medâr-ı istiksâdır. İhtilâf-ı kazâyâya gelince bu dahi kazâyâ-yı mütekâbilede eğer külliyyeden cüz'iyeye olursa medâr-ı istintâc ve cüz'iyeden külliyyeye olduğu vakitte medâr-ı istiksâ olur ve kazâyâ-yı mütebâyinede gâh medâr-ı istintâc ve gâh medâr-ı istiksâ olup hele kazâyâ-yı mütenâkızada dâ'imâ medâr-ı istintâcdır.

Altmış Üçüncü Bend: Tenâkuz mâddesi medâr-ı istintâcdır denildi ise de (Bend-62) ba'zı kerre bunda dahi istiksâ sûretinin icrâsı mümkündür. Şöyle ki; bir kaziyenin mevzû'uyla mahmûlü beyinde olan nisbetin doğrudan doğruya meydâna çıkarılması kâbil olmayıp da bu husûsa vâsita olabilecek olan kaziyyeler tez elden hatıra gelmediği hâlde o kaziyenin nakîzi sahîh farz olunarak bir kıyâs tertib olunur. Eğer ilk kaziyeye sahîh ise ikincisi sahîh olamayacağından ve verdiği netîce dahi fâsid olacağından bunun netîcesi fâsid çıktığı takdîrde kendisinin dahi sahîh olmadığına ve bu sebeple evvelki kaziyenin sahîh olduğuna hükmolunur. Meselâ, bir şey kendi kendini hiç yoktan var edebilir mi? Mes'elesinin halli matlûb olsa mevcûdâtтан bir şey'in kendi kendini yoktan var edebildiği farz olunup “bir şey kendi kendini yoktan var edebilir” kaziyyesi sahîh makâmında

tutulur. O hâlde bu kendi kendini yoktan var eden şey evvelinden mevcûd olmuş olmak lâzım gelir. Zîrâ daha henüz kendisinin vücûdu yok iken hiçbir şey'in icrâsına muktedir olamayacağı meydândadır. Diğer taraftan ise mâdem ki şu olunan farza göre kendisini yoktan var eylemiş olacağından onun evvelden vücûdu olmamak iktizâ eder. Bu cihetle o şey var olmazdan evvel var imiş. Ya'nî evvelinden hem mevcûd olup hem de mevcûd değil imiş ve ta'bîr-i âher ile onun varlığı bir kerre evvelinden olup sonradan olmamış ve bir kerrede evvelinden olmayıp sonradan olmuş demek olur. İşte bunda tenâkuz vardır. Ya'nî şu iki sûret [119] bir yerde olmak mümkün değildir. İmdi mevcûdâtın birinin kendini yoktan var edebilmesi tenâkuzda netîce verdiğiinden "bir şey kendi kendini yoktan var edebilir" kaziyesi fâsid olup onun nakîzi olan "bir şey kendi kendini yoktan var edemez" kaziyesinin sıhhati tebeyyün eder.

Misâl-i âher, Vâcib-i Te'âlâ Hazretlerinin herkese ameline göre cezâ etmesi mes'elesinde (Bend-25) farz edelim ki Cenâb-ı Hakk iyi adamlara mücâzât ve kötülere mükâfât buyursun. O hâlde hâşâ ki herkes kendi ameline göre cezâlandırılmıyor demek olur. Lâkin her birine derece-i istihkâkına göre iktizâ eden mu'âmelenin icrâ olunmaması kânûn-ı adâlete tevâfuk etmez. Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri ise âdil-i mutlak olduğundan iyilerin mazhar-ı mücâzât ve kötülerin dahi nâ'il-i mükâfât olmaları burâsına mugâyir düşer. Bu sebeple Vâcib-i Te'âlâ Hazretlerinin iyi adamlara mücâzât ve kötülere mükâfât buyurmak ihtimâli olmayıp herkese ameline göre cezâ edegeldiği kaziyesi sahîh olmuş olur. İşte herhangi vakit ki tedkîk olunan kaziyenin nakîzinin verdiği netîce farz olunan sûreti ihlâl ederse o kaziyeyi dahi fâsiddir diye red ile evvelki kaziyeyi sahîh sûretinde kabûl ve teslim etmeğe mecbûr olunur ve aksi takdîrinde ya'nî bir kaziyenin nakîzinden bir netîce-i sahîhâ terettüb ettiği vakitte dahi evvelki kaziyenin fâsid olmuş olacağı tafsîle muhtâç değildir.

Bir kaziyenin nakîzi sahîh farz olunup da tedkîk olunarak fâsid olduğunu meydana çıkarmak ya'nî nakîzini iptâl ile matlûbu isbât eylemek sûretine "kıyâsü'l-hulf" ta'bîr olunup buna erbâb-ı hendese "hulf ile isbât" derler ve pek çok isti'mâl ederler.

“İstilizâm-ı zâtî” ta‘bîr olunan usûl-ı istidlâliyye dahi turuk-ı istintâciyyenin üzerine mü’esses olup şöyle ki; istilizâm-ı zâtî bir kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddime olarak bunun tayy olunan mukaddimesi dahi bir kâ‘ide-i esâsiyye-i mantıkîyye üzerine binâ olunmuş bir kazıyye-i şartıyyedir. Meselâ,

“Güneş arza aydınlık verir.

Bu sûrette arz Güneş’le aydınlanır.”

kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddimesinde istilizâm-ı zâtî vardır. Ya‘nî bir mukaddime ile bir netîceden ibaret olan şu kıyâsın iki cüz’ü lâzım-ı melzûm kabîlindedir. Zirâ [120] matvî olan mukaddime “eğer Güneş arza aydınlık verirse arz Güneş’le aydınlanır” kazıyye-i muttasılası olup kıyâsın tamâm olması,

“Eğer Güneş arza aydınlık verirse arz Güneş’le aydınlanır.

Mâdem ki Güneş arza aydınlık verir.

Bu sûrette arz Güneş’le aydınlanır.”

denilmeye muhtâçtır. İşte “eğer Güneş arza aydınlık verirse arz Güneş’le aydınlanır” mukaddimesi kavâ‘id-i esâsiyye-i mantıkîyyeden olan ittihâd-ı kazâyâ mâddesinin istilizâm eylediği bir netîce olup ittihâd-ı kazâyâ ise medâr-ı istintâc olduğundan şu netîcenin dahi sahîh olması zarûrîdir.

İşbu makâle-i sâdisede tahlîl ve terkîb tarîkleri ta‘rîf olunup bu münâsebetle kazıyyelerin ahkâm-ı izâfiyyesi dahi beyan olduğundan kıyâs-ı aklîye dâ‘ir olan kâ‘ideler burada tekmîl olarak hâtime dahi bu kitapta bahsolunan mâddelerin su‘âl ve cevâp üzerine tertîb kılınan hülâsasından ibaret olacaktır.

[121]

HÂTİME

“Mesâ'il-i Mantıkiyye”

Su'âl: His nedir?

Cevâp: Bir adamın bir şeyden hoşlanması veyâ sıkılması veyâhûd canı acıması hep his olunan ya'nî duyulan şeylerdir. Bunun gibi dahi bir şeyi gözüyle görmek ve kulağıyla işitmek ve burnuyla onun kokusunu almak ve damağıyla lezzetini tatmak ve elini sürüp de sıcak veyâ soğuk ve sert veyâ yumuşak ve düz ve cilâlı veyâhûd eğri büğrü ve pürtüklü olduğunu fark etmek dahi o kabîlendendir. El-hâsıl havâss-ı hamse-i zâhirenin ya'nî kuvve-i bâsire, kuvve-i sâmi'a, kuvve-i şâmme, kuvve-i zâ'ka, kuvve-i lâmise ta'bir olunan beş türlü kuvvetin âlâtı hükmünde olan mahallerde nasılsa bir hareket vukû'uyla kendimizde zuhur eden hâlâta “mahsûsât” denir ki bunlar hareketin gayrıdır.

Su'âl: Nefis nedir?

Cevâp: Nefis his edici şeydir ve ona “rûh” dahi derler.

Su'âl: Eb'âd-ı selase diye neye derler?

Cevâp: Eb'âd-ı selase bir şey'in tûlü ya'nî uzunluğu ve arzı ya'nî eni ve umku ya'nî derinliğidir.

Su'âl: Cism nedir?

Cevâp: Cism eb'âd-ı selasesi olan şeydir.

Su'âl: Hayevân nedir?

Cevâp: Hayevân cism ile rûhdan mürekkebe olan şeydir.

Su'âl: Hassâs ve zî-rûh ta'birleri ne demektir?

Cevâp: Hassâs duyucu ve zî-rûh cânlı ma'nâsına olup bunlar dahi hayevân demektir. Zîrâ mevcûdâtın herhangisinde his etmeğe kâbiliyyet olduğu hâlde onda cismden başka bir de rûh bulunmak lâzım gelir. Zî-rûh dahi cism ile berâber rûha mâlik olandır ve hassâs mukâbili gayr-i hassâstır ki hissi olmayan mevcûdât olup nebâtât ile ma'deniyyâttan ibarettir.

[122]

Su'âl: Tasavvur nedir?

Cevâp: Tasavvur bir şeyde bir hâl ve keyfiyyet bulunduğuna veyâ bulunmadığına hükmetmeksizin o şeyi fikr eylemektir.

Su'âl: Tasdîk nedir?

Cevâp: Tasdîk bir şeyde bir hâl ve keyfiyyet bulunduğuna veyâ bulunmadığına hükmederek o şeyi fikr ve tasavvur etmektir.

Su'âl: Kıyâs nedir?

Cevâp: Kıyâs beynlerinde müşterek bir tasavvur bulunan iki tasdîkten bir âher tasdîk istihrâc eylemektir.

Su'âl: Kazıyye nedir?

Cevâp: Kazıyye tasdîki mutazammın olan cümledir.

Su'âl: İlm nedir?

Cevâp: İlm bir mâddenin etrâfiyla bilinmesine medâr olacak sûrette tertîb olunan mesâ'ilin hey'et-i mecmû'âsıdır ki birbirine merbût bir takım kıyâsâtta teşekkül eder.

Su'âl: İlm-i hikmet nedir?

Cevâp: İlm-i hikmet ma'kûlâta müte'allik olan ahkâm-ı âliyyeden bahsedilen ilimdir ki cemî'-i ulûm ve fûnûnun kavâ'id-i esâsiyyesini câmi'dir.

Su'âl: Mantık nedir?

Cevâp: Mantık ilm-i hikmetin bir kısmı olup kıyâs ve istidlâlâle dâ'ir olan kavâ'idi beyan eden ilimdir.

Su'âl: Cihânda tahsîl-i ilme kâbiliyyetli mevcûdât var mıdır?

Cevâp: İnsânda tahsîl-i ilme kâbiliyyet vardır. Zîrâ insân hayevân-ı nâtıktır.

Su'âl: İnsâna niçin hayevân-ı nâtık demişlerdir?

Cevâp: İnsâna hayevân-ı nâtık denmesine sebep onun nutku ya'nî fikr ve nazara ve kıyâs ve istidlâle iktidârı olmasıdır.

Su'âl: İnsânın tertîb-i akyiseye kudreti olduğunu neden bildik?

Cevâp: Kıyâs tertîb edebilmeklik herkesin kendi nefsinde tecrübe eylediği şeylerdendir.

[123]

Su'âl: Nefsimizde vukû'a gelen hâlâtı duyup anlamaklığımıza nasıl ta'bîr olunur?

Cevâp: Her adamın kendi nefsinde zuhurâ gelen şeyleri ihsâs edebilmek için insâna ihsân buyurulmuş olan kuvvete "hiss-i bâtinî" denir ki o şeylerin ihsâs ve idrâk olunması ancak bunun vâsıtasıyla olur.

Su'âl: Hiss-i bâtinî ile ihsâs olunan şeylere ne denir?

Cevâp: Hiss-i bâtinî ile ihsâs olunan şeylere "mahsûsât-ı bâtinîyye" derler.

Su'âl: Mahsûsât-ı bâtinîyyeden başka mahsûsât dahi var mı?

Cevâp: Mahsûsât-ı bâtinîyyenin gayrı olarak "mahsûsât-ı zâhiriyye" dahi mevcûd olup bâlâda beyan olunan havâss-ı zâhire ile his olunanlardır.

Su'âl: Şu iki nev' mahsûsâta şâmil bir ta'bîr-i umûmî var mıdır?

Cevâp: Ale'l-umûm mahsûsâta ya'nî mahsûsât-ı bâtinîyye ile mahsûsât-ı zâhiriyyeye "umûr-ı vâkî'a" ta'bîr olunur ki her ne sûretle olursa olsun vukû'a gelen şeylerdir.

Su'âl: Ferd diye neye derler?

Cevâp: Ferd dedikleri başlı başına olarak mevcûd olan veyâhûd büsbütün mu'ayyen gibi tasavvur olunan şeydir.

Su'âl: Nev' nedir?

Cevâp: Nev' birkaç ferdde müşterek olan şeydir.

Su'âl: Cins nedir?

Cevâp: Cins dahi birkaç nev'de müşterek olandır.

Su'âl: Nev' ba'zı kerre cins dahi olabilir mi?

Cevâp: Belî, öyle nev'ler vardır ki bir takım şeylere nisbetle cins olup bir takımına nisbetle nev' hükmündedirler. Meselâ "hayevân" tasavvuru insâna vesâ'ir hayevâna ya'nî hayevân-ı nâtika ve hayevân-ı gayr-i nâtika nisbetle cins olup fakat "hayâta mâlik" tasavvuruna nisbetle nev'dir. Zîrâ nebâtâtta dahi hayât-ı nebâtiyye vardır.

Su'âl: Cinslerde hiç nev' olamayan cins ve nev'lerde asla cins olması mümkün olmayan nev' olabilir mi?

Cevâp: Ba'zı cins vardır ki hiçbir vakitte nev' olmak ihtimâli yoktur ve buna [124] "cins-i âlî" derler. Meselâ "varlık" tasavvuru gibi. Ve ba'zı nev'lerin dahi tahtında yalnız efrâd bulunabildiğinden bunlar asla cins olmazlar ve bu makûlelere "nev'-i sâfil" ta'bîr olunur, "insân" tasavvuru gibi. Şu kadar ki ba'zı vakit nev'-i sâfilin cins makâmına konulması nâdir olarak vukû' bulabilir. Meselâ ba'zı coğrafya kitaplarında nev'-i insânın beyâz ve siyâh i'tibâriyle ikiye taksîm olup cins hükmüne girmesi bu kabîldendir.

Su'âl: Tasavvurât-ı mahsûsa nedir?

Cevâp: Tasavvurât-ı mahsûsa bir ferdin yalnız kendi tasavvurundan ibaret olanlardır.

Su'âl: Tasavvurât-ı külliyye nedir?

Cevâp: Tasavvurât-ı külliyye ki ona "tasavvurât-ı umûmiyye" dahi denir. Bir nev'in veyâ bir cinsin tasavvurunu mutazammın olan tasavvurlardır.

Su'âl: Tasavvurât-ı basîta nedir?

Cevâp: Tasavvurât-ı basîta eczâya taksîmi mümkün olmayan tasavvurâtıdır.

Su'âl: Tasavvurât-ı mürekkebe nedir?

Cevâp: Tasavvurât-ı mürekkebe birkaç tasavvur-ı basîtin hey'et-i mec-mû'âsından ibaret olan tasavvurâtıdır.

Su'âl: Ferd ve nev' ve cins tasavvurlarından hangisinin basîtlîği daha çoktur.

Cevâp: Basîtlîği en az olan tasavvur ferd tasavvurudur. Nev' tasavvuru ferd tasavvurundan basîttir. Cins tasavvurunun basîtlîği ise nev' tasavvurunun basîtlîğinden daha ziyâdedir ve tasavvurların külliyyeti ziyâdeleştikçe basîtlîği dahi artar.

Su'âl: Bir tasavvur-ı küllînin şümûlü nedir?

Cevâp: Bir tasavvur-ı küllînin şümûlü onun a'id olduğu efrâdın adedidir.

Su'âl: Bir tasavvur-ı küllîde olan ma'rifet nedir?

Cevâp: Bir tasavvur-ı küllîde olan ma'rifet onun müretteb olduğu tasavvurât-ı basîtanın adedidir.

Su'âl: Şümûl ile ma'rifetin birbirine nisbeti ne sûrettedir?

Cevâp: Şümûl ile ma'rifet beyninde aks nisbeti vardır. Ya'nî biri ziyâde oldukça diğeri az olur. Şöyle ki; ma'rifet ziyâde olduğu yerde şümûl az olup şümûl ne kadar ziyâde ise ma'rifet o kadar azdır. Meselâ, "hayevân" tasavvurunda olan ma'rifet "insân" tasavvurundaki [125] ma'rifetten az ise de "hayevân" tasavvurunun şümûlü "insân" tasavvurunun şümûlünden ziyâdedir. Ma'rifetin en çoğu ve şümûlün en azı ferd tasavvurundadır. Zîrâ ferd tasavvurundan daha ziyâde mürekkebi bir şey tasavvur olunması mümkün değildir ve bir ferde bulunan şeylerin cümlesi aynı aynına başka bir ferde bulunmadığından bir ferdin diğeri bir ferde hamli sahîh olmaz. Cins-i âlîde ise bunun aksine olup ma'rifet nihâyet derecede azdır. Zîrâ cins-i âlînin tasavvuru büsbütün basîttir ve bunun ilerisinde şümûl mümkün değildir. Çünkü cins-i âlî mevcûdâtın cümlesine şâmil olabilir. Meselâ "varlık" tasavvurunun gerek Cenâb-ı Vâcibü'l-vücûda ve gerek cihânda bulunan cemî'-i insân ve hayevâna ve nebâtât ve ma'deniyyâta ve cevâhir ve a'râza şümûlü zâhirdir.

Su'âl: Cevher nedir?

Cevâp: Cevher diye zâtıyla kâ'im olan şey'e ya'nî başlı başına mevcûd olana denir.

Su'âl: Araz nedir?

Cevâp: Araz odur ki kendi kendisine kâ'im olmayıp gayriyle kâ'im ola. Ya'nî bir âher şey'e merbût olmadıkça kendisi var olamaya.

Su'âl: Cevher ve araz ta'rîflerine nazaran tasavvurâtın taksîmi nasıldır?

Cevâp: Cevher ve araz i'tibâriyle tasavvurât üç nev' olup biri cevâhire ve biri a'râza mahsûs ve birisi dahi cevher ile kâ'im olan arazlara müte'alliktir. Ya'nî "tasavvurât-ı cevheriyye" ve "tasavvurât-ı araziyye" ve "tasavvurât-ı muhteliteye" taksîm olunur.

Su'âl: Tasavvurât daha ne gûne taksîm olunabilir?

Cevâp: Tasavvurât âher sûretle dahi tasavvurât-ı mâddiyye ve tasavvurât-ı mücerredeye taksîm olunur. Tasavvurât-ı mâddiyye "tasavvurât-ı mahsûsa" demektir. Ya'nî bir ferдин tasavvur-ı mahsûsundan ibaret olanlardır. Tasavvurât-ı mücerrede dahi bir ferдин bir cüz'ünü tasavvur etmekten ibarettirler. İşte bu sebeptendir ki tasavvurât-ı külliyye tasavvurât-ı mücerrededen ma'dûddur. Lâkin her tasavvur-ı küllî gerçî mücerred ise de her tasavvur-ı mücerred tasavvur-ı küllî değildir. Bir de tasavvurât-ı mücerrede yâ cevâhir veyâ a'râz tasavvurları olup tasavvurât-ı mâddiyye ise ancak cevher ile kâ'im olan arazların tasavvurları olabilir.

Su'âl: Ta'rîf nedir?

[126]

Cevâp: Bir lafzı ta'rîf etmek o lafzın ma'nâsını sâ'ir birkaç lafızlar ile o sûretle ifade eylemektir ki ta'rîf olunan lafzın ma'nâsını bu beriki lafızların hiç biri başlı başına ifade edemeyip o ma'nâ tamâmıyla bunların hey'et-i mecmû'asından hâsıl ola. Bir lafzın ma'nâsını bu vechle ifade eden lafızlara "ta'rîf" yâhûd "mu'arref" denip ta'rîf olunan lafza "mu'arref" denir.

Su'âl: Her lafzın ta'rîfi mümkün müdür?

Cevâp: Tasavvurât-ı mürekkebeyi mutazammın olan lafızların cümlesi ta'rîf olunabilip lâkin tasavvurât-ı basîtayı ifade eyleyenler asla ta'rîf kabul etmezler. Zirâ ta'rîf denilen şey mu'arrefin ifade ettiği tasavvurların eczâsı-

nı birbirinden ayırmak demek olup bir tasavvur-ı basîtin ise eczâya taksîmi mümkün değildir.

Su'âl: Ta'rîfin belli başlı kâ'ideleri hangileridir?

Cevâp: Ta'rîfin asıl kâ'idesi üçtür. Birincisi: Ta'rîf-i vâzih olup kolay anlaşılmalıdır. İkincisi: Cins-i karîb ile fasl-ı karîbden yapılmalıdır. Üçüncüsü: Ta'rîf mu'arrefin mecmû'una şâmil olup ondan gayriye hiç şümûlü olmamalıdır.

Su'âl: Mâdde-i tasdîk nedir?

Cevâp: Mâdde-i tasdîk bir şey'in tasavvuruyla berâber o şeyde bulunduğu veyâ bulunmadığı beyan olunan hâl ve keyfiyyetin tasavvuru olup evvelki tasavvura "mevzû" ve ikinciye "mahmûl" denir.

Su'âl: Sûret-i tasdîk nedir?

Cevâp: Sûret-i tasdîk mahmûlün mevzû'a irtibâtından ya'nî mevzû'a isbât veyâ mevzû'dan nefyolunmasından ibarettir ki bu hüküm "-dır" ve "değildir" lafızlarıyla ifade olunur.

Su'âl: Tasdîkât-ı akliyye nedir?

Cevâp: Tasdîkât-ı akliyye mahmûlün mevzû'a isbâtı veyâ ondan nefyi zarûrî olduğuna zihnen hükmolunan tasdîklerdir.

Su'âl: Tasdîkât-ı hissiyye nedir?

Cevâp: Tasdîkât-ı hissiyye mahmûlün mevzû'a isbât veyâ nefyinde zarûret olduğuna zihnen hükmolunmayan tasdîklerdir.

[127]

Su'âl: Tasdîkât-ı akliyye ile tasdîkât-ı hissiyye birbirinden nasıl fark olunabilir?

Cevâp: Tasdîkât-ı icâbiyyeden olan bir tasdîkte eğer isbâtın nefye tebdîliyle mevzû'un tasavvuru bozulursa o tasdîk, tasdîkât-ı akliyyeden olup yoksa tasdîkât-ı hissiyyeden olmuş olur ve tasdîkât-ı selbiyyeden olan bir tasdîkte nefyin isbâta tebdîliyle mevzû'un tasavvuruna hâlel gelirse o tasdîk

dahi tasdikât-ı akliyyeden olup hâlel gelmediği hâlde tasdikât-ı hissiyyeden olduğu anlaşılır. Bu ifadelere göre tasdikât-ı akliyyede mevzû ile mahmûl bir vücûd hükmünde olup tasdikât-ı hissiyyede ise mahmûl hâriçten gelip mevzû'â dâhil olmuş demek olur. Bu cihetle tasdikât-ı akliyye tecrübeye muhtâç olmayan kaziyyeler olup hâlbuki tasdikât-ı hissiyye ancak mahsûsâtta ibaret olduğundan bunların sıhhatinin tahkiki tecrübe tarîkiyle hâsil olabilir ve hiçbir tasdik-i aklî olamaz ki onun sıhhat ve hakîkati meydana çıkması tecrübeye muhtâç bulunsun.

Su'âl: Ulûm-ı müte'ârifeye nedir?

Cevâp: Ulûm-ı müte'ârifeye zâten bedihî olan ya'nî isbâta muhtâç olmayan tasdikât-ı akliyyedir.

Su'âl: Ulûm-ı müte'ârifeyin esâsı nedir?

Cevâp: Ulûm-ı müte'ârifeye esâs olan üç takım kaziyye vardır. Onların biri,

“Vâki', vâki'dir”

“Gayr-i vâki', gayr-i vâki'dir”

“Vâki', gayr-i vâki' değildir”

“Gayr-i vâki', vâki' değildir.” kaziyyeleridir

ve birisi,

“Bir şey yâ vâki' veyâ gayr'ı vâki'dir.” kaziyyesidir

ve birisi dahi

“Bir şey hem vâki' ve hem gayr-i vâki' olamaz.”

kaziyyesidir. Evvelki iki takım kaziyyeler hep son kaziyyeden hâsil olduğundan ulûm-ı müte'ârifeyin cümlesi nihâyet berikinde karar verir.

Su'âl: Kaziyyelerde kaç türlü şey'e i'tibâr olunur?

Cevâp: Kaziyyelerde i'tibâr olunan şey dörttür. Ya'nî, “kemmiyyet” “keyfiyyet” “nisbet” “cihet” husûslarıdır.

Su'âl: Kemiyyetce kazıyyeler kaç nev'e taksîm olunabilir?

Cevâp: Kazıyyeler kemmiyyetce yâ "külliyye" yâ "cüz'iyye" veyâ "mah-sûsa" olurlar. Kazıyye-i küliyyenin [128] mevzû'u bir nev' veyâ bir cins olup o nev' veyâ cinsin şümûlü tamâmıyla cârîdir. Cüz'iyyenin mevzû'u öyle bir cins veyâ nev'dir ki şümûl-i tâmm ifade etmez ve mahsûsa dahi mevzû'u bir ferdden ibaret olan kazıyyedir.

Su'âl: Keyfiyyetce kazıyyeler kaç nev'dir?

Cevâp: Keyfiyyetce dahi üç türlü kazıyye vardır ve bunlar "mûcibe" "sâlibe" "ma'dûle" dir. Kazıyye-i mûcibe mahmûlü mevzû'una isbât olunan kazıyyedir. Kazıyye-i sâlibe mahmûlü mevzû'undan nefyolunandır. Kazıyye-i ma'dûle dahi odur ki kendinde nefy bulunup fakat nefy edâtı râbıtaya â'id olmayarak yâ mevzû'a yâ mahmûla veyâ ikisine râci' ola.

Su'âl: Nisbet cihetiyle kazıyyelerin taksîmi ne şekildir?

Cevâp: Kazıyyelerin nisbeti "hamliyye" "muttasıla" "munfasıla" olmalarından ibarettir. Kazıyye-i hamliyye mahmûlün mevzû'a isbâtı veyâ ondan nefyi şartsız olandır. Kazıyye-i muttasılada ise mahmûl mevzû'a bir şart ile isbât veya mevzû'dan yine bir şart ile nefyolunur. Kazıyye-i munfasılada dahi bir mevzû' ile birkaç mahmûl bulunup fakat bunların birisi o mevzû'a isbât veyâ ondan nefyolunmak lâzım geldiği gösterilirse de isbât veyâ nefyolunacak mahmûl hangisi olduğu beyan olunmaz.

Su'âl: Cihet hakkında kazıyyeleri kaç taksîm ederler?

Cevâp: Cihetce kezâlik üç nev' kazıyye vardır. Ya'nî kazıyyeler "ihtimâliyye" "mutlaka" "zarûriyye"ye taksîm olunur. Kazıyye-i ihtimâliyye mahmûlün mevzû'a muvâfık olup olmadığına mutlak hâkimolunmayan kazıyyedir. Kazıyye-i mutlakada mahmûl mevzû'a kayıtsız şartsız isbât veyâ mevzû'dan yine öylece nefyolunup ancak bu isbât veyâ nefy zarûret sûretinde değildir. Kazıyye-i zarûriyye ise mahmûlün mevzû'a isbâtında veyâ ondan nefyinde zarûret olandır.

Su'âl: Mûcibelerde mahmûlün şümûlü ne derecelededir?

Cevâp: Mûcibelerde mahmûlün şümûlü mevzû'un kaziyede mâlik olduğu şümûl-i tâmma göredir. Şöyle ki; mahmûlün hadd-i zâtında şümûlü mevzû'un şümûlünden ziyâde ise mahmûl şümûlünü tamâmıyla ifade etmeyip o hâlde kendi şümûlü mevzû'un şümûlüyle mahdûd olur.

[129]

Su'âl: Mûcibelerin mahmûlünde ma'rifet ne mertebededir.

Cevâp: Mûcibelerin mahmûlünde ma'rifet-i tâmmе vardır.

Su'âl: Sâlibelerde mahmûlün şümûlü nerelere kadar varabilir?

Cevâp: Sâlibelerde dâ'imâ mahmûlün şümûlü tâmm olup mevzû'un kaziyede mâlik olduğu şümûlde dâhil olan şeylerin cümlesinden mahmûl nefyolunur.

Su'âl: Sâlibelerin mahmûlünde ma'rifet nasıldır?

Cevâp: Sâlibelerin mahmûlündeki ma'rifette, dâhil olan şeylerin her biri mevzû'dan başka başka nefyolunmayıp onların ictimâ'ından hâsıl olan tasavvur-ı tâmm nefyolunur.

Su'âl: Bir kıyâs kaç tasdikten mürekkebdir?

Cevâp: Kıyâs üç tasdikten mürekkebdir.

Su'âl: Kıyâstan ne ma'lûmât hâsıl olur?

Cevâp: Kıyâstan ma'lûmât husûle gelmesi iki cihetlidir. Onun birisi ma'ârif-i hâsıla-i muhtelifeyi nizâm üzere tertîb etmek ve diğeri dahi kıyâssız tahsîli mümkün olmayan ma'ârifî peydâ ettirmektir.

Su'âl: Kıyâsın esâsı nedir?

Cevâp: Esâs-i kıyâs şu kâ'idelerden ibarettir.

Birincisi: "Ta'rîfin sâdık olduğu şey'e mu'arref dahi sâdıktır ve mu'arrefin sâdık olduğu şey'e ta'rîf dahi sâdıktır."

İkincisi: “Ta’rîfin sâdık olmadığı şey’e mu’arref dahi sâdık değildir ve mu’arrefin sâdık olmadığı şey’e ta’rîf dahi sâdık değildir.”

Üçüncüsü: “Cinse sâdık olan şey nev’e dahi sâdıktır ve nev’e sâdık olan şey ferde dahi sâdıktır.”

Dördüncüsü: “Cinse sâdık olmayan şey nev’e dahi sâdık değildir ve nev’e sâdık olmayan şey ferde dahi sâdık değildir.”

Su’âl: Kıyâsa kaç cihetle nazar olunur?

Cevâp: Kıyâsta i’tibâr olunan iki şey olup onun birisi “mâdde” ve diğeri “sûret” tir. Kıyâsın mâddesi onun mürekkeb olduğu tasdiklerin sahîh veya fâsid olmasından ibaret olup sûreti dahi mukaddimelerin netîceye muvâfık olması veyâ olmamasıdır.

Su’âl: İstilzâm nedir?

[130]

Cevâp: İstilzâm mukaddimeler ile netîce beyninde olan muvafakattır.

Su’âl: Bir kıyâsın mâddeten veyâ sûreten sahîh veyâ fâsid olması ne zaman olur?

Cevâp: Kıyâsın mâddeten sahîh olması kazıyyelerin üçü dahi sahîh olmasına muhtâçtır ve mâddeten fesâdı dahi mukaddimelerin ikisi yâhûd birisi sahîh olmamakla olur ve mukaddimeler netîceye muvâfık olursa ya’nî beynlerinde mutâbakat-ı sûriyye bulunursa kıyâs sûretce sahîh olmuş olur ve mukaddimeler netîceye muvâfık olmazlarsa kıyâsın mâddece fâsid olması lâzım gelir. Bu cihetlerle bir kıyâs yâ mâddece sahîh ve sûretce fâsid veyâ mâddece fâsid ve sûretce sahîh yâ mâddece ve sûretce sahîh veyâ mâddece ve sûretce fâsid olur.

Su’âl: Sûretce sahîh olup da mukaddimleri dahi sahîh olan bir kıyâsın netîcesi fâsid olmak mümkün müdür?

Cevâp: Bir kıyâs sûretce sahîh olsa onun mukaddimeleriyle netîcesi beyninde bulunması şart olan mutâbakat-ı sûriyye mevcûd olacağından mukaddimelerin biri olsun fâsid olmadıkça netîce fâsid olamaz.

Su'âl: Kıyâslar mâddece kaçâ taksîm olunabilirler?

Cevâp: Mâdde cihetiyle üç türlü kıyâs olup onun birisi “kıyâsât-ı akliyye” ve biri “kıyâsât-ı hissiyye” ve birisi de “kıyâsât-ı muhtelitedir.”

Kıyâsât-ı akliyye, tasdîkât-ı akliyyeden mürekkeb olanlardır.

Kıyâsât-ı hissiyye, tasdîklerin üçü dahi tasdîkât-ı hissiyyeden olan kıyâslardır.

Kıyâsât-ı muhtelite, dahi mukaddimelerin biri tasdîk-i aklî ve diğeri tasdîk-i hissîden ibaret olan kıyâsattır.

Su'âl: Şu üç türlü kıyâsın her birinde bulunması şart olan bir şey var mıdır?

Cevâp: Belî, her nasıl kıyâs olursa olsun onda mutâbakat-ı sûriyye keyfiyyeti her hâlde bulunmalıdır ve bu olmadıkça hiçbir kıyâs vücûda gelemmez. Hatta bu sebeptendir ki herhangi kıyâs-ı hissînin mukaddimleri şartıyye-i muttasıla sûretine konulursa ondan bir kıyâs-ı muhtelit hâsıl olur. Bu cihetle bir kıyâs-ı hissînin kıyâs-ı muhtelite tebdîl olunması dâ'imâ mümkündür ve bundan neş'et eder ki kıyâsât-ı hissiyyeden müretteb bir ilmin vücûda gelmesi kâbil olmayıp ilmler ulûm-ı basîte ile ulûm-ı muhteliteden ibarettir.

[131]

Su'âl: Kıyâs-ı tâmm nedir?

Cevâp: Kıyâs-ı tâmm müretteb olduğu kaziyyelerin cümlesi aynıyla mevcûd olan kıyâstan ibarettir ki üç kaziyyeden ya'nî iki mukaddime ile bir netîceden mürekkeb olur.

Su'âl: Hadd-i ekber nedir?

Cevâp: Hadd-i ekber bir kıyâsta netîce olan kaziyyenin mahmûlûdür.

Su'âl: Hadd-i asgar nedir?

Cevâp: Hadd-i asgar netîce olan kaziyyenin mevzû'udur.

Su'âl: Hadd-i evsat nedir?

Cevâp: Hadd-i evsat bir mukaddimede hadd-i asgar ile ve diğer mukaddimede hadd-i ekber ile berâber bulunan haddir.

Su'âl: Kübrâ nedir?

Cevâp: Kübrâ hadd-ı ekber ile hadd-i evsattan mürekkebe olan mukaddimedir.

Su'âl: Segrâ nedir?

Cevâp: Segrâ hadd-i asgar ile hadd-i evsattan mürekkebe olan mukaddimedir.

Su'âl: Kıyâs-ı tâmmın kâ'ideleri hangileridir?

Cevâp: Kıyâs-ı tâmma dâ'ir olan kâ'ideler şu sekiz kâ'idedir ki;

Birincisi: "Kıyâs-ı tâmmda üç hadden ziyâde hadd bulunamaz."

İkincisi: "Hadd-i asgar ile hadd-ı ekberin netîcede olan şümûlleri mukaddimelerde olandan ziyâde olamaz."

Üçüncüsü: "Hadd-i evsat netîceye dâhil olamaz."

Dördüncüsü: "Hadd-i evsat iki kerre cüz'iyet ifade edemez."

Beşincisi: "İki sâlibeden netîce çıkmaz."

Altıncısı: "İki cüz'iyeden netîce hâsıl olamaz."

Yedincisi: "İki mûcibe bir netîce-i sâlibe veremez."

Sekizincisi: "Netîce, ahass-ı mukaddemeteyne tâbi'dir. Ya'nî mukaddimelerin biri sâlibe ise netîce dahi sâlibe olup mukaddimelerin biri cüz'iyeye olduğu vakitte netîce dahi cüz'iyeye olur."

Su'âl: Bu kâ'idelerden maksad ne olacaktır?

Cevâp: Şu sekiz kâ'ideyi vaz' etmekten merâm kıyâs-ı tâmmı sûretce fesâddan kurtarmak olup bir kıyâs bu kâ'idelere muvâfık olduğu hâlde elbette sûreten sahîh olur.

[132]

Su'âl: Bir kıyâs-ı tâmmın sûretce sahîh veyâ fâsîd olduğunu tahkîke me-dâr olacak bir kâ'ide-i mahsûsa vâ'r mıdır?

Cevâp: Kıyâs-ı tâmmın sûreten sahîh olması mukaddimeler ile netî-ce beyninde mutâbakat bulunmasıyla hâsıl olacağından bunun muhtasar olarak bir kâ'ide-i umûmiyyesi şudur. "Kıyâs-ı tâmmın mukaddimleriyle netîcesi beyninde bir tasavvur-ı müşterek bulunmalı ve mukaddimeler ile netîcede diğ'er iki tasavvur dahi dâhil olup bunların beyninde mutâbakat-ı külliyye veyâ mutâbakat-ı cüz'yye mevcûd olduğunu o kaziyyelerin birisi ifade eylemelidir."

Su'âl: Kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddime nedir?

Cevâp: Kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddime odur ki mukaddimelerinin yalnız birisi zikrolunup pek bedîhî olmak cihetiyle diğ'erinden sarf-ı nazar olunmuş ola.

Su'âl: Kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddime kıyâs-ı tâmma tebdîl olunabilir mi?

Cevâp: Kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddimenin herhangi biri olursa olsun meskût olan mukaddimenin ilâvesiyle kıyâs-ı tâmm sûretine girer.

Su'âl: Kıyâs-ı müdellel nedir?

Cevâp: Kıyâs-ı müdellel her bir mukaddimesinin akabinde ba'zı deliller beyan olunan kıyâstır.

Su'âl: Kıyâs-ı mukassem nedir?

Cevâp: Kıyâs-ı mukassem bir nev' kıyâstır ki bir kaziyyesi munfasıla olup onda bir mahmûlün eczâsı başka başka gösterildikten sonra bunlar-dan her birinin üzerine başka başka hükmolunan şey ne ise o mecmû'un üzerine dahi aynıyla hükmolunur.

Su'âl: Her kıyâs-ı mukassem kıyâs-ı tâmma kalb olunabilir mi?

Cevâp: Kıyâs-ı mukassem dahi kıyâs-ı tâmma kalb olunması müm-kündür. Çünkü kıyâs-ı mukassem kaziyyelerin birisi kaziyye-i munfasıla olan bir kıyâs-ı tâmmdan ibarettir.

Su'âl: İstikrâ nedir?

Cevâp: İstikrâ bir şey'in efrâda muvâfık olmasından o efrâdın üzerinde olan nev'e muvâfık olduğunu yâhûd envâ'a muvâfık olmasından bunların üzerinde olan cinse muvâfık olmasını istidlâl eylemektir.

Su'âl: İstikrânın kıyâs-ı tâmma tahvîl olunması kâbil midir?

[133]

Cevâp: Kıyâs-ı istikrâ'î nefsü'l-emrde bir kıyâs-ı mukassem olup bunun esâsı bir kâ'ide-i kat'îyye ve umûmiyye hükmünde olan şu kıyâs-ı tâmmın üzerine binâ olunmuştur.

“Bir âlînin tahtında bulunan sâfillerin her birine sâdık olan şey o âliye dahi sâdıktır.

Filân şey şu sâfillerin her birine sâdık oluyor.

Bu sûrette filân şey o sâfillerin üzerinde bulunan âliye dahi sâdık olmalıdır ve bir âlînin tahtında bulunan sâfillerin her birine sâdık olmayan şey o âliye dahi sâdık değildir.

Filân şey şu sâfillerin her birine sâdık olmuyor.

Bu sûrette filân şey o sâfillerin üzerinde bulunan âliye dahi sâdık olmamalıdır.” Çünkü ferdden nev'e ve nev'den cinse gidildikçe tasavvurlar yükselip cinsden nev'e ve nev'den ferde gelindikçe tasavvurlar aşağı indiğinden ferde nisbetle nev' ve nev'e nisbetle cins âlîdir ve nev'e nisbetle ferd ve cinse nisbetle nev' dahi sâfildir.

Su'âl: Kıyâs-ı mürekkeb nedir?

Cevâp: Kıyâs-ı mürekkeb birbirine merbût birkaç kazıyyeden müretteb olan kıyâstur ki birinci kazıyyenin mahmûlü ikinci kazıyyede mevzû' ve ikinci kazıyyenin mahmûlü üçüncü kazıyyede mevzû' olup tâ nihâyetinde birinci kazıyyenin mevzû'uyla son kazıyyenin ya'nî netîcenin mahmûlü birleşir.

Su'âl: Kıyâs-ı mürekkebe kıyâs-ı tâmma tebdîl olunabilir mi?

Cevâp: Kıyâs-ı mürekkebe birkaç kıyâs-ı tâmmdan müretteb olup hatta onda kaç hadd-i evsat var ise o kadar kıyâs-ı tâmm hâsıl olur.

Su'âl: Bu dediğimize göre her nasıl kıyâs olursa olsun kıyâs-ı tâmma kalb olunabilmeli.

Cevâp: Evet öyledir. Her türlü kıyâsın nihâyeti, asl-ı kıyâs olan üç kaziyeli kıyâs-ı tâmma çıkar. Bu cihetle kıyâs-ı tâmm hakkında beyan olunan sekiz kâ'ide sâ'ir kıyâsların cümlesine şâmilidir.

Su'âl: Mantıkça meslek diye neye derler?

Cevâp: Meslek bir ilmin müretteb olduğu kıyâsların sûret-i tertîbinde ittihâz olunan tarîktir.

Su'âl: Kaç türlü meslek vardır?

[134]

Cevâp: Meslek iki olup onun birine "tahlîl tarîki" ve diğerine "terkîb tarîki" ta'bîr olunur. Tahlîl bir şey'in eczâsını hall etmek ya'nî söküp ayırmak demek olduğundan tahlîl tarîkinde dâ'imâ mürekkebden başlanılıp basîte gidilir. Terkîb tarîkinde ise basîttten başlanılarak mürekkebe varılır. Evvelki tarîk ekseriyâ mechûlâtın istihrâcına ve ikincisi dahi mesâ'il-i ma'lûmenin ta'lîm ve tefhîm veyâ isbâtına medâr olur.

Su'âl: Şu iki tarîkin kâ'ide-i mahsûsaları nedir?

Cevâp: Tahlîl tarîkinde dâ'imâ bir kâ'ideye ri'âyet olunur ve o da ma'lûmdan mechûle gitmek ve nasıl ve niçin gidildiğini göstermektir. Bu tarîkte her bir mâddenin anlaşılması ondan evvel olanı bilmeye muhtâçtır ve onun her bir ahkâmı dahi kendinden sonra gelen hükümleri tabi'atıyla istilzâm eder. Terkîb tarîkinde defaten bir takım "ta'rîfât" meydâna konulup şümûlü ziyâde olan tasavvurlardan şümûlü azca olanlara intikâl olunarak böylece ileriye gidildikten sonra zâten bedihî hükmünde tutulan kazâyâ-yı umûmiyye zikrolunup nihâyet de'âvî-i nazariyye veyâ de'âvî-i amelîyye beyan ile bunlar dahi nizâm üzere isbât olunur.

Su'âl: Bir kaziyye-i ma'lûmeden bir kaziyye-i mechûleye intikâl etmenin mantıkça usûlü var mıdır?

Cevâp: Kaziyye-i ma'lûmeden kaziyye-i mechûleye intikâl olunması sûretine dâ'ir ba'zı kavâ'id-i esâsiyye olup bunlar dahi kaziyyelerin ahkâm-ı izâfiyyesinden ya'nî birbirine nisbetle olan ahkâmından hâsıl olur ve bu intikâl iki sûretle olup birine "istintâc sûreti" ve diğesine "istiksâ sûreti" denir.

Su'âl: Kaziyyelerin ahkâm-ı izâfiyyesi nedir?

Cevâp: Kaziyyelerin ahkâm-ı izâfiyyesi "ittihâd" ve "aks" ve "ihtilâf" keyfiyetleridir. İttihâd-ı kazâyâ bir kaziyyenin birkaç sûretle ifade olunmasıdır. Aks-i kazâyâ bir kaziyyenin mahmûlü diğere bir kaziyyeye mevzû' olup bunun mevzû'u dahi evvelkine mahmûl olmaktır. İhtilâf-ı kazâyâ dahi kaziyyelerin yâ kemmen yâ keyfen yâhûd hem kemmen ve hem de keyfen muhtelif olmalarıdır. İşte bir kaziyyeden diğere bir kaziyyeye intikâlde gerek medâr-ı [135] istintâc ve gerek medâr-ı istiksâ olan şeyler şu ittihâd ve aks ve ihtilâf keyfiyetleridir.

Su'âl: İttihâd keyfiyeti ne vechle medâr olabilir?

Cevâp: Beynlerinde ittihâd bulunan kaziyyelere "kazâyâ-yı müttehîde" ta'bîr olunup bir kaziyyeden bir kaziyyeye intikâl eylemeye ittihâd-ı kazâyâ medâr-ı sahîhtir. Ya'nî kazâyâ-yı müttehîdenin birbirinden istidlâli dâ'imâ sahîh olur. Çünkü bir kaziyyenin sıhhat veyâ fesâdından onun müttehîdi olan kaziyyenin sahîh veyâ fâsîd olduğuna hükmolunabilir. Bu cihetle ittihâd-ı kazâyâ medâr-ı istintâcdır.

Su'âl: Aks-i kazâyâ mâddesinin medâr olması ne sûretledir?

Cevâp: Birbirinin aksi olan iki kaziyyeye "kaziyyeteyn-i mün'akiseteyn" denilip aks-i kazâyâ dahi yerine göre yâ medâr-ı istiksâ veyâ medâr-ı istintâc olur. Şöyle ki; mûcibe-i külliyyeler sûreten kâbil-i in'ikâs olmayıp fakat ba'zı kerre mâddeten mün'akis olabildiklerinden o hâlde aks keyfiyeti medâr-ı istintâc olamayarak medâr-ı istiksâ olmuş olur. Mûcibe-i cüz'iyeler dahi böyledir. Sâlibe-i külliyyeler ise mahmûlleri mevzû'a tebdîl olunup da bu mevzû'un şümûlü evvelki hâline bırakıldığı hâlde kâbil-i aks

olduklarından aks mâddesi bu takdîrce medâr-ı istintâc olur ve sâlibe-i cüz'iyelerin hükmü dahi mûcibe-i külliyyelerin aynıdır. Hülâsa sâlibe-i külliyyelerde aks sahîh olup mûcibe-i külliyye ve mûcibe-i cüz'iyeye ve sâlibe-i cüz'iyelerin aynıyla aksi sahîh değildir.

Su'âl: İhtilâf-ı kazâyâ ne cihetle medâr olur?

Cevâp: İhtilâf-ı kazâyâ üç cihetle ya'nî yâ kemmen yâ keyfen veyâ kemmen ve keyfen olduğundan bunların her birinde hüküm başkadır.

Su'âl: Kaziyyelerin kemmen ihtilâfında hüküm nedir?

Cevâp: İki kaziyye kemmen muhtelif olsalar ya'nî biri külliyye ve biri cüz'iyeye olsa onlara "kaziyyeten-i mütekâbileteyn" ta'bîr olunup bu tekâbüle keyfiyeti gâh medâr-ı istintâc ve gâh medâr-ı istiksâ olur. Ya'nî külliyyeden cüz'iyeye intikâl olunursa mâdem ki külliyyenin sıhhatinden cüz'iyenin sahîh olduğu istidlâl olunabildiğinden o vakit medâr-ı istintâc [136] olmuş olur ve cüz'iyeden külliyyeye intikâl olduğunda dahi gerçi cüz'iyenin sıhhatinden külliyyenin sahîh olduğuna hükmolunamazsa da çünkü cüz'iyenin sıhhati külliyyenin sahîh olup olmadığını tedkîk ve tahkîke sebep olacağından bu dahi medâr-ı istiksâ demek olur.

Su'âl: Kaziyyelerin keyfen muhtelif olmalarından ne ahkâm terettüb eder?

Cevâp: İki kaziyye yalnız keyfen muhtelif oldukları vakitte onlara "kaziyyeteyn-i mütebâyineteyn" ta'bîr olunur. Bunlar eğer külliyye iseler ikisi birden sahîh olamayacağından birinin sıhhati diğeryinin fesâdına delâlet eder ve bu hâlde tebâyün keyfiyeti medâr-ı istintâcdır. Lâkin ikisi dahi fâsid olmak mümkün olmakla birinin fâsid olmasından diğeryinin sahîh olması lâzım gelmez. İşte o takdîrde dahi medâr-ı istiksâ olmuş olur ve kaziyyeler cüz'iyeye olursa bunun aksine olup ikisi birden sahîh olabilir. Fakat ikisi dahi fâsid olamayacağından biri fâsid olsa diğeryi elbette sahîh olur. Bu cihetle birinin fesâdından diğeryinin sıhhatine hükmolunduğu hâlde medâr-ı istintâc olup birinin sıhhatinden diğeryinin sahîh veyâ fâsid olduğu istihrâc olunursa medâr-ı istiksâ olmuş olur.

Su'âl: Kaziyyelerin kemmen veyâ keyfen ihtilâflarında hüküm nasıldır?

Cevâp: İki kaziyye kemmen veyâ keyfen muhtelif oldukları vakitte onlara “kaziyyeteyn-i mütenâkızeteyn” ta'bîr olunup bunların dahi ikisi birden ne sahîh ve ne fâsid olabilir. Bu cihetle birinin sıhhatinden diğerinin fesâdı ve birinin fesâdından diğerinin sıhhati mutlaka istidlâl olunabileceğinden tenâkuz dahi medâr-ı istintâc olur

Su'âl: Bir kaziyyeden başka bir kaziyyeye intikâl ettirecek sâ'ir bir medâr dahi bulunabilir mi?

Cevâp: Ba'zı kerre bir kaziyyenin sahîh veyâ fâsid olduğunu tahkik eylemek lâzım geldiği hâlde onun nakîzi sahîh farz olunup eğer bu farzda tenâkuz vâki' olursa sahîh farz olunan kaziyyenin fâsid olduğu anlaşılacağından evvelki kaziyyenin sahîh olduğuna hükmolunur ve tenâkuz hâsil olmazsa kaziyye-i mefrûza sahîh demek olacağından evvelki kaziyye dahi fâsid olmuş olur. İşte bu sûret dahi [137] medâr-ı istintâc olup buna “kıyâ-sü'l-hulf” ta'bîr olunur ve mühendisler beyinde “hulf ile isbât” demekle meşhûrdur.

Su'âl: İstilizâm-ı zâtî dedikleri nedir?

Cevâp: İstilizâm-ı zâtî bir kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddime olup onun tayy olunan mukaddimesi öyle bir kaziyye-i şartıyedir ki kaziyyelerin ahkâm-ı izâfiyesinden olan bir kâ'ide-i esâsiyye-i mantıkîyyenin netîcesidir.

[138]

LÂHİKA

Fasl-ı evvel: Tasavvurâtın Envâ'-ı Muhtelifesi

Eşyâ-yı mutasavverenin tenevvü'üne göre tasavvurâta cihât-ı adîde ile nazar olunmak kâbil olduğundan ekser müte'ahhirîn bunları vech-i âtî üzere taksîm etmişlerdir. Şöyle ki; evvelâ, mâdde cihetiyle "hissiye" ve "zihniye" ve "hulkıyye"ye münkasimdirler.

Tasavvurât-ı hissiye, mahsûsât-ı zâhiriyyeye müte'allik olanlardır, "Güneş" ve "kırmızı" ve "sıcaklık" gibi.

Tasavvurât-ı zihniye, havâss-ı hamse-i zâhirenin i'ânesi olmaksızın zihinde husûle gelenlerdir, "nefs-i nâtîka" ve "savâb" ve "hatâ" ve "ebediyyet" gibi.

Tasavvurât-ı hulkıyye, dahi ahlâk ve âdâba dâ'ir bulunanlardır ki gönüle â'id olan ahvâlden ibarettir, "adâlet" ve "kibir ve nahvet" gibi.

Bir de "akliyye" ve "tabî'yye" ve "mâ-fevka't-tabî'a"ya taksîm olunup tasavvurât-ı akliyye nefis-i nâtîkaya ve havâss-ı bâtınıyyeye â'id olanlardır, "akl" ve "irâde" gibi. Tasavvurât-ı tabî'yye ecsâma ve ecsâmın havâssına müte'allik olan tasavvurlardır, "arz" ve "adem-i tenâfüz" ve "kuvve-i câzibe" gibi.

Tasavvurât-ı fevka't-tabî'a dahi şu iki takımın mâ-'adâsı olup mücerredâta müte'allik bulunanlardır, "ezel" gibi. Kezâlik "vücûbiyye" ve "imkâniyye"ye münkasimdirler.

Tasavvurât-ı vücûbiyye mevcûd olmaması aklen muhâl olan şeylerin tasavvurundan ibarettir, "vâcibü'l-vücûd" gibi.

Tasavvurât-ı imkâniyye dahi, vücûd ve adem-i vücûdu mümkün olan eşyâ-yı mâddiyye ve gayr-i mâddiyyenin tasavvurlarıdır, "ecsâmın inkisâma kâbiliyyeti" ve "kuvve-i mütehayyile" gibi. Kezâ "mutlaka" ve "izâfiyye" yâhûd "nisbiyye"ye taksîm olunurlar.

Tasavvurât-ı mutlaka, hiçbir şey'e nisbetle olmaksızın başlı başına olarak mutasavver olan şeylerin tasavvurlarıdır, "cevher" ve "cisim" gibi.

Tasavvurât-ı izâfiyye dahi, diğer şey'e nisbetle mutasavver olan eşyânın tasavvurlarından ibarettir, "büyüklük" ve "darlık" gibi. Kezâlik bâlâda ta'rif olunduğu vechle (Bend-31) "mürekkebe" ve "basîta"ya münkasimdirler.

Tasavvurât-ı mürekkebe her biri eczâ-yı muhtelifeden tereküb eden tasavvurlardır, "hayevân" ve "kâğıd" gibi.

Tasavvurât-ı basîta, eczâdan [139] mürekkeb olmayıp bu cihetle taksîm kabûl etmeyenlerdir, "vâhid" ve "nokta" ve "beyâzlık" gibi. Ve kezâlik bâlâda beyan kılındığı üzere (Bend-34) "mâddiyye" ve "mücerrede"ye taksîm olunurlar.

Tasavvurât-ı mâddiyye, mâddeten mevcûd olan eşyânın tasavvurundan ibaret olanlardır, "meyve" gibi.

Tasavvurât-ı mücerrede dahi mâddeden sarf-ı nazarla hâsıl olan tasavvurlardır, "lezzet" gibi.

Sâniyen; sûret-i teşekkül cihetiyle tasavvurlar "vehbiyye" ve "kesbiyye" ve "vehmiyye"ye taksîm olunurlar.

Tasavvurât-ı vehbiyye insânın hîn-i tevellüdünde⁴⁵ sâhife-i zihninde matbû' olan tasavvurlardır "hak" ve "adl" ve "iyilik" gibi.

Tasavvurât-ı kesbiyye, ancak iktisâb ile hâsıl olanlardır "aydınlık" ve "yumuşaklık" gibi.

Tasavvurât-ı vehmiyye, dahi ne mevhûb ve ne meksûb olup illâ zihnin kendi kendine ihtirâ' eylediği tasavvurlardır ki evhâm ve hayâlâttan ibarettir "gümüşten dağ" gibi.

Bir de "tecrübiyye" ve "nazariyye"ye taksîm olunurlar.

Tasavvurât-ı tecrübiyye, tecrübe tarîkiyle husûle gelen tasavvurlardır "soğukluk" ve "elektrik" gibi.

Tasavvurât-ı nazariyye, tecrübeye kat'an hâcet olmaksızın mücerred fikr ve nazar ile hâsıl olan tasavvurâtıdır "sebebiyyet" ve "müsebbebiyyet" gibi.

Ve yine bâlâda tafsîl olunduğu vechle (Bend-33) "cevheriyye" ve "araziyye" ve "muhtelite"ye taksîm olunurlar.

45 1289 yılında basılan ikinci nüshasında "tevellüdünde" şeklinde yazılmıştır.

Tasavvurât-ı cevheriyye a' râzdan sarf-ı nazarla olan tasavvurlardır “altın” gibi.

Tasavvurât-ı araziyye, cevherden sarf-ı nazarla olanlardır “parlaklık” gibi.

Tasavvurât-ı muhtelite dahi bir şeyi cevher ve araziyla berâber tasavvur etmekten ibarettir “parlak altın” gibi.

Sâlisen; keyfiyyet cihetiyle tasavvurlar “vücûdiyye” yâhûd “nefsü'l-emriyye” ile “ademiyye”ye münkasimdirler.

Tasavvurât-ı vücûdiyye, hâriçte vücûdu olan eşyâ-yı mâddiyye ve gayr-i mâddiyyenin tasavvurlarıdır “ağaç” ve “rûh” gibi.

Tasavvurât-ı ademiyye, hâriçte vücûdu olmayan şeylerin tasavvur olmasından ibarettir “ankâ” gibi.

Bir de “vâziha” ve “mübheme”ye taksîm olunurlar.

Tasavvurât-ı vâziha, açıktan açığa münfehim olan tasavvurlardır “at” gibi.

Tasavvurât-ı mübheme, dahi pek lâyıkıyla anlaşılamayanlardır. Meselâ balon denilen şeyi hiç görmeyene göre “balon” gibi. Tasavvurât-ı vâzihaya “tasavvurât-ı tâmmе” ve “tasavvurât-ı sarîha”; ve “tasavvurât-ı mübheme”ye “tasavvurât-ı nâkîsa” ve “tasavvurât-ı mühmele” [140] dahi denebilir.

Râbi'an; şümûl cihetiyle dahi –bâlâda beyan olduğu üzere (Bend-32)– “külliyye” ve “cüz'iyye” ve “şahsiyye” yâhûd “mahsûsa”ya münkasimdirler.

Tasavvurât-ı külliyye bir cinsin veyâ bir nev'in mecmû'una şâmil olan tasavvurlardır “insân” ve “nebâtât” ve “fazâ'il” gibi.

Tasavvurât-ı cüz'iyye bir cinsin ba'zı nev'ine veyâ bir nev'in ba'zı ferdine müt'e'allik olanlardır “arab” ve “karanfil” ve “sehâ” gibi.

Tasavvurât-ı şahsiyye dahi bir ferd-i mu'ayyene mahsûs olan tasavvurlardır, “İbn Sînâ” ve “şu karanfil” ve “Hâtem-i Tâ'inin sehâsi” gibi. Ve eğer bir takım efrâddan tereküb etmiş bir hey'et ve cem'iyet ma'nâsını mutazammın olursa bu makûle tasavvurlara dahi “tasavvurât-ı mecmû'iyye” ta'bîr olunur “meclis” ve “ordu” ve “millet” gibi.

Bu taksîmler mefhûmât-ı muhtelife i'tibâriyle olduğundan aksâm-ı mütedâhile hükmünde olup bir tasavvur, taksîmât-ı mezkûrenin bir ka-çında dâhil olabileceği muhtâc-ı tafsîl değildir.

Fasl-ı Sâni: Mevâdd-ı Akyise Olan Kazâyânın Taksîm-i Kadîmi

Bir kaziyyenin ifade eylediği hüküm ile onun nakîzi olan hüküm bey-ninde aklen müsâvât görünürse ya'nî bu hükümlerin iz'ân ve kabûlünde tarafeynin biri diğerine tercîh olunmazsa o iki hükmün her birine “şekk” ta'bîr olunur ve ikisinden birisi müreccah görüldüğü hâlde ona “tasdik” ve “i'tikâd” denir. Bu i'tikâd eğer hem câzim ve sâbit olup da hem de nef-sü'l-emre muvâfık bulunursa “yakîn” denilir. Ve yine câzim ve sâbit olup fakat vâkı'a mutâbık değil ise “cehl-i mürekkeb” ta'bîr olunur ve sâbit ol-mazsa ya'nî şekk ve iştibâha ilkâ etmek kaydında olan kimsenin ifâdât-ı vâkı'ası üzerine zâ'il olabilecek sûrette olursa “taklîd” denir. Ve sâbit ol-mamasıyla berâber gayr-i câzim dahi olursa ya'nî taraf-ı diğerin ihtimâli bütün bütün münkati' olacak mertebede değil ise “zann” ta'bîr olunur. Zannın nakîzi olan tarafâ “vehm” ve zannın gayrı olarak herhangi sûretle olursa olsun meczûm olan hükmün taraf-ı mukâbiline “tahyîl” denir. Şu ta'rîflere göre şekk ve vehim ile bir de tahyilde hüküm bulunamayacağı cihetle kazâyâ-yı meşkûke ve mevhûme ve muhayyeleye tasdik nazariy-la bakılamayıp [141] âle'l-ıtlâk kaziyyeler dört nev'e ya'nî “yakîniyye” ve “taklîdiyye” ve “zanniyye” ve “cehliyye-i mürekkebe”ye münkasimdirler. Kazâyâ-yı yakîniyye iki kısım olup birisi “yakîniyyât-ı bedîhiyye” yâhûd “zarûriyye” ve diğeri “yakîniyyât-ı nazariyye”dir.

Yakîniyyât-ı bedîhiyye, aklın bi'l-bedâhe hükmeylemediği kaziyyeler ola-rak altı nev'dir.

Birincisi, “evveliyyât”dır ki mevzû' ve mahmûlü beyinde olan nisbet tasavvur olunduğu anda bir sûret-i câzime ve sâbite ile hükmolunması icâb eden kaziyyelerdir. Meselâ “küll cüz'den büyüktür” ve “iki nakîzin irtifâ'ı ve ictimâ'ı mümkün değildir” gibi.

İkincisi, “kazâyâ kıyâsâtuhâ ma‘ahâ”dır ki mevzû‘ ile mahmûlün tasavvurlarının müstelzim olduğu bir kıyâs-ı hafî vâsıtasıyla hükmolunan kaziyelerdir. Meselâ, “Dört adedi çifttir” gibi. Ve bunda olan kıyâs-ı hafî kısmeyn-i mütesâviyeyne münkasim olmak keyfiyyetidir.

Üçüncüsü, “müşâhedât”tır ki havâss-ı zâhire veyâ bâtîne ile müşâhede olunması cihetiyle hükmolunan kaziyeler olup eğer bu hüküm havâss-ı zâhire vâsıtasıyla olursa “hissiyyât” denir. Meselâ “Güneş ziyâdârdır” ve “ateş yakıcıdır” gibi. Ve havâss-ı bâtîne kuvvetiyle olduğu takdîrde “vicdâniyyât” ta‘bîr olunur. Meselâ, “karnım acıktı” ve “hiddetlendim” gibi.

Dördüncüsü, “mütevâtirat”tır ki kizbde ittifâkları muhâl görünen bir takım zevâtın şehâdeti üzerine hükmolunan kaziyelerdir. Meselâ, “Bağdad nâmında⁴⁶ bir şehir vardır” gibi.

Beşincisi, “mücerrebât”tır ki tekrar tekrar müşâhede ile tecrübe hâsıl olduğunun üzerine hükmolunan kaziyelerdir. Meselâ, “râvend müşhildir” gibi.

Altıncısı, “hadsîyyât”dır ki mebâdîden metâlîbe defâten intikâl etmek melekesinden ibaret olan hads kuvvetiyle hükmolunan kaziyelerdir. Meselâ, “Kamer’in ziyâsı Güneş’denidir” gibi.

Yakîniyyât-ı nazariyye dahi berâhîn ile hükmolunan ve bi’l-âhere bedîhiye müstenid olan kaziyelerdir. Meselâ, “âlem hâdistir” gibi.

“Kazâyâ-yı taklîdiyye,” mücerred âherden istimâ‘ ile hükmolunan kaziyelerdir. Meselâ, beyâbanda bulunan bir adamın masnû‘attan istidlâl sûretiyle olmayarak yalnız bir iki kişiden işitmek münâsebetiyle Vâcib-i Te‘âlâ Hazretlerinin mevcûd olduğuna hükmeylemesi gibi.

“Kazâyâ-yı zanniyye” nakîzinin ihtimâlini tecvîz ile berâber ba‘zı karâyin ve emârattan istidlâl ederek hükmolunan kaziyelerdir. Meselâ, kara bulutu görüp de yağmur yağacağına hükmeylemek gibi.

“Kazâyâ-yı cehliyye” dahi vehme mübtelâ olan kimsenin hükmeylemediği kazâyâ-yı kâzibedir. Meselâ, dehriyyûnun vücûd-ı bâriyi [142] inkâr eylemeleri gibi.

46 1289 yılında basılan ikinci nüshasında “nâmında” şeklinde yazılmıştır.

Gelelim ki cihet-i diğér ile ya'nî kıyâsâtın sûret-i terekübü i'tibâriyle kazıyyeler yedi kısım olup birisi gerek bedîhî ve gerek nazarî olsun yakî-niyyât ve diğér altısı dahi “meşhûrât” ve “müsellemât” ve “makbûlât” ve “maznûnât” ve “muhayyelât” ve “mevhûmât”dır.

Kazâyâ-yı meşhûre, cemî'-i nâsın i'tirâfiyle sâbit olduğu hasebiyle hük-molunan kazıyyelerdir. Meselâ, “zulm çirkin şeydir” ve “kişi velinî'etine teşekkür etmek vâcibdir” gibi.

Kazâyâ-yı müselleme, hasmın teslîm etmesi cihetiyle hükmolunan ka-ziyyelerdir. Meselâ, ilm-i usûl-i fıkıh mesâ'ilinden bâliğe olan kızın mücev-herât vesâ'ir hilyâtı hakkında zekât vâcib olması kazıyyesi gibi.

Kazâyâ-yı makbûle, kendine hüsn-i i'tikâd olunan bir zâttan sudûru mülâbesesiyle hükmolunan kazıyyelerdir. Meselâ, enbiyâ-yı izâm ve ev-liyâ-yı kirâm hazerâtının kelâmları gibi.

Kazâyâ-yı maznûne zann üzere hükmolunan kazıyyelerdir. Meselâ, gece karanlıkta yalnızca dolaşan adamın hırsız olduğuna hükmolunması gibi.

Kazâyâ-yı muhayyele, kâzib olduğu ma'lûm olduğu hâlde nefsin mün-basit veyâ munkabız olduğu kazıyyelerdir. Meselâ,

“Mey ateş-i seyyâledir mînâ kadehle lâledir,
Ya gonca-i pür jâledir açmış nesîm-i subh-dem.”⁴⁷

ve

Çok teşne-dil kapıldı kuru iltifâtına,
Dehrin nümâyîşi ise ayn-ı serâbdır.” gibi.

Kazâyâ-yı mevhûme dahi mahsûsâta kıyâsen umûr-ı ma'kûle üzerine kuvve-i vâhimenin hükmeylediği kazâyâ-yı kâzibedir. Meselâ, “Her mev-cûd için bir cihet ve mekân vardır.” gibi.

47 Nef'i'nin Bahar Kasidesi'nden bir beyit.

Fasl-ı Sâlis: Eşkâl-i Meşhûre-i Kıyâsiyyenin Ahkâmı

Kıyâs-ı tâmmın bâlâda zıkr ve beyan olunan sekiz kavâ'idinden (Bend-49) üçüncü kâ'ide iktizâsınca hadd-i evsat netîceye dâhil olamayıp yalnız mukaddimelerde bulunabildiğinden bunun vâki' olduğu mahall i'ti-bâriyle kıyâsta dört sûret olabilir.

Birincisi: Hadd-i evsat sugrâda mahmûl ve kübrâda mevzû'.

İkincisi: Sugrâda ve kübrâda mahmûl.

Üçüncüsü: Sugrâda ve kübrâda mevzû'.

Dördüncüsü: Sugrâda mevzû' ve kübrâda mahmûl olmaktadır.

Bu cihetle hadd-i evsat ile hadd-i asgar ve hadd-i ekberin sûret-i tertîbinden hâsıl olan hey'et ki ona "şekil" ta'bir olunur, dört olmak lâzım gelir. Ve çünkü [143] bir kıyâsın mukaddimeteyn ile netîceden müretteb olan üç kazıyyesinden her biri kemmen yâ külliyye yâ cüz'iyeye yâ mahsûsa ve keyfen yâ mûcibe yâ sâlibe veyâ ma'dûle olup (Bend-46) mahsûsalar ise külliyye hükmünde (Bend-60) ve ma'dûleler dahi mûcibe kuvvetinde bulunmasıyla (Bend-46) kazıyyelerin kemmiyyeti külliyyet ile cüz'iyetten ve keyfiyyeti îcâb ile selbden ibaret add olunmak kâbil olacağından şu hükme göre ale'l-umûm kazıyyelerin mûcibe-i külliyye ve sâlibe-i külliyye ve mûcibe-i cüz'iyeye ve sâlibe-i cüz'iyeye münhasır olmaları îcâb eder. İşte kazâyânın böyle dört nev' i'tibâr olunmasından dolayı sugrâ ve kübrâca dörder ki cem'an on altı ihtimâl hâsıl olup şu on altı türlü mukaddimelerden her birinin dahi dört nev' netîce vermesi mümkün olabileceğinden o hâlde aded-i ihtimâlât altmış dörde bâliğ olur. Ya'nî kazıyyelerin kemmiyyet ve keyfiyyetine nazaran sûret-i tertîbi beher şekilde altmış dört vechle olabılıp bunların her birine "darb" denilir. Lâkin bunların cümlesi müntic olamayıp ba'zısı akîmdir. Ya'nî kavâ'id-i kıyâsiyyeye tamâmıyla tevâfuk etmediklerinden ve bu cihetle netîceyi sahîhen intâc edemediklerinden pek çoğu sâkit olarak durûb-ı müntice birinci şekilde dört ve ikincide yine dört ve üçüncüde altı ve dördüncüde sekiz darbdan ibarettir. Ya'nî eşkâl-i erba'anın mecmû' darbıları hesabca iki yüz elli altı olmak iktizâ eder iken iki yüz otuz dördü durûb-ı gayr-i müntice olmasıyla yalnız yirmi iki darb kalır. Şimdi gelelim eşkâl-i erba'adan her birinin ahkâmıyla durûb-ı münticesinin ta'rîfine.

Birinci şeklin şartı, sugrâsı mûcibe ve kübrâsı külliyye olmaktır. Birinci darb, sugrâ ve kübrâ mûcibe-i külliyye ve netîce yine mûcibe-i külliyyedir,

“Her cism mürekkebdir.
Her mürekkeb muhdestir.
Bu sûrette her cism muhdestir.” gibi.

İkinci darb, sugrâ mûcibe-i külliyye ve kübrâ sâlîbe-i külliyye ve netîce dahi sâlîbe-i külliyyedir,

“Her cism mürekkebdir.
Hiçbir mürekkeb kadîm değildir.
Bu sûrette hiçbir cism kadîm değildir.” gibi.

Üçüncü darb, sugrâ mûcibe-i cüz’iyye ve kübrâ mûcibe-i külliyye ve netîce mûcibe-i cüz’iyyedir,

“Ba’zı cism mürekkebdir.
Her mürekkeb muhdestir.
Bu sûrette ba’zı cism muhdestir.” gibi.

Dördüncü darb, sugrâ mûcibe-i cüz’iyye ve kübrâ sâlîbe-i külliyye ve netîce sâlîbe-i cüz’iyyedir, [144]

“Ba’zı cism mürekkebdir.
Hiçbir mürekkeb kadîm değildir.
Bu sûrette ba’zı cism kadîm değildir.” gibi.

İkinci şeklin şartı, mukaddimelerinin birisi sâlîbe ve kübrâsı külliyye olmaktır.

Birinci darb, sugrâ mûcibe-i külliyye ve kübrâ sâlîbe-i külliyye ve netîce yine sâlîbe-i külliyyedir,

“Her cism mürekkebdir.
Hiçbir kadîm mürekkeb değildir.
Bu sûrette hiçbir cism kadîm değildir.” gibi.

İkinci darb, sugra sâlîbe-i külliyye ve kübra mûcibe-i külliyye ve netîce sâlîbe-i külliyyedir,

“Hiçbir cism basît değildir.

Her kadîm basîttir.

Bu sûrette hiçbir cism kadîm değildir.” gibi.

Üçüncü darb, sugrâ mûcibe-i cüz'iyye ve kübrâ sâlibe-i külliyye ve netîce sâlibe-i cüz'iyyedir,

“Ba'zı muhdes cisimdir.

Hiçbir kadîm cism değildir.

Bu sûrette ba'zı muhdes kadîm değildir.” gibi.

Dördüncü darb, sugrâ sâlibe-i cüz'iyye ve kübrâ mûcibe-i külliyye ve netîce sâlibe-i cüz'iyyedir,

“Ba'zı cism kadîm değildir.

Her basît kadîmdir.

Bu sûrette ba'zı cism basît değildir.” gibi.

Üçüncü şeklin şartı, sugrâsı mûcibe ve mukaddimelerinin birisi külliyye olmaktır. Birinci darb, sugrâ ile kübrâ mûcibe-i külliyye ve netîce mûcibe-i cüz'iyyedir,

“Her mürekkebe cismdir.

Her mürekkebe muhdestir.

Bu sûrette ba'zı cism muhdestir.” gibi.

İkinci darb, sugrâ mûcibe-i külliyye ve kübrâ sâlibe-i külliyye ve netîce sâlibe-i cüz'iyyedir,

“Her mürekkebe cismdir.

Hiçbir mürekkebe kadîm değildir.

Bu sûrette ba'zı cism kadîm değildir.” gibi.

Üçüncü darb, sugrâ mûcibe-i cüz'iyye ve kübrâ mûcibe-i külliyye ve netîce mûcibe-i cüz'iyyedir,

“Ba'zı mürekkebe cismdir.

Her mürekkebe muhdestir.

Bu sûrette ba'zı cism muhdestir.” gibi.

Dördüncü darb, sugrâ mûcibe-i cüz'iyeye ve kübrâ sâlîbe-i külliyye ve netîce sâlîbe-i cüz'iyedir,

“Ba'zı cism mürekkebdir.

Hiçbir cism kadîm değildir.

Bu sûrette ba'zı mürekkeb kadîm değildir.” gibi.

Beşinci darb, sugrâ, mûcibe-i külliyye ve kübrâ, mûcibe-i cüz'iyeye ve netîce mûcibe-i cüz'iyedir,

“Her cism mürekkebdir.

Ba'zı cism muhdestir.

Bu sûrette ba'zı mürekkeb muhdestir.” gibi.

Altıncı darb, sugrâ mûcibe-i külliyye ve kübrâ sâlîbe-i cüz'iyeye ve netîce sâlîbe-i cüz'iyedir,

“Her cism mürekkebdir.

Ba'zı cism kadîm değildir.

Bu sûrette ba'zı mürekkeb kadîm değildir.” gibi.

Dördüncü şeklin şartı, mukaddimleri mûcibe ise sugrâsı külliyye ve mukaddimelerinin [145] biri sâlîbe ise yâ sugrâsı veyâ kübrâsı külliyye olmaktır. Birinci darb, sugrâ ile kübrâ mûcibe-i külliyye ve netîce mûcibe-i cüz'iyedir,

“Her mürekkeb muhdestir.

Her cism mürekkebdir.

Bu sûrette ba'zı muhdes cisimdir.” gibi.

İkinci darb, sugrâ mûcibe-i külliyye ve kübrâ mûcibe-i cüz'iyeye ve netîce mûcibe-i cüz'iyedir,

“Her mürekkeb muhdestir.

Ba'zı cism mürekkebdir.

Bu sûrette ba'zı muhdes cisimdir.” gibi.

Üçüncü darb, sugrâ sâlîbe-i külliyye ve kübrâ mûcibe-i külliyye ve netîce sâlîbe-i külliyyedir,

“Hiçbir mürekkebe kadîm değildir.
Her cism mürekkebidir.
Bu sûrette hiçbir kadîm cism değildir.” gibi.

Dördüncü darb, sugrâ mûcibe-i külliyye ve kübrâ sâlîbe-i külliyye ve netîce sâlîbe-i cüz’iyyedir,

“Her mürekkebe muhdestir.
Hiçbir kadîm mürekkebe değildir.
Bu sûrette ba’zı muhdes kadîm değildir.” gibi.

Beşinci darb, sugrâ mûcibe-i cüz’iyye ve kübrâ sâlîbe-i külliyye ve netîce sâlîbe-i cüz’iyyedir,

“Ba’zı mürekkebe muhdestir.
Hiçbir kadîm mürekkebe değildir.
Bu sûrette ba’zı muhdes kadîm değildir.” gibi.

Altıncı darb, sugrâ sâlîbe-i cüz’iyye ve kübrâ mûcibe-i külliyye ve netîce sâlîbe-i cüz’iyyedir,

“Ba’zı muhdes basît değildir.
Her cism muhdestir.
Bu sûrette ba’zı basît cism değildir.” gibi.

Yedinci darb, sugrâ mûcibe-i külliyye ve kübrâ sâlîbe-i cüz’iyye ve netîce sâlîbe-i cüz’iyyedir,

“Her kadîm basîttir.
Ba’zı cism kadîm değildir.
Bu sûrette ba’zı basît cism değildir.” gibi.

Sekizinci darb, sugrâ sâlîbe-i külliyye ve kübrâ mûcibe-i cüz’iyye ve netîce sâlîbe-i cüz’iyyedir,

“Hiçbir mürekkebe kadîm değildir.
Ba’zı cism mürekkebidir.
Bu sûrette ba’zı kadîm cism değildir.” gibi.

Eşkâl-i kıyâsiyyeyi Aristatâlis⁴⁸ yalnız üç şekil üzerine tertîb ve teşkil eylemiş olduğu hâlde sonradan bir şekil daha ihtirâ' olunmuş ise de dördüncüsü tab'an gayr-i muvâfık olmasıyla berâber diğer üç şekilden birine red ve ircâ' olunmak kâbil olduğu muhtâc-ı beyan değildir. Bir de fi'l-asl bu şeklin meşrût olduğu şartlar eğer kübrâsı mûcibe ise sugrâsı külliyye ve sugrâsı mûcibe ise netîcesi cüz'iyeye ve mukaddimelerinin birisi sâlibe ise kübrâsı külliyye olmaktan ibaret olduğundan darblarının adedi beşe münhasır iken daha e'amm olan şerâ'it-i muharrerreye tahvîl olunarak üç darb zammıyla sekize iblâğ edilmiştir. Ve altıncı darb şekli-sânîye ve yedincisi şekli-sâlise ve sekizincisi dahi şekli-evvele ircâ' olunur. İşbu dördüncü şeklin darblarına [146] mutâbık kazıyyeler teşekkül ettirilmesi mümkünedan bulunması hasebiyle mantıkiyyûndan ba'zıları dahi onları hâriçte bırakmak için yine şekli-evvelden add edip ve fakat netîcelerinin mevzû'u mahmûl ve mahmûlü mevzû' edilmiş nazarıyla bakıp şekli-evvelin asıl darbları olan dört darba "durûb-ı müstakîme" tesmiye ve ötekileri "durûb-ı gayr-i müstakîme" nâmıyla bunların üzerine ilâve etmişlerse de bu dahi gâyet tekellüflü bir sûret olduğundan tafsilinden sarf-ı nazar kılındı.

Bir kıyâsın hangi şekilden ve o şeklin hangi darbindan olduğu ne tarîk ile tahkîk ve istihrâc olunabileceğini bir misâl ile tasrîh edelim. Meselâ "Ba'zı huzûzât vardır ki vâkı'a evvel emirde nefse lezîz gelirse de nihâyeti nedâmeti müstelzim olduğundan insân için bunlar asla arzu olunacak şeylerden değildir." kelâmının sıhhati tedkîk olunmak murâd olursa ibtidâ kıyâs-ı tâmm sûretine konulup da "Ba'zı huzûzât vardır ki nihâyeti nedâmeti müstelzimdir. Nihâyeti nedâmeti müstelzim olan keyfiyyetler asla arzu olunacak şeylerden değildir." denildikte bunda hadd-i evsat olan "nihâyeti nedâmeti müstelzim" ibâresi sugrâda mahmûl ve kübrâda mevzû' olduğundan bu kıyâs şekli-evveldendir. Vâkı'a dahi şekli-evvelin ahkâmına tatbîken sugrâsı mûcibe ve bir mukaddimesi külliyyedir. Ve mâdem ki sugrâ mûcibe-i cüz'iyeye ve kübrâ sâlibe-i külliyye olup da sâlibe-i cüz'iyeyi netîce verdiğinden dördüncü darbdan olduğu tebeyyün eder. İşte bir kıyâs hiçbir şeklin hiçbir darbına tevâfuk etmezse onun fâsid olduğu sâbit olacağı beyândan müstağnîdir. Şimdi bu kıyâsı kavâ'id-i ma'rûfeye tatbîk eylediğimizde;

48 Yunan feylesofu (Aristoteles, MÖ 384 – 322)

Evvelen, yalnız üç hadden ya'nî “ba'zı huzûzât vardır ki” hadd-i asgarıyla “asla arzu olunacak şeylerden değildir” hadd-i ekberinden ve “nihâyeti nedâmeti müstelzim” hadd-i evsatından ibarettir.

Sâniyen, hadd-i asgar sugrâda cüz'iyet ifade eylediğinden netîcede dahi cüz'iyet ifade ediyor.

Sâlisen, hadd-i evsat netîceye dâhil değildir.

Râbi'an, hadd-i evsat kübrâda külliyyet ifade eyliyor.

Hâmisen, kübrâ sâlibe olmasıyla sugrâ mûcibedir.

Sâdisen, sugrâ cüz'iyeye olduğundan kübrâ külliyyedir.

Sâbi'an, mukaddimelerinin biri sâlibe olmasıyla netîce dahi sâlibedir.

Sâminen, sugrâ cüz'iyeye olmasıyla netîce dahi cüz'iyedir. Binâberîn şu kıyâs sahîhtir.

[147]

Bir kıyâsın sıhhat ve fesâdının bu yolda meydâna çıkarılması sırf ameliyyât tarîki demek olup hâlbuki her husûsta ve husûsiyle umûr-ı akliyyede yalnız zâhir-i hâle nazar ile iktifâ olunmamak ve mâddenin künh ve hakikatine vâsıl olmaya bakılmak şart-ı â'zam olduğundan kıyâsta dahi asıl dikkat olunması lâzım gelen şey onun mefhûmuna sarf-ı efkâr edilmektir. Ancak esnâ-yı mübâhasât ve müzâkerâta ba'zı kerre bi'l-îcâb mürâca'atta fâ'ide olacağı inkâr olunamamasıyla berâber şu kavâ'id-i sûriyyeden tereküb eden hey'et-i mecmû'a doğrusu hayret-bahş-ı ukûl olacak mertebede bir keyfiyyet-i musanna'a olduğu cihetle ona kesb-i ittılâ' olunması vâcibeden bulunduğu dahi bî-iştibâhdır.

Fasl-ı Râbi': Suver-i Mütenevvi'a-i İstidlâliyyenin Kavâ'id-i

Mahsûsası

“İlm”, beynlerinde “cihet-i vahdet” bulunan bir takım yekdiğere merbût mesâ'ilden mürekkeb olup her ilmin mevzû'u ve gâyeti ve mebâdîsi ve makâsıdır. Mevzû'-ı ilm onda bahsolunan mâddeden ibarettir ki müretteb olduğu mesâ'ilin cihet-i vahdet-i zâtiyyesi demektir. Meselâ ilm-i

hesâbın mevzû'ü aded olduğu gibi. Bir ilmin gâyeti onun mutazammın olduğu fâ'idesi ya'nî mesâ'il-i mündericesinin cihet-i vahdet-i araziyyesidir. Meselâ ilm-i mantığın gâyeti fikr ve nazarda zihni hatâdan muhâfaza etmektir. Mebâdi-i ilm onun hâvî olduğu mesâ'ilin mevkûf-ı aleyhi olan şeyler olup "mebâdi-i tasavvuriyye" ve "mebâdi-i tasdîkiyye"ye münkasimdir. Mebâdi-i tasavvuriyye hudûd ve rûsûmdan ya'nî ta'rîfâtan ve mebâdi-i tasdîkiyye dahi edillesinin terekküb eylediği kazâyâdan ibarettir. Bu kaziyeler dahi yâ bi-nefsihâ beyyine veyâ bi-gayrihâ beyyine olur. Bi-nefsihâ beyyine olursa "ulûm-ı müte'ârife" denir. Meselâ "her biri mikdâr-ı âhere müsâvî olan mikdârlar birbirine dahi müsâvî olurlar" gibi. Bi-gayrihâ beyyine olduğu hâlde eğer hüsn-i zann ile kabul olunursa "usûl-i mevzû'a" ta'bîr olunur. Meselâ "her iki nokta beynine bir hatt-ı müstakîm vasl etmek mümkündür" gibi. Ve mahallinde delil ile isbât oluncaya kadar şekk ve tereddüd sûretinde teslîm edilirse "müsâderât" denir. Meselâ "bir hatt-ı müstakîm diğerk iki hatt-ı müstakîmi kat' eyledikte hatt-ı kâtı'ın bir tarafında hâdis olan [148] zâviyeteyn-i dâhiletayn mecmû'u iki kâ'imeden küçük olursa hatteyn-i mezkûreyn o cihette mütelâkiyeyn olurlar" gibi. Makâsîd-ı ilm dahi onda dâhil olan mesâ'ilden ya'nî de'âvî ve metâlibden ibaret olup bunlar dahi yâ nazârîdir. Meselâ "bir mahrûtun mesâha-i cismiyyesi kâ'idesinin sülûs irtifâ'ına hâsıl-ı darbına müsâvîdir" gibi. Veyâ amelîdir. Meselâ iki murabba'-ı ma'lûmun mecmû'una müsâvî murabba'-ı âher resmetmek tarîkı gibi.

Ulûm-ı müdevvenenin başlıcaları ekseriyâ üç kısma taksîm olunup birincisi, ulûm-ı tabî'îyye ikincisi, ulûm-ı riyâziyye üçüncüsü, ulûm-ı akliyye olarak; ulûm-ı tabî'îyye târih-i tabî'î ve ilm-i hikmet-i tabî'îyye ve kimyâ ve ilm-i arâzî ve ilm-i hey'etten ve ulûm-ı riyâziyye, hesâb ve cebir ve hendese ve cerr-i eskâlden ve ulûm-ı akliyye dahi ilm-i rûh ve târih ve ilm-i ilâhiden mürekkebdir. Ulûm-ı mezkûrenin bir takımı ki ulûm-ı tabî'îyye ile ilm-i rûh ve ilm-i târihidir, bunlarda âsâr-ı vâkı'a tahkîk ve mertebe be-mertebe tertîb ve tensîk olunduktan sonra tahtında buldukları kavânîn ve ahkâm istihrâc olunur ve ulûm-ı riyâziyye ile ilm-i ilâhîde ise bi'z-zât bedîhî olan ba'zı kazâyâ esâs ittihâziyla onlarda münderic olan netâyic istihsâl edilir. Birinci takımda vukû'at ve âsârın nefsü'l-emre mutâbakatına tahsîl-i vukûf

ettiren tarîkler tedkîk ve tecrübe ve tertîb-i merâtib sûretleri olup kavânîn-i câriye ve ahkâm-ı umûmiyyenin ta'yîni dahi mümâselet ve istikrâ ve faraziyyât ile olur. İkinci takıma gelince bunlarda ahkâm ve kavânînin ta'yîni ulûm-ı müte'arife ve ta'rîfât ile olduğu misüllü ulûm-ı müte'arife ve ta'rîfât mebdâî ittihâz olunarak bu mebdâîden terettüb eden netîceler dahi kıyâs ve burhân vâsıtasıyla istintâc olunur. İşte zikrolunan suver-i muhtelifeden her birinin şer'it-i lâzimesi ve tarîk-i isti'mâlinin kavâ'id-i muhtelifesi olduğundan bu dakâyık-ı mühimmenin dahi ber-vech-i âti beyan olunması lâzımeden add olundu.

Tedkîk-i Nazar

“Tedkîk-i nazar” yâhûd sadece “tedkîk” diye âsâr-ı vâkı'ayı tağyîr etmeyerek ya'nî hemen zuhûra geldiği hey'ette olarak mu'âyene ve tahkîk eylemeye denir. Meselâ bir cismin hîn-i ihtirâkında sıcaklık peydâ ettiğini ve vücûd-ı insân ve hayevânda demin keyfiyyet-i [149] deverânını ve Kâmer'e âriz olan teşekkûlatı ve seyyârâtın sûret-i seyr u hareketlerini tedkîk eylemek gibi ki umûr-ı felekiyyeye a'id olduğu hâlde ona “rasad” ta'bîr olunur.

Kâ'ide (1): Tedkîk olunan mâddenin cihât-ı muhtelif ve ahvâl-i müteferri'asından şayân-ı i'tinâ olanların hiç birinden sarf-ı nazar olunmamasıdır. Meselâ sâ'ikanın emr-i tedkîkinde havânın derece-i harâret ve rutûbetine ve rüzgârın şiddet ve hiffetiyle cihet-i hubûbuna vesâ'ir bu makûle husûsâta dikkat olunmak şarttır.

(2): Ta'dâd ve mesâha kabûl eden mevâdda miyâs-ı sahîh isti'mâl olunmalıdır. Meselâ harâret ve bürûdetin ecsâm-ı muhtelif üzerine olan te'sîrâtının tedkîki esnâsında onlarda vukû'a gelen tağayyürâtın mikdârını âlât-ı sahîha ile zabt ve kayd eylemelidir.

(3): Kâbil-i inkısâm olan eşyânın her bir kısmı mütevâliyen ayrı ayrı mu'âyene olunduktan sonra birleştirilip bir kerrede hey'et-i mecmû'asına nazar edilmelidir.

Tecrübe

“Tecrübe”, âsârı murâd olunan sûrette vukû‘ buldurarak öylece tedkîk eylemekten ibarettir. Meselâ âlet-i muhalliyetü’l-hevânın içine bir kuş koyup da havayı yavaş yavaş tahliye ederek kuşta vuku‘ bulan hâlâtı mu‘âyene eylemek gibi.

Kâ‘ide

(1): Yalnız bir nev‘ tecrübe ile iktifâ olunmayıp işin tahammülüne göre tenevvü‘ ettirilmelidir. Meselâ hâssa-i elektrikiyyenin asâr-ı kimyeviye ve hikemiye vesâ‘iresini lâyıkıyla tahkîk için türlü türlü ecsâmda icrâ-yı tecrübe olunmak gibi.

(2): Tecrübe mükemmel olup nâkıs olmamalıdır. Meselâ gazların hacimlerinin tezâyüd ve tenâkusu kendi üzerlerine icrâ olunan tazyîkâtın mikdârıyla mütekâfiyeten mütenâsib olduğunu tecrübe zımnında hükemânın bir havâ-yı nesîmî tazyîkine müsâvî tazyîkten bed’ ile tâ yirmi yedi misline kadar tazyîkât-ı mütevâliye icrâ eylemeleri gibi.

(3): İki cihetli yapılmak kâbil olduğu hâlde aksi dahi icrâ olunarak ikmâl olunmalıdır. Meselâ erbâb-ı kimyâ suyun müvellidü’l-humûda ile müvellidü’l-mâdan mürekkeb olduğunu bi’t-tecrübe tahkîk eyledikten sonra bir kısım müvellidü’l-humûda ile iki kısım müvellidü’l-mâyı elektrik kuvvetiyle birleştirdiklerinde su hâsıl olduğundan sahîhan şu iki gazdan tereküb eylediğini zâhire çıkardıkları gibi.

(4): Mâddenin müsâ‘id olduğu mertebede cesâmetlice tutulmalıdır.

(5): Esnâ-yı tecrübede zuhûra gelen [150] her bir vukû‘âta dikkat olup zaman ve mekân ve sâ‘irece ahvâl-i mütenevvi‘anın kâffesi hesâba konulmalıdır.

(6): İsti‘mâl olunan âlâtın sıhhatine kemâl-i mertebe dikkat edilmelidir.

Tertîb

“Tertîb” yâhûd “ta’yîn-i merâtib”, bir hey’et-i mecmû‘aya dâhil olan efrâdı envâ‘ın ve envâ‘ı ecnâsın ve ecnâsı dahi daha e‘amm bulunan diğer cinslerin tahtına vaz‘ ederek ya‘nî müşâbeheth cihetiyle cem‘ ve mübâyenet

cihetiyle yekdiğerinden tefrîk eyleyerek takım takım tanzîm eylemektir. Tertîb, iki sûretle olabilip birine “tertîb-i sun‘î” ve diğeriine “tertîb-i tabî‘î” denir.

Tertîb-i sun‘î ki ona “tertîb-i vaz‘î” dahi ta‘bîr olunur, alâmât-ı zâhiriyye üzerine mü‘esses olandır. Meselâ ehl-i ilm-i nebâtâtın Turenfor’un⁴⁹ tertîbine çiçeğin renkli mahallinden ibaret olan kısmı esâs olmasıyla tertîb-i sun‘î kabîlindedir.

Tertîb-i tabî‘î dahi müşâbehet-i hakîkiyye üzerine binâ olunandır. Meselâ Kuviye [Cuvier?]⁵⁰ nâm hakîm merâtib-i hayevânâtı his ve hareket ve devrân-ı dem ve teneffüs gibi âsâr-ı hayâtiyyeye mahsûs olan sıfât-ı asliyye ve alâmât-ı esâsiyyeye nazaran tertîb eylemiş olduğundan bu dahi tertîb-i tabî‘î demek olur.

Ta‘yîn-i merâtibin gâyeti ma‘lûmât-ı müktesebeyi bir hüsn-i intizâm tahtına koyarak hem kuvve-i hâfizaya mu‘âvenet ve hem de istihsâl olunacak tahkîkâtın sûret-i icrâsını teshîl eylemektir.

Kâ‘ide

(1): Hâriçte hiçbir şey kalmamalıdır.

(2): Nefsü'l-emre tamâmıyla tevâfuk eylemelidir.

(3): Yalnız bir esâs üzerine mü‘esses olmalı yâhûd birkaç esâs ittihâz olunmuş ise bunlar birbirine müşâbih bulunmalıdır.

(4): Esâs ittihaz olunan alâmet, alâmât-ı sâbiteden olup alâ‘im-i âriziyye veyâ alâ‘im-i muvakkatadan olmamalı ve mümkün mertebe sade ve eğer kâbil ise göze görünür ve kolay bilinir ve efrâdın her birinde bulunur alâmetlerden olmalıdır.

(5): Sunûf ve merâtibden her birinin câmi‘ olduğu efrâdın adedi birbirinden pek ziyâde farklı bulunmamalı ya‘nî ba‘zısını aşırı cem‘iyyetli ve ba‘zısı gâyetle kalîlü'l-efrâd olmamalıdır.

(6): Her hâlde tabî‘at-ı eşyâ üzerine mü‘esses olmalıdır.

49 Kastedilen muhtemelen Fransız botanist Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708)’dur.

50 Kastedilen muhtemelen Fransız doğabilimci Georges Cuvier (1769-1832)’ ve Frédéric Cuvier (1773-1838) kardeşlerdir.

Hayevânât ve nebâtâtın münşâ'ab oldukları şu'beleri birbirinden tefrîk için bunların tertûbinde isti'mâl olunan ta'bîrât "kısım" "sınıf" "tabaka" "kabîle" "cins" "nev'" lafızlarıdır. Meselâ at zevâtü'l-fikrât kısmından ve zevâtü'l-sedy sınıfından ve galîzatü'l-cild tabakasından ve zevât-ı hâfir-i vâhid [151] kabîlesinden ve at cinsinden ve yine at nev'indendir. Kezâlik leylâk vâzihatü'l-âlâti't-tenâsül sınıfından ve zevâtü'l-kıs'ati'l-vâhide tabakasından ve leylâkiyye kabîlesinden ve leylâk cinsinden ve yine leylâk nev'indendir. Ancâk îcâbına göre hazf ve ilâve sûretiyle bunların taklîl ve teksîri mümkündür.

İlm-i ma'deniyyât ile ilm-i kimyâda tertîb yerine "taksîm" ile bir de "ta'yîn-i esâmî" ta'bîr olunan sûret cârîdir. Taksîm, iki nev' olup birincisi bir küllün eczâsını birbirinden ayırmaktır ki bu dahi mertebe-i sâniyede ikiye münkasim olarak birine "taksîm-i hakîkî" ve diğere "taksîm-i zihnî" denir. Meselâ bir cismin mürekkebe olduğu cüz'leri fi'ilen birbirinden tefrîk etmek taksîm-i hakîkî kabîlinden olup cevâhir-i mücerrededen olan rûh-ı insâniyyenin kuvve-i hissiyye ve kuvve-i müdrike ve kuvve-i fâ'iliyyeye ve sâ'ir bir takım kuvvetlere taksîmi dahi "taksîm-i zihnî" demek olur. Gerek hakîkî ve gerek zihnî olsun nev'-i evvelden olan taksîmin kâ'idesi taksîm olunan şey'in mürekkebe olduğu cüz'lerin kâffesi onda dâhil olmaktır. Taksîmin nev'-i sâni'si dahi bir takım eşyânın ictimâ'ından hâsıl olan bir hey'et-i mürettebenin efrâda taksîmidir.

Kâ'ide

(1): Hâriçte hiçbir kısım kalmamalıdır. Meselâ insânın beyaz ile siyaha taksîmi gibi ki esmerü'l-levn olan Habeşîler bu taksîmin hâricinde kalacağından nâkis olacağı derkârdır.

(2): Kısımlar birbiri içine dâhil olmamalıdır. Meselâ "Her aded yâ çift yâ tek veyâ murabba'dır." demek gibi ki her aded yâ çift yâ tek olacağı müsüllü aded-i murabba' dahi yâ çift veyâ tek olacağından bu taksîm fâsiddir.

(3): En başlı kısımlardan başlanıp diğelerine sıra ile intikâl olunmalıdır. Meselâ ilm-i coğrafyada sath-ı arz evvel be-evvel kıta'ât-ı hamseye taksîm olunacak yerde def'aten memâlik-i muhtelifeye taksîm olursa hatâ olunmuş olur.

Mümâselet

“Mümâselet” üzerine vâki‘ olan istidlâl ki ona ıstılâhât-ı fikhiyyede “kıyâs” ta‘bîr olunur, iki veyâ birkaç şey’in bir cihetten dolayı yekdiğerine müşâbih ve mümâsil olmalarından sâ‘ir cihetle dahi beynlerinde müşâbehet bulunduğunu istihrâc eylemektir. Bu mümâselet üç sûretle olabilir;

Birincisi, sadece bir müşâbehetten ibarettir. Meselâ kevâkib-i seyyârenin şekil ve sûret-i hareket ve sâ‘irece kürre-i arza müşâbih olmalarına nazaran [152] onlarda dahi hayevânât mevcûd olmasını ve iki adamın simyâca birbirine benzemelerinden ahlâklarının mutâbık bulunmasını keşfeylemek gibi ki âdetâ zann ve tahmîn hükmünde bir şeydir.

İkincisi, vâsıtalar ile gâyetlerin beyninde bulunan muvafakattır. Meselâ kuşların havâda uçmak için kanatları olduğu gibi. Balıklarda kanada benzer ve cevânih ta‘bîr olunur şeyler bulunduğu görülünce balıkların dahi bir seyyâle içinde yaşamak için yaratılmış olduğunu istidlâl eylemek gibi.

Üçüncüsü, illet ve ma‘lûllerin mutâbakatıdır ki suver-i selâsenin en sağlam ve eslemi budur. Meselâ sâ‘ikanın âsârı kuvve-i elektrikiyenin âsârına tamamıyla mümâsil olduğundan bunların ikisi de illet-i vâhidenin ma‘lûlü olduğuna hükmeylemek gibi.

Kâ‘ide

(1): Müşâbehet başlıca bir husûsta vakî‘ olup eğer böyle olamaz ise birkaç mâddede müşâbehet bulunmalı ve tabî‘at-ı eşyâ iktizâsından olan münâsebât-ı sâbite ve dâ‘imiye üzerine binâ edilmelidir. Meselâ mürûr-ı edvâr ile cinsi mahvolan bazı hayevânât-ı kadîme-i cesîmenin şekil ve hey’etlerini Kuviye [Cuvier nâm hakîm ara sıra toprağın içinden zuhûr eden büyük kemik parçalarından keşfeylemeye muvaffak olduğu gibi.

(2): Elde bedâhet sûreti var iken mümâselet üzerine istidlâl yoluna gidilmemelidir. Meselâ sıfât-ı celîle-i ilâhiyyeyi evsâf-ı nâkıs-a insâniyyeye kıyâs ve nisbet ile istidlâl bir vechle câ‘iz değildir.

(3): Yalnız ahvâl-i zâhiriyyede müşâbehet kâfi olmayıp ahvâl-i müteferri‘anın kâffesinde dahi müşâbehet bulunmalıdır.

İstikrâ

Bâlâda beyan olunduğu üzere (Bend-53) istikrâ, kazâyâ-yı cüz'iyeden bir kaziyeye-i külliyye istihrâc eylemektir. Meselâ, bir kevkebin müte'âki-ben bulunduğu noktalara nazaran esnâ-yı seyr u hareketinde resmeylediği hatt, kat'-ı nâkıs münhanîsinin bir cüz'ünden ibaret olduğu rast olundukta tamâmıyla bir kat'-ı nâkıs resmedeceğinin keşfi ve bir cismin hîn-i sukûtunda kat' eylediği mesâfât ile bu mesâfelerin kat'ı esnâsında sarf ettiği ezmine beyninde vâki' olan nisbetin istihrâcı ve bir ilâcın filân illeti dâfi' olduğunun cezmolunması gibi ki istikrânın esâsı kavânîn-i tabi'iyenin devam ve intizâmı hakkında olan i'tikâd-ı vicdânî keyfiyettir.

Kâ'ide;

(1): Tedkîkât-ı [153] adîde ve tecârüb-i mütenevvi'a icrâ olunmadıkça sıhhatine hükmolunmamalıdır.

(2): Kavânîn-i câriyye muhâlif olmamasına dikkat olunmalıdır.

(3): Havâss-ı umûmiyye ve dâ'imiyye hükmüne konulacak şeylerin nef-sü'l-emre mutâbık bulunmasına dikkat edilmelidir.

(4): Bir kaziyeye-i umûmiyyeden daha e'amm bir kaziyeye intikâl olunur iken kemâl-i te'emmül ve te'ennî ile davranılmalıdır.

(5): Tedkîk olunan mâdde ile berâberce vûkû' bulan âsâra ve onun başlıcaları nedir ve bunlar vûkû' bulmaksızın yine zuhûr ediyor mu ve kuvvetine ve devam ve imtidâdına vesâ'iresine tezâyüd ve tenâkus ârız oluyor mu? Bunlara dahi başkaca sarf-ı efkâr kılınmalıdır.

İstikrâ ile istidlâl-i bi'l-mümâsele birbirinden şu vechle temyîz olunabilir ki mümâselet sûretiyle istidlâl olunan mâdde tâ'mim olunup da bir kânun hey'etine konulduğu anda istikrâ hükmüne girer. Meselâ, sath-ı arzda sıkletin icrâ eylediği te'sîrâta dâ'ir Galile'nin⁵¹ tedkîkât-ı vâki'ası üzerine Newton⁵² bu kuvvetin hükmü en yüksek dağlara dahi cârî olmak ve hatta Kamer'e bile şâmil olup şu kadar ki orada kâbil-i takdîr olacak mertebe-

51 Galileo Galilei, (15 Şubat 1564 – 8 Ocak 1642) İtalyan astronom, fizikçi, mühendis, filozof ve matematikçi.

52 Isaac Newton, (4 Ocak 1643 – 31 Mart 1727) İngiliz matematikçi, fizikçi, kimyacı, felsefeci ve mucit.

de tenâkus eylemek lâzım geleceğini tahattür ve tefekkür ederek ve bunu hesâb vâsıtasıyla dahi tahakkuk ettirerek seyyârât-ı sâ'ire ile Şems'e ve kâffe-i ecrâm-ı felekiyyeye şümûlü olan bir kuvve-i câzibe-i umûmiyyenin âlemde mevcûd olduğunu ya'nî cemî'-i ecsâm yekdiğerini câzib olup bu cezbin mikdârı dahi ecsâmın cevherleriyle mebsûten mütenâsib ve beynlerinde vâkî olan bu'dların murabba'larıyla mütekâfiyeten mütenâsib idüğünü istikrâ sûretiyle istihrâc eylediği gibi.

Sûret-i istikrâ'iyyenin sûret-i istintâciyyeden dahi üç cihetle farkı vardır.

Evvelâ; istikrâ bu âlemin kavânîn-i sâbite-i muntazama tahtında idâre olunduğu meczûmiyyetin üzerine mü'esses olup usûl-ı istintâciyye türlü türlü esâslar üzerine binâ olunabilir.

Sâniyen; istikrâ sûretinde bedâhet-i mutlaka olamayıp hâlbûki mukaddimeler bedihî olup da onlar ile netîce beyninde muvafakat-ı sahîha bulunduğa istintâcın fâsid olmak ihtimâli yoktur.

Sâlisen; istikrâda cüz'den külle gidilip istintâcda ise bu sûret kat'an câ'iz olamayarak dâ'imâ aksi vechle hareket olunur. Ya'nî cinsden nev'e ve nev'den ferde intikâl ve ahkâm ve havâss-ı umûmiyyeden ahkâm ve havâss-ı husûsiyye istidlâl kılınır. Meselâ, "her müselles-i müstevîde üç zâviyenin mecmû'u iki kâ'imeye müsâvîdir" [154] kaziyyesinden "bir müsellesin yalnız bir zâviyesi kâ'ime olabilir" kaziyyesi ve bundan dahi "bir müsellesin iki zâviyesi ma'lûm olsa bunların mecmû'u iki kâ'imededen tarh olunduktta üçüncü zâviye dahi ma'lûm olur" kaziyyesi istintâc olunarak böylece umûmdan husûsa intikâl olunur. Ve "insân kötü huylardan sakınmalıdır" kaziyyesi dahi kibir ve hased ve nefsâniyyet ve riyâkârlık ve bed-zebânlık gibi ahlâk-ı mezmûmenin her birinden ictinâb olunmak lâzım geldiğine başka başka birer kaziyye ile hükmettirmeye medâr olur. Mümâselet ve istikrâ, ilm-i hey'et ve hikmet-i tabî'iyye ve kimyâ vesâ'ir ba'zı ilimlerin esâsı hükmünde olup fakat ekseriyâ zevâhir-i ahvâle istinâdı cihetiyle zihni işğâl eylediğinden şu iki sûretin biriyle vücûda gelen kaziyyeler tedkîk ve tecrübe ile sâbit olmadıkça kazâyâ-yı ihtimâliyye dâ'iresinde tutulmak icâb eder ve tedkiki muhâl olan veyâhûd yalnız tedkîk ile matlûb hâsıl olamayan mevâdda istintâc sûretine mürâca'attan başka çâre yoktur.

Faraziyyât

“Faraziyyât” bir mâddenin sebep ve keyfiyyet-i vukû‘una kesb-i ittîlâ‘ ettirebilecek mertebede bulunan ve her ne kadar delâ‘il-i vâfiye ile müsbet değil ise de sahîh nazarıyla bakılması bir dereceye kadar kâbil olan suver-i mefrûzadır. Faraziyyâtın üç nev‘i olup;

Birincisi, henüz lâyıkiyla tedkîk olunamamış olan ba‘zı âsârın sûret-i husûlünü göstermek için yapılandır. Meselâ, kevâkib-i seyyâre Şems’in etrâfındaki kürre-i nesîmin tekâsûfünden vücûd-pezîr olmuş olmak gibi.

İkincisi, âsâr-ı vâkî‘anın zuhûruna sebep olucu ba‘zı kuvvetler farz olunmaktadır. Meselâ, ilm-i hikmet-i tabî‘iyyede ziyâ ve harâret ve elektrik ve kuvve-i mîknâtiyyeden her birinin birer seyyâleden ibaret farz edilmesi gibi.

Üçüncüsü, ulûm ve fûnûnun teshîl-i ta‘lîmi maksadına mebnî olandır. Meselâ ilm-i hey‘ette ba‘zen îcâbına göre çeşm-i nâzırın merkez-i Şems’de vukû‘u ve ilm-i kimyâda heyûlânın cevâhir-i efrâda inkisâmı tevehhüm olunmak gibi.

Kâ‘ide;

(1): Zarûret olmadıkça faraziyyâta teşebbüs olunmamalıdır.

(2): Nefsü’l-emre muvâfık olup olmadığı lâyıkiyla taharrî kılınmalıdır. Meselâ, suyun müvellidü’l-humûda ve müvellidü’l-mâ ta‘bîr olunur iki gazdan tereküb eylediğine dâ‘ir Newton’un faraziyyâtı Lavoisier’in⁵³ tecârüb-i adîdesiyle sâbit olup [155] bi’l-aks seyyârâtın ânifen zikrolunan sûret-i teşekkülü hakkında Laplace’in⁵⁴ beyan eylediği re’y bi’t-tecrûbe kâbil-i tahkîk olan mevâddan olmamasıyla şayân-ı kabûl değildir. Ve suyun tulumba ile yukarı çıkmasına sebep kudemânın îtikâdına göre ke’enne hulüvv mâddesi tabî‘atın menfûru olması ya’nî tabî‘at her nerede bir hâlî mahall bulsa orayı der-akab doldurmaya meyyâl bulunması kaziyyesi olup hâlbûki hulüvv-i mutlak ile hâlî olan bir borunun derûnundaki cîvanın su’ûdü nihâyet yetmiş altı santimetre ya’nî takriben yirmi dört parmak olabildiği sâbit olduğundan bu kaziyye nefsü’l-emre mugâyirdir.

53 Antoine Lavoisier (26 Ağustos 1743– 8 Mayıs 1794) Fransız, modern kimyanın öncülerinden.

54 Pierre-Simon (Marquis de) Laplace (23 Mart 1749 –5 Mart 1827), Fransız matematikçi ve gökbilimci.

(3): Sıhhati tahakkuk edinceye kadar muvakkat sûretiyle kabûl edilme-
lidir.

(4): Mâddenin umûr-ı müteferri'a ve ahvâl-i mahsûsâtı bid-defa'ât
tedkik olunarak zabt ve kayd olunmalıdır.

(5): Bir mâdde hakkında suver-i mefrûzanın ta'addüdü takdîrinde ah-
vâl-i müteferri'asına nazaran hangisi muvâfık görünürse onun ihtimâli ağ-
leb olacağından diğerleri terk kılınmalıdır.

(6): Gâyet sade ve tekellüfsüz ve tevehhümü kolay ve bir esâs-ı mu'tenâ
üzerine mü'esses olmalıdır.

(7): Mümküni'l-vukû' ve kavânîn-i tabi'iyeye muvâfık bulunmalıdır.

(8): Şerh edeceği mâddeye güzelce ma'nâ verip de gınâ-i tâmm hâsıl
ettirilmelidir.

İhtirâ'ât-ı cesîmenin ekserîsini vücûda getiren faraziyyât olup, meselâ
Zuhal'de müşâhede olunan teşekkülât-ı acîbeye birçok vakitler hiç ma'nâ
verilememiş iken erbâb-ı hey'etten Huygens⁵⁵ bunlar kevkeb-i mezbûrun
etrâfında bir halka bulunmasından neş'et eylediğine zâhib olarak böyle bir
halkanın vücûdu takdîrinde Zuhal'in zâhirde kesbetmesi lâzım gelen su-
ver-i muhtelifeyi bi'l-hesâb ta'yîn eyledikten sonra icrâ ettiği rasad istihsâl
eylediği netîce-i hesâbiyyeye aynıyla tevâfuk eylediğinden halka-i mezkûre-
nin hakîkaten mevcûd olduğuna hükmeylemiş ve vâkı'a mürûr-ı zamân ile
îcâd olunan kuvvetli dürbünler halkayı bütün bütün meydâna çıkarmıştır.
Felâsife-i kadîme tedkik ve tecrübe yoluna gitmeyerek hikmeti sırf faraziyy-
yât üzerine binâ etmeleriyle pekçok hatâlara düşmüş olduklarından “Eğer
faraziyyât olmasa hikmet bâtil olurdu.” kelâmının bütlânı sâbit olmuştur.
Çünkü faraziyyât ne kadar mükemmel ve yolunda olsa yine umûr-ı tahmî-
niyyeden ibaret olacağından sıhhati tebeyyün etmedikçe [156] yâhûd
sûret-i mefrûzadan başka bir ma'nâ verilmesi kâbil olamayacağı derece-i
sübûta vâsıl olmadıkça kazâyâ-yı yakîniyye rütbesini hâ'iz olamayacağını
kâ'ide-i umûmiyye ittihâz eylemek lâzımedendir.

55 Christiaan Huygens (d. 14 Nisan 1629, ö. 8 Temmuz 1695), Hollandalı bir matematikçi ve bilim adamıdır.

Ulûm-ı Müte‘ârife

“Ulûm-ı müte‘ârife” bâlâda ta‘rîf olunduğu üzere (Bend-26) bi-zâtihî beyyine olup kıyâs ve tecrübeden müstağnî olan kazâyâ-yı zarûriyyedir. Meselâ “bir şey bir anda hem mevcûd ve hem gayr-i mevcûd olamaz” gibi. Her ilmin kendine mahsûs ulûm-ı müte‘ârifesi olup, meselâ “her eserin bir sebebi vardır” kaziyyesi hikmet-i tabi‘iyyeye ve “hayır ve şer birbirinin zıddıdır” kaziyyesi ilm-i ahlâka ve “her isim için bir sıfat mukadderdir” kaziyyesi dahi ilm-i nahve â‘iddir.

Kâ‘ide;

(1): Bir kaziyye her ne kadar vâzıh olursa olsun hasım tarafından teslîm olunmadıkça ulûm-ı müte‘ârife makâmında îrâd olunmamalıdır.

(2): Bi-zâtihî beyyine olan kazâyânın mâ‘adasına ulûm-ı müte‘ârife nazarıyla bakılmamalıdır.

(3): Bir kaziyye velev müsellemtâr hükmüne girmiş olsa bile hadd-i zâtında sahîh olmadıkça ona ulûm-ı müte‘ârife denilmemelidir. Meselâ ta-bî‘atın hulüvv-i mutlaktan teneffürü kaziyye-i kâzibesi gibi.

(4): Ulûm-ı müte‘ârifeden olan kazâyânın isbâtına kalkışılmamalıdır. Meselâ “iki kerre iki dört eder” kaziyyesi gibi.

Ta‘rîf

“Ta‘rîf” bâlâda beyan olunduğu vechle (Bend-29) bir lafzın ma‘nâsını veyâ bir şey’in mâhiyetini ta‘yîn etmekten ibaret olup bi-nefsihî bedîhî ve ibâresi vâzıh olmak ve îtirâz olunabilecek sûrette olmamak ale’l-umûm ta‘rîfin cümle-i şer‘îtindedir. Ta‘rîfin münkasım olduğu hakikî ve lafzî kısımlarından birincisinin kâ‘ideleri bâlâda (Bend-36) beyan olunmuş olduğundan burada ta‘rîf-i lafzının kavâ‘id-i mahsûsasının zikriyle iktifâ olunur.

Kâ‘ide;

(1): Ma‘nâsı vâzıh olmayan veyâhûd ma‘ânî-i müte‘addideye şümûlü olan lafızların ta‘rifinden sarf-ı nazar olunmalıdır.

(2): Ta'rifâtta tamâmıyla ma'lûm olan veyâhûd evvelinden ta'rif olunan elfâzdan başka lafız kullanılmamalıdır.

Burhân

[157]

“Burhân” kazâyâ-yı yakîniyyeden netâyic-i sahîha istihrâc etmek veyâhûd ta'bir-i âher ile mukaddimât-ı yakîniyyeden istintâc sûretiyle bir mâddeyi isbât eylemektir. Meselâ, “iki müsellesin üç dıl'ı nazîr-ı nazîre müsâvî olsalar o müsellesler birbirine müsâvî olurlar” da'vâ-yı nazariyyesi “iki sathın cemî'-i noktaları birbirine muntabık olsa o satırlar birbirine müsâvî olurlar” mukaddimesiyle isbât olunduğu gibi.

Burhânın iki sûreti olup birisi bir mukaddimenin mutazammın olduğu netîcenin istihrâcıdır. Meselâ ilm-i hesâbda tenâsüb-i adedînin ta'rifinden tarafeyn mecmû'u vasateyn mecmû'una müsâvî olduğunu ve bir tenâsüb-i hendesînin hudûd-ı selâsesi ma'lûm olduğu hâlde bir darb ve bir taksîm ile hadd-i râbî'in ta'yîni mümkün olacağını ve ilm-i hendesede dahi dâ'irenin ta'rifinden cemî'-i nisf-ı kutrlarının birbirine müsâvî olduklarını istidlâl eylemek gibi.

Kâ'ide;

(1): Burhân, ulûm-ı müte'ârifenin veyâ ta'rifâtın veyâhûd evvelce isbât olunmuş olan kazâyânın üzerine binâ edilmelidir.

(2): İsti'mâl olunan ulûm-ı müte'ârifeye pek bedîhî ve kaziyeler dahi müsellemler veyâ müsbet olmak lâzım gelip muğlakça ve gayr-i vâzıh olan kaziyeler dahi isbâtsiz bırakılmamalıdır.

(3): Ta'rifâtın her biri zihnen mu'arrefine tebdîl olunarak sıhhat ve adem-i sıhhati lâyıkıyla tahkîk olunmalıdır.

(4): Daha vâzıh sûretle isbâtı mümkün olamayan veyâhûd bi-nefsihî beyyine olan kaziyeleri isbât kaydına düşülmemelidir. Meselâ nokta-i vâhide-i ma'lûmeden hatt-ı müstakîm-i ma'lûma yalnız bir müvâzî resmolunabileceği kaziyesi gibi ki bu hüküm hatt-ı müstakîmin ta'rifinden bi't-tab' hâsıl olur.

(5): İstihrâc olunan netâyicin her biri intâc olunduğu mukaddimenin sahîhan dâhilinde bulunmalıdır.

Burhânın diğer sûreti bir kaziyye-i cüz'iyenin sıhhatini yâ ulûm-ı müte'ârife veyâhûd evvelce müsbet olan kazâyâ vâsıtasıyla isbât eylemektir. Meselâ “muhît-i dâ'irede vâki' bir zâviyenin mikdârı onun dil'larının müvetter olduğu kavsin nısfına müsâvî olur” kaziyyesi gibi ki zâviye-i mezbûre kav-ı mezbûrun müvetter olduğu zâviye-i merkeziyyenin nısfı olmak lâzım geleceğinin istintâcıyla isbât olunur.

Kâ'ide;

(1): İstintâc olunan kaziyye kendisini müntic olan mukaddimenin netice-i sahîhası olmasıyla berâber bu mukaddime yâ zâten bedîhî olmalı veyâhûd evvelce isbât olunması cihetiyle kesb-i bedâhet eylemelidir.

(1):⁵⁶ Netîceden mukaddimeye ve mukaddimededen dahi bunu müntic olan [158] diğer mukaddimeye tedricen intikâl olunarak nihâyet ulûm-ı müte'ârifeden veyâ ta'rîfâtan birine istinâd olunmalıdır.

Burhânın bir nev'i dahi “burhân-ı hulf” ta'bîr olunandır ki buna “kiyâs-ı hulf” dahi denilip hilâfının adem-i sıhhatini tahakkuk ettirerek bir mâddeyi isbât eylemektir. Meselâ, bir amûdun üzerinde vâki' herhangi noktadan mevki'-i amûdun iki tarafında müsâvî bu'dda bulunan noktalara vaslî mümkün olan hutût-ı müstakîmenin cümlesi nazîr-i nazîre müsâvî olduğu kaziyyesini, bunların ne birbirinden büyük ve ne birbirinden küçük olabileceğinden ve bu cihetle adem-i müsâvâtları muhâl olacağından istintâc ile isbât eylemek gibi. Kezalik bir hatt-ı müstakîm muhît-i dâ'ireyi iki noktadan ziyâdede kat' edemeyeceğinin isbâtı murâd olundukta ibtidâ o hatt-ı müstakîmin muhît-i dâ'ireyi üç noktada kat' etmesi farz olunarak o hâlde bu noktalardan her birinin merkez-i dâ'ireye bu'du nısf-ı kutra müsâvî olacağından bu bu'dların üçü dahi birbirine müsâvî olmak lâzım gelip ve bu cihetle bir noktadan bir hatt-ı müstakîmin üzerine hutût-ı selâse-i mütesâviye resmolunması mümkün olmak îcâb edip bu ise hilâf olmakla bir hatt-ı müstakîm muhît-i dâ'ireyi iki noktadan ziyâdede kat' edemeyeceği bu tarîk ile sâbit olur. Burhân-ı hulfün kâ'idesi isbâtı matlûb

56 Her iki nüshadada (1) yazıldığı için aynen alındı fakat Kâ'ide (2) olarak yazılması gerekir.

olan kazıyyeye mübâyin her kaç sûret melhûz ise onların kâffesini taharrî ederek cerh ve iptâl eylemektir. Ancak ilmin asıl muntazar olan semeresi izâle-i cehl kazıyyesi iken bu sûretle hâsıl olan mâ'lûmât tamâmıyla zihni iknâ' edemediğinden ya'nî bir şey'in şu vechle olamayacağı bununla anlaşılırsa da niçin olamadığı bilinemediğinden doğrudan doğruya isbâtı mümkün olamayan mevâddın gayrıda hulf tarîkenden sarf-ı nazar olunmalıdır.

Burhân bir de "limmî" ve "innî"ye münkasım olup, "burhân-ı limmî" mü'essirden esere istidlâl sûretiyle olandır. Meselâ, Vâcib-i Te'âlâ Hazretlerinin sıfât-ı kemâliyesini vücûduyla isbât etmek ve geceleyin ateşi görüp de ondan dumân zuhûr eylediğini istidlâl eylemek gibi. Burhân-ı innî dahi eserden mü'essire istidlâl sûretiyle tertîb olunandır. Meselâ, Cenâb-ı Müsebbibü'l-esbâbın mevcûd olduğunu meşhûd-ı dîde-i cihâniyân olan hüsn-i intizâm-ı âlem [159] ile isbât etmek ve bir mahalden tütün çıktığını görerek onda ateş bulunduğunu veyâhûd bir adamın emrâz-ı cildiyyeden bir illete mübtelâ olmasından onun deminde bozukluk olduğunu istidlâl eylemek gibi.

"Sınâât-ı hamse" dedikleri "burhân" ile "cedel" ve "hitâbe" ve "şî'ir" ve "mügâlata"dan ibaret olup; burhân yakîniyyâttan tereküb eden kıyâstır. Meselâ,

"Âlem mütegayyirdir.
Her mütegayyir hâdistir.
Bu sûrette âlem hâdistir." gibi.

Cedel, meşhûrât veyâ müsellemtâttan müretteb olandır. Meselâ,

"Şu mu'âmele 'ayn-ı zulmdür.
Her zulm şâyân-ı takbîhdür.
Bu sûrette şu mu'âmele şâyân-ı takbîhdür." gibi.

Hitâbe, makbûlât ve maznûnâttan mürekkeb olan kıyâstır. Meselâ,

"Filân adamın hâl ve tavrından ikiyüzlü gibi anlaşılır.
Her ikiyüzlü olandan ihtirâz lâzımdır.
Bû sûrette filân adamdan ihtirâz lâzımdır." gibi.

Şi‘ir, muhayyelâttan ibaret olandır. Meselâ,
 “Çarha ta‘lik eylesem vasf-ı dür-i dendânını,
 Müşteri-i nazm-ı pâkim ukde-i pervîn olur.” gibi.

Mugâlata dahi vehmiyyâttan teşekkül eyleyen kıyâs olup eğer mukaddi-
 meleri hakk ve savâba müşâbih olan kazâyâ-yı kâzibeden ise “safсата” denir.
 Ve bu müşâbehет yâ sûreten olur, Meselâ,

“Şu duvardaki resim attır.
 Her at kişner.
 Bu sûrette şu duvardaki resim kişner.” gibi.

Veyâ mâddeten olur, meselâ,

“İnsân hayevândır.
 Hayevân cinstir.
 Bû sûrette insân cinstir.” gibi.

Ve kazâyâ-yı meşhûreden olduğu hâlde ona “müşâğbe” ıtlâk olunur.
 Meselâ,

“Şu cenâzedir.
 Her cenâzeden korkulur.
 Bu sûrette şundan korkulur.” gibi.

Ve kazâyâ-yı vehmiyye-i kâzibeden dahi müretteb olabilir. Meselâ,

“Her mevcûd işâret-i hissiyyeye kâbildir.
 Rûh mevcûddur.
 Bu sûrette rûh işâret-i hissiyyeye kâbildir.” gibi.

Ve burhâna mukâbele olunursa safсата ve cedel mukabelesinde isti‘mâl
 olunduğu takdîrde müşâğbe olmuş olur. Burhânın gâyeti ilm-i yakîninin
 istihsâli mâddesi olup cedelden maksat dahi yâ ilzâm-ı hasımdır veyâhûd
 burhânın idrâk ve iz‘ânından âciz olanı iknâ’dır ki bu takdîrde ona “delîl-i
 iknâ‘î” denir. Ve hitâbe halkı menâfi‘-i sahîha yoluna sevk ve terğib veyâ
 haklarında mazarratı müstelzim olacak hâlâttan teb‘id ve tecnîb etmek ve
 şi‘ir dahi nefsi bir şey’e teşvîk veyâ bir şeyden tenfir edecek sûrette te’sîrât
 icrâ eylemek içindir. Fesâdına adem-i vukûf ile yapılan safساتadan merâm,

tahsîl-i ilm [160] edebilmek zû'mundan ve asıl mugâlatadan garaz ise hasmı tağlît ve iskât sevdâsından ibarettir. Burhân sûretiyle istidlâl edene “hakîm” ve cedel tarzında kıyâs tertîb eyleyene “cedelî” veyâ “mücâdil” ve hitâbe yolunda îrâd-ı kelâm edene “hatîb” ve şi'ir söyleyene “şâ'ir” ve safsatayı isti'mâl eyleyene “sofistâ'î” ve müşâğbebe sûretinde kıyâs ve istidlâl edene “müşâğibi” tesmiye olunur.

Mâlûm ola ki ma'ârifin etemm ve ekmeli olan yakîn iki vechle olabiliş, biri “yakîn-i bi'z-zât” diğeri “yakîn-i bi'l-vâsıtâ”dır. Evvelkisi defaten zihinde hâsıl olan ilm-i yakînidir ve buna “yakîn-i bedîhî” ve “yakîn-i zarûrî” dahi denir. Meselâ, “cüz', küllden küçüktür” gibi. İkincisi doğrudan doğruya olmayıp nazar ve istidlâl vâsıtasıyla istihsâl olunandır ki “yakîn-i nazârî” dahi ıtlâk olunur. Meselâ “iki hatt-ı müstakîmin tekâtü'undan hâdis olan zâviyelerden mütekâbil bulunan her iki zâviye birbirine müsâvîdir.” gibi. Taksîm-i âher ile dahi dört kısma ya'nî “yakîn-i hissî” ve “yakîn-i vicdânî” ve “yakîn-i aklî” ve “yakîn-i kalbî”ye münkasım olarak yakîn-i hissî, havâss-ı zâhire i'ânesiyle husûle gelendir. Meselâ “ecsâm hâriçte mevcûddur” ve “gazın şu'lesi kuvvetlidir” gibi. Yakîn-i vicdânî, hâssa-i bâtinenin vücûda getirdiği ma'lûmât-ı yakîniyyedir. Meselâ “zât-ı âlînize arz ve ifade edeceğim ba'zı husûsât vardır” ve “Üsküdâr'dan geliyorum” ve “kaleme alınan müsveddeyi mütâlâ'a eylemiş idim” gibi. Yakîn-i aklî mücerred kuvve-i âkile ile hâsıl olup nakîzi her hâlde muhâl olandır. Meselâ, “sebepsiz olarak hiçbir eser fi'ile gelmez” ve “bir müselles-i kâ'imü'z-zâviyenin vetr-i kâ'imesi murabba'ı, dıl'ayn-ı bâkiyeyn murabba'ları mecmû'una müsâvîdir” ve “kişi hayır işlerse mükâfâta ve şerri irtikâb eylediği hâlde mucâzâta istihkâk kesbeder” gibi. Yakîn-i kalbî dahi şühûdun şehâdetiyle tahsîl olunan yakînidir. Meselâ, “fâtih-i Mısır, Sultan Selim Hân-ı Evvel Hazretleridir” ve “Londra Pâris'den büyüktür” gibi.

Fasl-1 Hâmis: Envâ-ı Hatâyânın Ta‘rîfi ve Esbâb-ı Mûcibesıyla Fikri Hatâdan Muhâfaza Etmenin Cihât-ı İmkâniyyesi

“Hatâ” diye nefsü’l-emre muvâfık olmayan hükme ya‘nî bir kaziyeye-i kâzibenin sâdık [161] bellenmesine denir. Meselâ, kürre-i arzın hareket-i devriyesi delâ‘il-i kaviyye ile sâbit olmuş iken “Şems arzın etrafında de-verân eder” dense hatâ olmuş olur. Ancak hatâ hakikat-i hâlin hilâfı olan bir şey’in tasavvurunda olmayıp onun hâriçte mevcûd olduğuna hüküm ve i‘tikâd eylemektedir. Meselâ kanatlı bir at tevehhüm etmek gibi. Cehl ile hatâ beyninde şu fark vardır ki evvelkisi hiç bilmemekten ibaret olup ikincisi ise bildiğini yanlış bilmek ya‘nî bir şey’in sahîhini bilmediği hâlde onu bilmediğinden dahi gâfil olarak bilirim zann eylemektir. Bu hâle göre cehl hatâdan ehven olmak lâzım gelir.

Hatâyâ-yı mütenevvi‘anın sûret-i husûlü cihetiyle aksâm-ı erba‘aya tak-sîmi meşhûr olup;

Birincisi, nev‘-i insânın umûmuna şâmil ve müşterek olan hatâyâ-yı tab‘iyyedir. Meselâ, ma‘şûkasının nakâyısını âşıkın görememesi ve belki bunlara kemâlât nazarıyla bakması gibi.

İkincisi, herkesin hilkat-i zâtiyye ve sûret-i terbiye ve usûl-i me‘lûfe vesâ‘iresi iktizâsınca kendine mahsûs olan hatâyâ-yı şahsiyyedir. Meselâ, bir adam münâfık sözüne aldanarak kendi muhibb-i sâdıkı olan dostu hakkında sû-i zann eylemek gibi.

Üçüncüsü, ba‘zı galatât-ı lisâniyyeden neş‘et eden hatâyâdır. Meselâ, üç gün perhîz ettirilmesi tenbîh olunan bir hastanın gece cânı istediğini yemesi tecvîz olunmak gibi.

Dördüncüsü, bir sınıfa veyâ tarîka â‘id olan hatâlardır ki ekseriyâ ulûm ve fûnûna dâ‘ir husûsâtta vâki‘ olur. Meselâ, rûhun bedene tasarrufu bir seyyâle-i latîfe vâsıtasıyla cârî olduğuna kudemâ-yı felâsifeden bir takımının zâhib olmaları gibi.

Taksîm-i âher ile “hatâyâ-yı tasdikıyye” ve “hatâyâ-yı istidlâliyye”ye münkasim olup hatâyâ-yı tasdikıyye tasdikâtta vukû‘ bulan hatâlardır.

Meselâ, “Küsûf elbette bir felâkete delâlet eder.” gibi. Hatâyâ-yı istidlâliyye dahi nazar ve istidlâlde fesâd vukû‘undan neş’et eden hatâlar olup istilâh-ı cedîde nazaran eğer fesâdını bilmeyerek ise “safсата” ve bilerek ise ya’nî iğfâl kastıyla olduğu hâlde “mugâlata” ta’bîr olur. Ancak hâriçten bunların fark ve temyîzi ekser vakitte pek müşküldür ve keyfiyyet-i fesâdı yâ lafızda veyâ ma’nâda olacağından iki kısım olup birine “safсата-i lafziyye” yâhûd “mugâlata-i lafziyye” ve diğereine “safсата-i mantıkîyye” yâhûd “mugâlata-i mantıkîyye” [162] denir.

Kısım-ı evvelin fesâdı elfâz-ı müşterekenin iltibâsından neş’et eder. Meselâ, on iki burcun birine esed tesmiye olunduğundan ve esed yırtıcı hayevânâtta bulunduğundan burcların biri yırtıcı bir hayevân olduğunu istidlâl eylemek gibi ki hadd-i evsat olan lafız sugrâda ve kübrâda aynı bir ma’nâyı ifade etmediği cihetle hadlerin adedi dört olmuş olur. Kısım-ı sâni dahi bir esâs-ı kâzib üzerine mü’esses olan kıyâs olup bunun dahi başlıca olan nev’leri sekizdir.

Birincisi: Tağyîr-i mebhastır ki sadeden hurûc ile hasmın dahi kabûl etmediği mâddenin cerhine veyâhûd onun da müsellemi olan kaziiyenin isbâtına kalkışmaktır. Ve kesret-i vukû‘una nazaran misâl irâdına ihtiyâç yoktur.

İkincisi: Asıl isbâtı matlûb olan mâddeyi isbât edememiş iken onu müsbet hükmünde tutmaktır. Meselâ ziyâdesiyle şarab içenin sarhoş olması şarâbda bir kuvve-i müskire bulunmasındandır demek gibi ki murâd şarâbın niçin sekr verdiği bilinmek olduğu hâlde güyâ sebebi beyan olunuyor gibi gösterilip de yalnız ondan hâsıl olan eserin ta’bîr-i âher ile ifadesinden ibarettir.

Üçüncüsü: Sebebin gayriye sebebiyyet isnâdıdır. Meselâ eyyâm-ı bâhûr esnâsında sıcağın kesb-i şiddet etmesini Şi’râ nâm yıldızın te’sîrine haml eylemek ve bir kabın içindeki su donup da o kâbı çatlattıkta bu keyfiyyeti ke’enne suyun hacmî küçülmesinden dolayı su ile kabın arasında kalan açık yeri hükm-i tabî’at kapattırmak lâzım geleceğine azv etmek gibi ki ilm-i hikmet-i tabî’iyyeye vâkıf olanların ma’lûmu olduğu üzere soğuk su incimâd hâline geldiği vakitte hacmi tenakus etmediğinden başka bilakis

cüz'ice tezâyüd bile ettiğinden kâbın çatlamasına sebep bu tezâyüd-i hacme dayanamamasından başka bir şey değildir.

Dördüncüsü: delilin da'vâya mevkûf olması ya'nî mevzû'-ı bahsin isbâtıyla sâbit olabilecek olan kaziyenin mevzû'-ı mezkûru isbâta delil itihaz olunmasıdır ki buna "müsâdere" denir. Meselâ, kürre-i arzın müteharrik olduğunu Şems'in sâbit olmasıyla isbât eylemek gibi ki "devr" dahi bunda dâhildir.

Beşincisi: İstikrâ'-i nâkıstır. Meselâ, Avrupa kıtasında mütemekkin olan milel-i muhtelifenin kâffesi beyaz adamlardan ibaret olmasından nev'-i insânın umûmen beyâz olduğu ve tulumba borusunda suyun otuz iki kadem irtifâ'a kadar çıktığına nazaran ilâ gayri'n-nihâye sû'ûdu mümkün olacağı i'tikâdında bulunmak gibi. [163]

Altıncısı: Vukû'ât-ı âriziyyeden ahvâl-i dâ'imiyeye istidlâl edilmesidir. Meselâ birinin bir husûsta hasbe'l-beşeriyye tedbîrsizce davranmasından zâten noksan-ı akıl ve dirâyetine ve bir memlekette bir sene fevkal'âde olarak kaht vukû' bulmasından arâzîsinin münbit ve mahsûldâr olmadığına hükmolunmak gibi.

Yedincisi: Bir küllün ba'zı cüzlerine mahsûs olan şey'in mecmû'-ı eczâsına ta'mîmidir. Meselâ etibbâdan ba'zılarının adem-i hazâkati görülerek ilm-i tıbbî külliyyen inkâr etmek ve rûh ile cismden mürekkebe olan insânın mütefekkir olmasından cismde dahi kuvve-i mütefekkiye bulunduğunu istidlâl eylemek gibi.

Sekizincisi: Bir cihetle sahîh olan şey'in ezher cihet sıhhatine hükmolunmasıdır. Meselâ eski Roma müverrihlerinin mü'ellefâtında ba'zı vukû'ât-ı gayr-i sahîha münderic ve mestûr olduğundan her bir yazdıkları ekâzîb ve erâcîfden ibaret olduğuna hükmetmek gibi. Ve felâsîfeden bir fırkânın zu'm-ı mecnûnânesi üzere Cenâb-ı Vâcibü'l-vücûd eşkâl-i mevcûdenin eşref ve a'lâsı olan şekl-i insânî ile müşekkel olmasına zâhib olmak gibi ki insânın halk buyurulduğu şekil ve hey'etin ecsâma nisbetle a'lâlığına söz yok ise de ale'l-ıtlâk öyle değildir.

Gelelim hatâyâ-yı zihniyyeyi icâb ettiren sebeplere. Bunların en başlıkları iki olup biri adem-i te'ennî ve mülâhazadan ve diğeri hased ve tama'

ve kibir ve gurur ve hiddet gibi aġrâz-ı nefsâniyye ve infi'âlât-ı kalbiyyeden ibarettir.

Hatâyâ-yı tasdikiyyenin tedâbîr-i tahaffuziyyesi hiffet ve aceleden ihtirâz edip bir mâddeyi lâyıkıyla tedkik etmedikçe kabûl ve tasdik etmemek ve kendi re'yini sâ'irlerin ve husûsan aklen ve ilmen tefevvuku derkâr olanların re'y ve mütâlâ'alarıyla muvâzene etmek ve bir husûsta ihtilâf-ı ârâ var ise bunları yekdiġeriyle bi'l-mukâyese içlerinden en ziyâde akla mülâyim olanı mürecceh tutmak ve vukûât-ı merviyeye hakkında dahi muhbir ve râvinin hâl ve şânına nazar ile mevsûk ve mu'temed ve bî-garaz olup olmadıġını tahkik eylemek ve şâhitlerin ta'addüdüyle ihbârâtın kuvvet bulması emr-i tabî'î olmasıyla âdi şeylerde ekseriyyet kâ'idesine ri'âyet edip fakat nazariyyât ve i'tikâdiyyâtta dâ'imâ erbâbına mürâca'atla onların efkârı ve lev ekseriyyete muhâlif olsa bile nefsü'l-emre muvâfık olacaġından sıdk ve hakîkati onda aramak ve aġrâz-ı nefsâniyyenin ise her bir şeyi mizâca muvâfık [164] sûrette göstererek insânı iġfâl etmesi cihetiyle gönül onlardan azâde olmadıkça sıdk ve savâbın meydâna çıkarılması kâbil olamayaçaġından bir şey'e hükmetmezden evvel o makûle te'sîrâtı izâle ve bertaraf eylemenin yoluna bakmaktır. Ve rivâyât ve menkûlâtın umûr-ı ma'kûleden olması şart ise de bunda dahi gözetilecek ba'zı dakâyık vardır. Şöyle ki; âdât-ı câriye ve kavânîn-i tabî'iyeyi taġyîre Hazret-i Rabbi'l-âlemînin kudret-i celîle-i samedâniyyesi bedîhî olduġu gibi vaktiyle âdetâ muhâlatan görünen ba'zı şeylerin mu'ahharan vücûda gelmesine ve ez-cümle posta arabasıyla on sâ'atte güç ile kat' olunan mesâfenin bir sâ'atte alınması ve birbirinden birkaç günlük bu'du olan iki mahallin beyninde ân-ı vâhidde mûhâbere olunması mümkün olabileceġini ev'ilde zihinler bir vechle kabûl edemez iken demiryolları ve telgraflar icâd olunalı bunların icrâât-ı fi'liyyesi görülmekte olmasına nazaran bir mâdde muhâl-i aklî hükmünde bulunmadıkça hemân tedkik etmeksizin reddine mübâderet câ'iz deġildir.

Hatâyâ-yı istidlâliyyenin çâresi dahi kavâ'id-i kıyâsiyyeye tatbîkidir. Ya'nî mukaddime olan kaziyeleri bulup ve kelâm ve ibâreyi kıyâs şekline koyup kıyâsât hakkında ilm-i mantığın beyan eylediġi ahkâma muvâfık mıdır, deġil midir tahkik etmeli ve esnâ-yı mübâhesede mu'terizi dahi bu dâ'irenin hâricine çıkmamaya mecbûr edecek sûrette davranılmalıdır. İşte

ta'rif olunan tedbîrlerin ittihâz ve icrâsı birçok hatî'âtın men'ine medâr olabileceğinde şüphe yoktur. Ancak kemâl-i tâmm Cenâb-ı Hakîm-i Alâm'a hâss olduğundan "el-insânu mürekkebün mine'l-hatâ'i ve'n-nisyân" mâ-sadakinca fikr ve nazar ve istidlâlde dahi hatâ ve gaffetten bütün bütün sâlim olmak kâbil olamayacağı kazâyâ-yı vâzihadandır.

Temme

Muktezâ-yı hâle mutâbık îrâd olunan kelâmın delâlet eylediği ma'ânî-i müte'addidenin sencide-i mîzân-ı merâm olmasına lâzım-ı gayr-i müfârik olan ve her lisânda tabî'î mûnderic bulunan ilm-i mantıkın lisân-ı selâset-resân-ı Türkî ve tarz-ı cedîd üzere beyânını şâmil işbu kitâb-ı sıhhat-edâ mi'yâr-ı ulûm denmeye sezâ olduğundan asr-ı ma'ârif-hasr-ı Cenâb-ı Şâhâne âsâr-ı nâfi'âsından olmak üzere erbâb-ı mütâlâ'ânın istifâdesi için Takvîmhâne-i Âmire'de Muhammed Lebîb'in nezâret-i âcizânesiyle tab' ve temsîl kılındı.

Fî Evâhir-i Zîlka'de Sene 1277 (Miladi, 20-30/ Haziran/1861)

DİZİN

A

Abdulkerim 11, 37
Abdullatif Subhi 12, 32
adem-i tenâfüz 189
ademiyye 27, 191
âhîret 144
ahkâm 24, 27, 39, 40, 41, 42, 45, 52, 54,
56, 62, 69, 71, 75, 96, 97, 104, 116,
121, 125, 126, 128, 138, 154, 158,
166, 167, 169, 171, 186, 187, 188,
202, 209
ahkâm-ı kazâyâ 140
Ahmed Cevdet 33, 35
akl 45, 46, 55, 59, 61, 64, 68, 74, 189
akliyyât 56, 66
aks 42, 43, 79, 87, 159, 161, 166, 174,
186
aks-i kazâyâ 167
aks-i müstevî 159
aks-i nakîz 159
Ali 2
altın 25
arab 191
Arab 35, 46
Araz 22, 85, 175
araz-ı lâzım 85, 137, 138
asâr-ı kimyeviyye 204
Avukat 145

B

Bağdat 5, 35
bakır 25
basît 129
bedâhet-i beyyine 114
bedâhet-i bi'l-vâsıta 41, 114, 115
bedâhet-i gayr-i beyyine 114
bedâhet-i zâtiyye 115
bedihî-i bi'l-vâsıta 115
bedihî-i bi'z-zât 114
Bend 21, 22, 23, 27
beyân 21, 23, 24, 27
beyaz 61, 64, 78, 128, 162, 206, 220
bi-gayrihî beyyine 115
bi-zâtihî beyyine 114
buğday 52
Buhara 5

Bursa 5

Burhân 29, 36, 203, 213, 214, 215, 217
burhân-ı hulf 214
Burhân-ı innî 215
burhân-ı limmî 215

C-Ç

cedel 215, 216
cedvel-i kerrât 51
cehennem 144
cehl-i mürekkebe 192
cehliyye-i mürekkebe 28, 192
Cenâb-ı Hakk 32, 45, 168
Cenâb-ı Kâdir-i Mutlak 52
cennet 144
cevâhir-i basıta 89
cevâhir-i mürekkebe 89
Cevâp 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176,
177, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 187, 188
Cevher 36, 87, 89, 132, 137, 138, 147,
158, 174, 175, 189, 191
cihet 23
Cihet 178
cihet-i vahdet 201
cins 22, 31, 40, 77, 83, 84, 85, 86, 88, 89,
90, 94, 95, 97, 98, 100, 106, 121, 127,
161, 163, 173, 174, 178, 184, 206
cins-i âlî 22
cins-i ba'id 22
cins-i ba'id 77, 95
cins-i karîb 77, 95
cins-i sâfil 90
cinsiyyet 40, 86
cism 50, 77, 85, 88, 90, 102, 128, 137,
155, 157, 170, 196, 197, 198, 199
cism-i müdevver 90
cism-i ta'limî 154
cümle-i ta'rifiyye 21, 78, 79
cüz' 75, 88
cüz'iyye 22, 28, 45, 97, 103, 121, 124,
130, 136, 138, 139, 140, 159, 160,
162, 163, 178, 182, 187, 191, 195,
196, 197, 198, 199, 200, 201
çınar 82, 83, 85, 87
çiftçi 52

D

dâire 45, 55, 62, 63, 66, 68, 75, 91, 96,
103, 104, 110, 162
delâlet-i bi'l-vâsıta 94
delâlet-i bi'z-zât 94
demir 25, 62, 63, 145
devlet 144
devr 95, 220
Divanyolu 2
dolu 19
durûb-ı gayr-i müstakîme 200
duygu 49

E

Eb'âd-ı selase 149, 170
ebediyet 189
ecsâm-ı uzviyye 26, 88, 151
edât-ı rabt 18, 59, 79
edât-ı selb 123
ef'âl 45, 56
Eflâtun 87, 88, 89
efrâd-ı beşer 18, 65, 113
ehl-i iffet 20
ekmek 52, 53
elfâz 21
erbâb-ı hikmet 92
eser 47, 53, 67, 99, 217
eşyâ-yı mâddiyye 189, 191
evveliyât 21, 23, 28, 39, 63, 73, 96, 117,
192

F

Faraziyyât 29, 210
fâsid 19, 20, 64, 69, 70, 76, 77, 92, 95,
127, 131, 138, 145, 146, 160, 163,
165, 166, 167, 168, 180, 183, 186,
187, 188, 200, 209
fasl 40, 45, 77, 84, 94, 95, 176
fasl-ı ba'îd 22, 94
fasl-ı karîb 22, 77, 94
fazâ'il 191
fen 54
fıkr 38, 45, 50, 51, 57, 60, 61, 69, 72, 157,
171, 172, 190, 202, 222
fi'liyyât 56
Fransızca 35
Frenk 34
fünûn 36, 38, 57, 148, 149

G

galat-ı basar 68
Galile 208
gâyet 17, 47, 53, 88, 200
gayr-i vâki' 66, 75, 76, 77, 106, 110, 112,
177
geyik 51
gözlük 68
gümüş 25
güneş 57, 64, 121, 128, 129, 159, 169,
189, 193

H

hadd 34, 36, 41, 45, 64, 69, 77, 97, 125,
126, 129, 130, 131, 132, 133, 134,
136, 137, 138, 139, 147, 163, 179,
182, 185, 195, 201, 212, 219
hadd-i ekber 24, 129, 130, 132, 136, 138,
139, 181, 182
hadd-i asgar 24, 129, 130, 132, 139, 181,
182, 195, 201
hadd-i evsar 24, 129, 132, 133, 134, 136,
139, 182, 185, 195, 200, 201, 219
hadsiiyyât 28, 193
hakîm 46, 205, 207, 217
hamliyye 23, 121, 123, 124, 128, 178
hareket 82, 89, 90, 118, 119, 120, 170,
205, 207, 209, 218
hareket-i iradiyye 120
hâssa-i bâtiniyye 18, 58
hâssa-i cinsiyye 85
hâssa-i nev'iyye 85
hatâ 29, 44, 69, 92, 189, 206, 218
hatâyâ-yı istidlâliyye 29, 218
hatâyâ-yı tasdikîyye 29, 218
hatt 66, 68, 75, 78, 79, 80, 91, 92, 94,
104, 135, 146, 154, 155, 202, 208,
217
hatteyn-i mütevâziyeyn 93
hatt-ı münhanî 91
hatt-ı müstakîm 91, 93, 146, 202, 213,
214
havâss-ı ferdiyye 107
havass-ı hamse-i zâhire 17
havâss-ı hamse-i zâhire 58, 82
havâss-ı nev'iyye 107
Havâss-ı umûmiyye 208
havâss-ı zâhire 58, 61, 172, 193, 217

hayâta mâlik 88, 90, 92, 102, 166, 173
 hayevân 19, 22, 26, 38, 50, 51, 69, 77, 84,
 87, 88, 90, 92, 93, 97, 99, 102, 106,
 107, 118, 120, 122, 126, 127, 128,
 133, 150, 151, 152, 159, 160, 161,
 162, 170, 171, 172, 173, 174, 190,
 216, 219
 hayevân-ı gayr-i nâtük 50, 88
 hayevân-ı nâtük 88, 172
 Hayrullah 33
 hikmet 19
 hikmet-i ameliyye 17, 56
 hikmet-i nazariyye 38, 55, 56
 hikmet-i tabî'yye 202, 209
 hiss 36, 44, 49, 50, 57, 58, 61, 62, 68, 73,
 84, 92, 102, 118, 119, 160, 165, 166,
 170, 172, 205
 hiss-i bâtinî 18, 58, 172
 hissiyyât 193
 hissiyye 18, 27, 39, 64, 181, 189
 hitâbe 215
 Horasan 5
 horoz 19, 69
 hulkıyye 27, 189
 hutût-ı selâse-i mütesâviye 214
 hüküm 20, 23, 25, 28
 hüküm 51, 59, 62, 79, 121, 123, 134, 138,
 146, 152, 176, 187, 188, 192, 193,
 213, 218
 hüsn-i ahlâk 56

I-İ

ıcab 18, 59
 idrâk 55, 58, 68, 74, 75, 106, 111, 115,
 172, 216
 ihtilâf 42, 43, 138, 161, 162, 163, 166,
 186, 221
 ihtimâliyye 23, 123, 124, 178, 209
 illet 17, 53, 207
 ilm 19, 28, 33, 36, 38, 39, 45, 51, 54, 55,
 56, 57, 58, 60, 61, 63, 69, 80, 81, 92,
 93, 96, 108, 112, 117, 146, 148, 149,
 150, 156, 163, 167, 171, 194, 201,
 205, 206, 209, 210, 212, 216, 219,
 221, 222
 ilm-i ahlâk 55
 ilm-i bedîhî 23
 ilm-i belâgat 45, 141
 ilm-i cebir 19, 66, 108

ilm-i cerr-i eskâl 19, 66
 ilm-i hendese 19, 66, 154
 ilm-i hesâb 47, 80
 İlm-i hesâb 66
 ilm-i hey'et 19, 66
 ilm-i hikmet 17, 55
 İlm-i hikmet-i tabî'yye 66
 İlm-i ma'deniyyât 206
 ilm-i mantuk 55, 66
 ilm-i nazari 23
 ilm-i rûh 55, 202
 ilm-i tedbîr-i menzil 55
 ilm-i zîrâ'at 17, 54
 imkânıyye 27, 189
 imtidâd-ı mahdûd 85, 154
 insân 20, 21, 22, 25, 26, 49, 50, 51, 52,
 53, 55, 69, 72, 73, 84, 88, 89, 90, 92,
 93, 97, 99, 102, 106, 107, 120, 122,
 126, 127, 128, 133, 143, 150, 151,
 152, 157, 159, 160, 161, 162, 163,
 165, 167, 171, 173, 174, 191, 200,
 203, 209, 216
 intikâl 26, 27, 45, 61, 69, 82, 94, 150,
 151, 152, 154, 155, 158, 159, 166,
 167, 185, 186, 187, 188, 193, 206,
 208, 209, 214
 irâde 55, 56, 119, 189
 isbât 23, 36, 43, 54, 59, 61, 63, 80, 98,
 100, 105, 109, 116, 117, 119, 122,
 124, 130, 136, 137, 138, 139, 142,
 143, 146, 155, 158, 159, 166, 168,
 176, 178, 185, 188, 202, 213, 214,
 215, 219, 220
 isim 80, 82, 92, 145, 212
 ism-i mahsûs 82
 İstanbul 2, 5
 istidlâl 36, 46, 53, 54, 69, 72, 86, 92, 96,
 98, 107, 132, 134, 135, 146, 151, 152,
 158, 162, 165, 166, 167, 184, 187,
 188, 193, 207, 208, 209, 213, 215,
 217, 219, 220
 istihrâc 18, 27, 45, 51, 55, 60, 61, 81, 93,
 107, 111, 112, 132, 145, 151, 153,
 156, 161, 171, 187, 200, 202, 207,
 208, 209, 213
 istikâmet-i sahîha-i hendesiyye 66
 istikrâ 26, 145, 146, 184, 203, 208, 209
 istiksâ sûreti 166, 186

istilzâm 19, 43, 45, 69, 70, 86, 113, 169, 185
 İstilzâm-ı zâtî 169, 188
 istintâc 22, 60, 67, 97, 103, 130, 132, 151, 166, 167, 169, 186, 187, 188, 203, 209, 213, 214
 i'tikâd 28, 63, 192, 194, 218
 i'tikâd-ı vicdânî 208
 ittihâd 42, 43, 80, 110, 158, 166, 169, 186
 İttihâd-ı kazâyâ 167, 186
 izâfiyye 27, 189, 190

K

kâbil-i ta'rîf 82
 kadîm 196, 197, 198, 199
 kâ'ide 22
 Kâ'ide 41, 130, 132, 133, 134, 136, 138, 139, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214
 kâ'ide-i kar'îyye 184
 kâ'ide-i külliyye 22
 kâ'ide-i umûmiyye 163, 211
 kâ'im-i bi'l-gayr 89
 kalay 25
 kalem 51, 54, 80
 kânûn 55, 56, 141, 144, 168
 kar 19, 61, 63, 65, 67, 99
 karanfil 191
 Kârun 131
 kar'-ı nazar 68
 kavâ'id-i mahsûsa 24
 kazâyâ kıyâsâtuhâ ma'ahâ 28
 Kazâyâ-yı cehliyye 193
 Kazâyâ-yı makbûle 194
 Kazâyâ-yı maznûne 194
 Kazâyâ-yı meşhûre 194
 Kazâyâ-yı mevhûme 194
 Kazâyâ-yı muhayyele 194
 Kazâyâ-yı müselleme 194
 kazâyâ-yı müttehîde 186
 Kazâyâ-yı taklîdiyye 193
 kazâyâ-yı yakîniyye 211
 Kazâyâ-yı zanniyye 193
 kaziyye 18, 20, 22, 26, 27, 39, 40, 41, 45, 59, 69, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 129, 130, 132, 135, 136, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 152, 155, 158, 159, 161, 162, 163, 166, 167, 169, 171, 177, 178, 187, 188, 208, 209, 210, 212, 214, 218
 kaziyye-i asliyye 22, 98
 kaziyye-i fâside 76
 kaziyye-i fer'îyye 22, 23, 98, 103
 kaziyye-i gâ'îyye 98
 kaziyye-i külliyye 140, 146, 163
 kaziyye-i mefrûza 188
 kaziyye-i mûcibe 72
 kaziyye-i munfasıla 183
 kaziyye-i mün'akise 159
 kaziyye-i sahîha 76
 kaziyye-i sâlîbe 72, 122
 kaziyye-i şahsiyye 122
 kaziyye-i şartıyye 69, 113
 kaziyyeten-i mütetekâbileteyn 187
 kaziyyeteyn-i mün'akiseteyn 159, 186
 kaziyyeteyn-i mütebâyineteyn 162, 187
 kaziyyeteyn-i mütetekâbileteyn 162
 kaziyyeteyn-i mütenâkizeteyn 162
 kaziyyeteyn-i müttehîdeteyn 158
 kemmiyyet 23, 41, 66, 76, 109, 113, 114, 121, 122, 124, 156, 162, 177, 195
 kemmiyyet-i menfiyye 156
 kesb-i vukûf 41, 69
 kesbiyye 27, 190
 keyfiyyet 19, 23
 kıyâs 19, 20, 22, 24, 25, 26, 33, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 51, 53, 54, 57, 59, 60, 65, 69, 70, 71, 73, 80, 92, 97, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 121, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 164, 167, 169, 171, 172, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 193, 195, 201, 203, 207, 212, 216, 217, 219, 221
 kıyâsât 18, 19, 39, 41, 46, 54, 65, 66, 68, 69, 103, 110, 112, 114, 141, 146, 147, 151, 152, 181, 221
 kıyâsât-ı akliyye 39, 65, 66, 71, 146, 181
 kıyâsât-ı hissiyye 65, 66, 71, 181
 kıyâsât-ı muhtelite 18, 19

kıyâsât-ı muhtelite 65
 kıyâsât-ı selbiyye 103
 kıyâs-ı akli 69, 104, 110, 146
 kıyâs-ı hulf 214
 kıyâs-ı matviyyü'l-mukaddime 24, 124,
 137, 141, 142, 169, 183, 188
 kıyâs-ı muhtelit 69, 112, 114, 181
 kıyâs-ı mukassem 25, 143, 144, 145, 147,
 183
 Kıyâs-ı müdellet 143, 183
 kıyâs-ı tâmm 24, 143, 145, 185, 200
 kıyâsü'l-hulf 168, 188
 Konya 5
 koyun 50, 133
 Kudemâ 59, 159
 kurşun 25
 Kuyiye 205, 207
 kuvve-i âkile 45, 55, 157, 217
 kuvve-i âlime 55
 kuvve-i âmile 55
 kuvve-i bâsire 17, 58, 170
 kuvve-i bedeniyye 52
 kuvve-i câzibe 189, 209
 kuvve-i fâ'ile 55
 kuvve-i hâfıza 69
 kuvve-i hissiyye 50, 120, 166, 206
 kuvve-i lâmise 17, 58, 61, 170
 kuvve-i müdrike 69, 206
 kuvve-i mütahayyile 69
 kuvve-i mütefekkiye 220
 kuvve-i mütehayyile 189
 kuvve-i nâtıka 38, 50, 51, 52, 54, 57, 60,
 138
 kuvve-i sami'a 17
 kuvve-i sâmî'a 58, 170
 kuvve-i şamme 17, 58, 170
 kuvve-i teşâbüh 88
 kuvve-i zâ'ika 17, 58
 kuyumculuk 54
 kübrâ 24, 48, 129, 139, 141, 182, 196,
 197, 198, 199, 200, 201
 küll 66, 73, 74, 75, 76, 98, 100, 192
 külliyye 28, 45, 92, 103, 112, 121, 124,
 136, 137, 138, 139, 140, 145, 152,
 160, 162, 173, 178, 187, 191, 195,
 196, 197, 198, 199, 200, 208
 külliyyet 84, 87, 97, 98, 122, 126, 127,
 132, 133, 134, 136, 139, 195, 201

L

lâ edriyyûn 143
 Laplace 210
 lâzım 20
 Li-Yuannis 33
 Londra 217

M

ma'ârif 45, 46, 56, 104, 107, 109, 110,
 117, 131, 179, 222
 Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti 33
 mâdde 18, 19, 27, 39, 47, 60, 69, 100,
 121, 153, 154, 180, 189, 208, 211,
 221
 Mâdde-i kıyâs 19, 69
 Mâdde-i tasdik 176
 mâddiyye 41, 46, 112, 113, 175, 190
 mâ'düle 124
 mahlûkât 55
 mahmûl 18, 59, 60, 61, 63, 75, 78, 79,
 80, 97, 101, 102, 123, 124, 125, 126,
 127, 132, 133, 136, 139, 147, 150,
 159, 161, 176, 177, 178, 179, 186,
 195, 200
 mahsûlât 55
 mahsûsa 124, 137, 152, 173, 175, 178,
 183, 191, 195
 mahsûsa 28, 48, 121, 124
 mahsûsât-ı bâtuniyye 18, 58, 172
 mahsûsât-ı zâhiriyye 58, 172
 makbûlât 28, 194, 215
 maksad 53, 57, 182
 ma'kûlât 55
 ma'lûl 53
 ma'lûmât-ı cedide 104, 112, 116
 ma'nâ 21
 mantık 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 45, 57,
 58, 60, 61, 92
 Mantık 18, 31, 35, 37, 60, 171
 ma'rifet 87, 88, 89, 126, 174, 179
 ma'rifet-i tâmm 126
 matviyyü'l-kübra 24
 matviyyü's-sugrâ 24, 141
 maznûnât 28, 194

- me'âdin-i mütenevvi'a 88
 mebâdi-i tasavvuriyye 202
 mebâdi-i tasdikiyye 202
 meclis 191
 Meclis-i Âlî-i Tanzimât 31, 33
 Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye 32
 mecmû' 59, 81, 91, 121, 124, 195
 medâr-ı istiksâ 167, 186, 187
 medâr-ı istintâc 167, 186, 187, 188
 Medine 5
 medlûl 94
 Mekteb-i Sultânî 31
 meleke 54
 menba' 76
 merâm 45, 53, 54, 141, 142, 182, 216, 222
 merbût 53, 54, 56, 63, 66, 72, 97, 147, 171, 175, 184, 201
 Meselâ 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26
 meslek 46, 153, 185
 meşhûrât 28, 194, 215
 meşk 54
 mevcûdât 21, 50, 67, 68, 73, 88, 107, 170, 171
 mevhumât 28, 194
 mevzû' 18, 21, 26, 45, 59, 60, 61, 62, 65, 73, 75, 78, 79, 80, 93, 97, 101, 102, 103, 111, 114, 117, 122, 124, 125, 126, 127, 131, 136, 139, 147, 159, 161, 176, 177, 178, 184, 186, 192, 193, 195, 200, 220
 muntika-i burûc dâ'iresi 131
 Miftâhu'l-Fünûn 9, 47, 49
 millet 191
 Misâl 26
 mîzân 36, 44, 76, 140, 222
 mu'arref 21, 22, 78, 79, 80, 96, 100, 117, 175, 179, 180
 mu'arraf 21, 78, 175
 mûcibe 47, 72, 75, 103, 121, 122, 124, 130, 132, 134, 136, 138, 159, 160, 161, 162, 167, 178, 182, 186, 195, 196, 197, 198, 199, 200
 mûcibe-i cüz'iyye 136, 160, 195, 199, 200
 mûcibe-i külliyye 139, 160, 195, 196, 197, 198, 199
 mugâlata-i lafziyye 219
 mugâyeret 62, 103, 121
 muhâlefet 75, 121, 150
 Muhammed Lebîb 222
 muhammes 92, 95
 muhayyelât 28, 194
 mukaddem 123, 163
 Mukaddime 49
 munfasıla 23, 121, 123, 124, 128, 129, 145, 178, 183
 murabba' 62, 64, 66, 74, 75, 92, 95, 103, 127, 133, 160, 202, 206
 Mustafa Âsım 32, 33
 mutâbakat 22, 41, 62, 74, 80, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 180, 181, 183
 mutâbakat-ı cüz'iyye 97, 98, 100, 101, 183
 mutâbakat-ı külliyye 97, 99, 101, 140, 183
 mutâbakat-ı sûriyye 112, 113, 140, 180
 mutlaka 22, 23, 27, 50, 62, 66, 68, 72, 99, 103, 110, 115, 123, 124, 129, 131, 134, 136, 144, 151, 158, 160, 178, 188, 189, 209
 muttasıla 23, 121, 123, 124, 128, 129, 178, 181
 muvafakat 20, 23, 26, 61, 65, 70, 76, 103, 113, 117, 125, 138, 152, 153, 209
 muvâfik 19, 21
 mübâenet 103, 204
 mübheme 27
 mücâdil 217
 mücâzât 21
 mücerrebât 28, 193
 mücerred 60, 61, 62, 63, 72, 77, 84, 110, 112, 124, 155, 160, 175, 190, 193, 217
 mücerrede 82, 175, 190
 müdevver 90
 mü'essir 53
 mügâlata 215
 mükâfât 21
 Mümâselet 207, 209
 mürekkeb 18, 25, 26, 28, 38, 47, 51, 54, 56, 58, 59, 60, 65, 68, 69, 72, 74, 78, 81, 85, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 107, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 122, 123, 127, 128, 130, 132, 133, 134, 138, 140, 141, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 164, 170, 174, 180, 181, 182, 184, 185, 190, 196, 197, 198, 199, 201, 204, 206, 215, 220

müretteb 19, 47, 54, 56, 58, 60, 65, 115, 121, 147, 174, 181, 184, 185, 195, 201, 215, 216
 müsâderât 202
 müsâvât-ı adlâ' 94
 müsâvi 19, 22
 müsebbeb 53
 müsellemât 28, 194, 212
 müselles 21, 78, 79, 86, 87, 92, 94, 95, 101, 103, 104, 105, 120, 125, 126, 127, 133, 134, 147, 160, 161, 217
 müselles-i müstevî 106
 müselles-i mütesâviye'l-adlâ' 94, 95, 104, 126, 147, 148, 166
 müselles-i mütesâviye's-sâkeyn 86, 87
 müselles-i mütesâviye'z-zevâyâ 166
 müsemmâ 80
 müstakimül-adlâ' 105
 müşâbehet 83, 127, 150, 204, 205, 207, 216
 müşâğıbî 217
 müşâhedât 193
 mütesâviye'l-adlâ' 127, 147, 148, 160, 161
 mütesâviye's-sâkeyn 86
 mütesâviye'z-zevâyâ 126
 mütesâviyyül-adlâ' 105, 126
 mütevâtirat 28, 193
 mütevâziye'l-adlâ' 93, 94
 müvellidü'l-mâ 210

N

nân-ı azîz 52
 nazar 38, 45, 50, 51, 55, 57, 58, 60, 66, 68, 69, 72, 79, 82, 83, 85, 90, 91, 92, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 110, 112, 123, 131, 141, 142, 143, 147, 151, 153, 154, 158, 180, 183, 189, 190, 200, 201, 203, 212, 215, 217, 219, 221, 222
 nazariyye 56, 155, 158, 185, 190
 nebâtât 88, 170, 174, 191
 nefis 46, 49, 50, 51, 66, 68, 79, 94, 117, 122, 123, 132, 134, 138, 145, 147, 167, 189
 nefis-i nâtuka 24, 50, 51, 117, 122, 123, 128, 129, 132, 134, 147, 189
 nefsü'l-emriyye 27, 191

nefy 59, 62, 98, 121, 122, 124, 138, 176, 178, 179
 netîce 18, 20, 45, 48, 59, 69, 72, 73, 97, 98, 117, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 138, 139, 144, 145, 146, 159, 166, 167, 168, 169, 180, 181, 182, 183, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 209, 211, 214
 nev' 32, 45, 55, 56, 59, 63, 67, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 98, 100, 113, 114, 119, 121, 122, 125, 127, 133, 154, 157, 161, 163, 172, 173, 174, 175, 178, 183, 184, 195, 204, 206, 218, 220
 nev'-i insân 55, 114
 nev'iyet 86
 Newton 208, 210
 nisbet 18, 23, 27
 nisbet-i adediyye 163
 nisbet-i hükmiyye 18, 59
 nisbiyye 27, 189
 nizâm-ı tabî'i 155, 158
 nokta 96, 135, 154, 155, 190, 202, 213
 nutk-ı bâtinî 20, 72
 nutk-ı zâhiri 20, 45, 72
 nüfûs-ı insâniyye 18
 nüfûz 52

O-Ö

ordu 191
 Öklidis 96

R

râbıta 18, 59
 refâh-ı hâl 55
 reybiyyûn 143
 Roma 220
 rûh-ı insânî 50

S-Ş

sâ'atçılık 54
 saban 52
 safсата 36, 216, 219
 safсата-i lafziyye 219
 safсата-i mantikiyye 219
 sahîh 19, 20, 23, 45, 60, 62, 63, 67, 69, 70, 72, 76, 77, 80, 82, 86, 87, 92, 94, 100, 103, 105, 117, 120, 121, 131,

132, 133, 140, 142, 144, 151, 159,
160, 161, 162, 163, 165, 166, 167,
168, 169, 174, 180, 182, 183, 186,
187, 188, 203, 210, 212, 220
sâlibe 72, 75, 121, 122, 124, 127, 130,
132, 134, 135, 136, 138, 139, 160,
161, 162, 167, 178, 182, 187, 195,
196, 197, 198, 199, 200, 201
sâlibe-i cüz'iyeye 199
sâlibe-i külliyye 139, 160, 195, 199, 200
Salih-zâde Rüşdü 31
san'at 17, 54, 55, 64
san'at-ı kitâbet 54
san'at-ı zirâ'at 17, 54, 55
sarf-ı zihin 58, 81, 91, 112
satih 21, 78, 79, 92, 154, 155
savâb 189
sebeup 17, 44, 49, 51, 53, 67, 74, 82, 98,
105, 106, 111, 114, 165, 172, 187,
210, 220
sehâ 191
selb 18, 36, 59, 121, 127, 135, 159, 161,
162
Semerkant 5
Seyfüddin 35
Sinâ'at-ı hamse 215
sofistâ'î 217
Sokrat 20, 70
su 52, 53, 84, 145, 169, 204, 219
Su'âl 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176,
177, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 187, 188
Subhi Bey 32
Sûdan 63
sugrâ 24, 129, 130, 139, 141, 182, 195,
196, 197, 198, 199, 200, 201
suhûlet 54
Sultân-ı Hâkan 31
Sultan Selim Hân-ı Evvel 217
sûret 18, 19, 20, 21, 26, 39, 40, 42, 45,
54, 59, 60, 67, 68, 69, 70, 72, 87, 88,
91, 96, 97, 111, 125, 136, 145, 151,
153, 154, 155, 158, 164, 168, 180,
185, 188, 190, 192, 194, 195, 200,
203, 205, 206, 207, 209, 210, 211,
215, 218
Sûret-i tasdik 18, 176
sûret-i terbiye 218
sûret-i zihniyye 68
sür'at 54, 102

şahsiyye 191
şâ'ir 217
Şam 5
şekk 28, 192, 202
Şems 218
şerh 33, 38, 40, 58, 72, 97, 110
şi'ir 215, 216
Şirvânî-zâde Rüşdü 37
şümûl 87, 88, 89, 98, 125, 126, 127, 133,
150, 174, 178, 179, 191
şümûl-i tâmm 127

T

tahayyül 62, 66, 75, 90, 106
tahkik 62, 64, 67, 69, 77, 79, 96, 140,
153, 167, 188, 200, 202, 203, 204,
210, 213, 221
tahlil 26, 27
tahlil tariki 26, 153, 185
tahsil 23, 32, 36, 41, 54, 55, 57, 58, 60,
63, 93, 109, 111, 112, 115, 117, 145,
171, 202, 217
tahyil 28, 192
taklid 192
taklidiyye 28, 192
taksim 27, 41, 43, 55, 59, 61, 77, 81, 84,
88, 90, 103, 110, 111, 112, 114, 117,
122, 124, 137, 146, 147, 158, 159,
173, 175, 178, 181, 189, 190, 191,
202, 206, 213
taksim-i hakiki 206
taksim-i zihni 206
tâlî 44, 123, 163
ta'lim 47, 54, 185
tanzim 41, 47, 54, 106, 107, 109, 117,
205
tarafeyn 24, 129, 134, 138, 163, 165, 213
ta'rîf 21, 24, 26, 29, 40, 43, 45, 55, 59,
60, 66, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85,
87, 91, 92, 94, 95, 96, 110, 117, 118,
119, 121, 122, 137, 140, 152, 153,
154, 155, 157, 159, 162, 169, 175,
176, 179, 180, 190, 212, 213, 222
ta'rîfât 27, 77, 78, 80, 81, 82, 91, 92, 110,
115, 154, 155, 158, 185, 203
ta'rîfât-ı ademiyeye 155
ta'rîfât-ı menfiyye 155
ta'rîf-i hakiki 91, 92
ta'rîf-i ismi 22, 91

tasavvur 18, 22, 23, 24, 26, 36, 40, 45, 60, 62, 63, 66, 68, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 99, 100, 103, 105, 110, 111, 112, 117, 119, 121, 125, 129, 130, 139, 140, 146, 153, 154, 157, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 183, 191, 192

tasavvurât-ı araziyye 22, 90, 175, 191

Tasavvurât-ı basîta 22, 173, 190

tasavvurât-ı basîta-i mâddiyye 82

tasavvurât-ı cevheriyye 22, 90, 175, 191

tasavvurât-ı ferdiyye 84

tasavvurât-ı külliyye 22, 84, 85, 90, 91, 150, 151, 175

tasavvurât-ı maddiyye 90, 175

tasavvurât-ı mecmû'îyye 191

tasavvurât-ı muhtelite 22, 90, 191

tasavvurât-ı mukayyede 110

tasavvurât-ı mübheme 27, 191

Tasavvurât-ı mücerrede 22, 90, 175, 190

tasavvurât-ı mühmele 27, 191

tasavvurât-ı mürekkebe 22, 81, 90, 173, 190

tasavvurât-ı nâkisa 27, 191

tasavvurât-ı nev'îyye 84

tasavvurât-ı sarîha 27, 191

tasavvurât-ı tâmmе 27, 191

tasavvurât-ı umûmiyye 173

Tasavvurât-ı vâziha 47, 191

tasavvur-ı külli 91, 127, 139, 175

tasavvur-ı mutlâk 111

tasavvur-ı mücerred 91, 175

tasdik 18, 19, 28, 51, 59, 60, 62, 63, 65, 67, 68, 72, 75, 79, 97, 99, 103, 104, 111, 113, 121, 146, 150, 151, 153, 159, 171, 176, 181, 192, 221

tasdikât 18, 19, 23, 39, 40, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 74, 75, 76, 77, 103, 104, 111, 112, 113, 121, 123, 145, 146, 151, 152, 176, 177, 181

tasdikât-ı akliyye 18, 62, 63, 64, 67, 68, 75, 77, 176, 177

tasdikât-ı hissiyye 18, 39, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 176, 177

tasdikât-ı icâbiyye 18, 59, 61, 72

tasdikât-ı selbiyye 18, 60, 62

tasdik-i aklî 67, 146, 177

ta'îyn-i merâtib 204

tebâyün 42, 162, 187

tecârüb-i mütenevvi'a 208

teceddüd 18

tecrîd 82, 91, 154

tecrübe 25, 27, 29, 67, 204

tecrübiyye 190

tefekür 26, 57, 64, 153, 209

tekâbü'l-i kazâyâ 165

tenâkuz 42, 75, 162, 168, 188

tenâsüb adedi 163

tercüme 35, 37, 82

terekküb 19

terkîb 26, 27

terkîb tarîki 26, 153, 185

tertib 23, 29, 54, 59, 204, 205

tertib-i kıyâs 60, 61

tertib-i sun'î 205

tertib-i tabî'î 205

tertib-i vaz'î 205

tesmiye 47, 77, 79, 82, 92, 200, 217, 219

Türk 4

Türkçe 35

U-Ü

ulûm 19, 39, 42, 45, 55, 56, 57, 60, 64, 73, 74, 76, 81, 96, 100, 104, 105, 106, 107, 110, 115, 155, 158, 161, 167, 171, 177, 181, 210, 212, 218, 222

ulûm-ı akliyye 202

ulûm-ı basîta 66

ulûm-ı muhtelite 19, 66

ulûm-ı müte'arife 73, 74, 81, 105, 106, 110, 115, 156, 158, 202, 203, 212

Ulûm-ı müte'arife 75, 110, 177, 212

ulûm-ı ri'yâziyye 202

ulûm-ı tabî'îyye 202

umûmiyyet 84

Umûr-ı vâkı'a 38, 57

usûl-i kıyâsiyye 77

usûl-i mevzû'a 202

ülfet 54

V

Vâcib-i Te'âlâ Hazretleri 21, 73, 107, 168

vâcibü'l-vücûd 189

vâhidler mecmû'u 80

vâkı' 20, 46, 49, 64, 66, 68, 70, 75, 76, 77, 91, 106, 110, 112, 129, 135, 157, 177, 188, 195, 207, 208, 209, 214, 218

vasateyn 163, 165, 213

vâsıta 17
 vâzıha 27
 vehbiyye 27, 190
 vehm 28, 192
 vehmiyye 190
 vücûbiyye 27, 189
 vücûd-ı arazî 89
 vücûd-ı ârızî 89
 vücûd-ı cevherî 89
 Vücûd-ı insânî 65, 113
 vücûd-ı zâtî 89
 vücûdiyye 27, 191

Y

yağmur 19, 67, 193
 yakîn 28, 63, 95, 106, 192, 217
 yakîn-i aklî 217
 yakîn-i bedîhî 217
 yakîn-i bi'l-vâsıta 217
 yakîn-i kalbî 217
 yakîn-i nazarî 217
 Yakîn-i vicdânî 217
 yakîniyyât-ı bedîhiyye 28, 192
 yakîniyyât-ı nazariyye 28, 192, 193

yakîniyye 28, 192
 yakîn-i zarûrî 217
 yeşil 52, 64, 68
 Yuannis 35
 Yunan 34, 46, 48, 88, 96, 200

Z

zann 28, 64, 68, 78, 102, 146, 192, 194,
 202, 207, 218
 zanniyye 28, 192
 zarûriyye 23, 28, 123, 124, 144, 146, 178,
 192
 zâviye 78, 79, 86, 97, 104, 105, 127, 134,
 209, 214, 217
 zâviyeteyn-i dâhileteyn 202
 zenci 63
 Zeyd 26, 84, 97, 132, 150, 152
 zıdd-ı tâmm 75
 zıddiyyet 62
 zihniyye 27, 39, 45, 189
 zikr 20, 21
 zî-rûh 50, 170
 zû-erba'ati adlâ' 93
 zuhûr 19